ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК 3

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

RECUEIL DE CHILANDAR

3

DIRECTEUR SVETOZAR RADOJČIĆ

BEOGRAD 1974

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

3

УРЕДНИК СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

БЕОГРАД 1974

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ,
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА,
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК

МАНАСТИР ХИЛАНДАР У XVIII веку

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

Велика је несразмера у познавању средњовековне историје Хиландара, у односу на нашу слику о овом манастиру у XVIII веку. Откривен за Србе још у XVIII веку од историчара Јована Рајића, богати манастирски архив привлачио је научнике обиљем својих сачуваних докумената, при чему су, сасвим разумљиво, на прво место долазила она која су се односила на нашу средњовековну прошлост. Током XIX века па до данас многобројни су српски и страни истраживачи путовали на Св. Гору посећујући и манастир Хиландар, а објављивање прикупљене грађе осветлило је многе тамне странице српске историје средњега века. На тај начин, од Рајићевих времена отпочиње да расте хиландарска историографија, а њени научни резултати нераскидиво су уграђени у нашу модерну историју. Све јасније и све чвршће исказује се велика улога манастира Хиландара у обликовању српске средњовековне духовности, у остваривању наше трајне припадности разуђеном свету дуговечне византијске културе. С правом га је 6. новембра 1539. војвода Божидар Вуковић у свом тестаменту, писаном у Венецији, назвао главним манастиром Срба.[1] Отуда, није никаква случајност што је трагање за сликом нашег средњег века коју је науци примамљиво нудио хиландарски материјал, потисло у страну многе друге податке сабране у временима после пропасти српске феудалне државе, када је хиландарско властелинство, укључено у полуаутономно устројство Св. Горе, успело да материјално и духовно преживи и све развојне токове отоманског феудализма. Најзад, у XVIII и XIX веку Хиландар је снажно утицао и на стварање српске историјске и националне свести. Десило се то захваљујући изванредној вештини његових монаха да разбију своју изолацију, да проналажењем нових

1 в.: Јорјо Тадић, *Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века.* Зборник Филозофског факултета VII—1, Споменица Виктора Новака, Београд 1963, 342, 356.

путева и веза допру и до оних подручја у Подунављу на којима се поред нове црквене организације развијала и српска грађанска класа, чврсто решена да материјално подржи братство. Урадила је то брже и ефикасније него спора, традиционална, а процедурално тако замршена руска помоћ, увек зависна од променљиве ћуди царске политике. Уосталом, од Петра Великог, па и доцније, односи Хиландара са Русијом опадају и по броју и по резултатима одлажења, највише као последица царевог решења да једном ограничи праву најезду разних калуђера који су ради прошње лутали земљом, упуштајући се често и у многе недозвољене послове.[2] Присутност манастира Хиландара у формирању српске националне свести у XVIII веку условило је и његово природно надовезивање и урастање у све оне друштвене и политичке процесе XIX века у којима се рађала слободна српска држава. Већ од тридесетих година XIX века судбина манастира Хиландара постаће стална брига младе српске државе, која ће се отада пред турским властима појављивати као његов законити заштитник. Захваљујући тој бризи и помоћи, решиће се успешно и замршени спор са бугарским монасима који су осамдесетих година XIX века представљали већину у манастиру.

Иако је у главним цртама позната историја манастира Хиландара у XVIII и XIX веку, ипак изгледа да је њено писање преурањено. Ово највише зато што је преостала манастирска архива добрим делом несређена, а ред који је у њој давно успоставио вредни Сава Хиландарац често је нарушаван. У 36. фасцикли смештена су тзв. српска акта, која обухватају време од 1750—1900. год., што значи да новија документа, стара преко пола века, тек треба сређивати. Грчка акта од 1701—1901. сасвим су неистражена. Сем тога, веома су занимљиве књиге и бележнице о манастирским приходима и расходима, које потичу из седамдесетих година XVIII века, сведочанства од посебног значаја за познавање економских прилика. Ако се слика о Хиландару у XVIII и XIX веку употпуни и веома занимљивом збирком уметничких предмета тога времена, а више пажње обрати и многобројним грађевинама насталим у то време, постаће јасније и тврђење да је особито у XVIII веку, манастир доживео своју велику обнову, највећу после средњег века. Материјално и духовно повезан са главним подунавским центрима српскога грађанства у XVIII веку, манастир Хиландар је своје везе проширио и на шире балканско подручје на којем се под турском влашћу развијала и једна посебна, заједничка култура православних хришћана, неомеђена неким чврстим а међусобно антагонистички постављеним етничким границама. Стога, није никаква случајност што је манастир Хиландар у XVIII веку уживао и нарочиту новчану подршку штедрих бугарских дародаваца. Захваљујући бризи која је са разних страна исказивана манастирском братству, и у Хиландару се неговала она посебна варијанта православне духовности у којој се већ јављају и елементи западноевропског барока. Као и у Подунављу, ова нова црквена мисао надовезује се на Украјину, у чијим је духовним центрима и остварено успешно барокизирање источноправославне теологије. У духу те књижевности у Хиландару се састављају и пишу књиге, и она напоредо живи са оном традиционалном која је вековима пресудно утицала на монашко светогорско образовање.

2 в.: Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, Сарајево 1922, 134.

Не упуштајући се, дакле, у писање једне целовите историје манастира Хиландара у XVIII веку, ми ћемо у овом раду обрадити неколико посебних питања из манастирске прошлости. Иако је реч о детаљима претежно културно-историјског садржаја, који сваки за себе представља одвојену целину, ипак је могуће и њихово брзо укључивање и спајање у један заједнички оквир, чију основу чини оно изузетно место које је манастир Хиландар одувек имао у култури српског народа. Најпре, била је то култура никла у феудалним оквирима средњовековног српсковизантијског друштва, затворена у ексклузивним облицима своје изузетне духовности. Касније, под Турцима, са измењеним друштвеним склопом, духовне поруке из Хиландара, заједно са целокупном српском црквом, прилагођене су новонасталим условима, а тај развитак доживљава врхунску тачку у XVIII веку. То је време када се Хиландар уткива у барокне облике српске националне свести, што се може пратити на разним странама и у разним културним и политичким срединама у којима је живео српски народ. У ове средине монаси манастира Хиландара не стижу само као обични просјаци. Колико год њихова настојања прате и обавезне материјалне јадиковке које понекад имају облик готових формула, ипак, у свим запомагањима присутна је и јасна свест о историјској улози и значењу њиховог древног манастира. Са невероватном упорношћу они то сазнање натурају и свим слојевима српског друштва, оно на једнаки начин влада међу трговцима, официрима, занатлијама и сељаштвом, а једном створено врши и улогу њиховог међусобног повезивања. Најзад, та свест је у другој половини XVIII века доведена и до њених нових, лаичких токова, при чему је одједном нарушен и вековни примат цркве у политичком и духовном заступању српског народа. У XIX веку Хиландар већ увелико припада духовној баштини српског народа, и то је природни завршетак једног развоја који је зачет на јурисдикционом подручју Карловачке митрополије. Из тих разлога, везе манастира Хиландара и Карловачке митрополије у XVIII веку заслужују посебну пажњу.

А. ВЕЗЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА И КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У XVIII ВЕКУ

Веома су оскудне вести о присутности хиландарских калуђера на подручју хабсбуршке државе током XVII века. Из 1618. потиче молба коју су Хиландарци упутили загребачком бискупу Петру Дмитровићу, тражећи да се не чине сметње њиховим сакупљачима милостиње „гвардијану и опату Иларионушу“.[3] На основу овог податка може се закључити и о неким редовитијим везама манастирског братства са истуреним, западним областима обновљене Пећке патријаршије које је она уз највеће напоре одржавала под својом јурисдикцијом. Нешто касније, око 1660, дугови у које је запао манастир нагнали су братство да у предео Војне границе око Крижеваца пошаље своје изасланике угледним граничарским старешинама, војводи Гвоздену и војводи Рајићу, који су писмено замољени за помоћ.[4] У том веку хиландарски путеви надмоћно су усмерени на Исток у Русију, где је 30. априла 1624. игуману Илариону (умро 1624), цар Михаило Феодорович потврдио грамату цара Ивана Васиље-

3 Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Wien 1858, 559—560.

4 Р. Л. Веселиновић, *Писмо манастира Хиландара војводи Гвоздену у Крижевцима око 1660. год.*, Рад војвођанских музеја, 10, Нови Сад 1961, 149—150.

вича од 7. марта 1556, којом је овај Хиландарцима даровао посед, тзв. московско подворје[5], што је манастиру доносило редовни приход. Службене везе Хиландараца са аустријским царевима засноване су 8. марта 1688, када је манастир добио латинску диплому цара Леополда I, којом је монасима дозволио сакупљање прилога у земљама његове владавине, пошто су због ратова и великих дација Турцима монаси пали у велику беду, те морају просити.[6] На те везе хабсбуршке куће са Атоном подсећа и занимљива икона из збирке Уметничко-историјског музеја у Бечу, која се датује у 1703. годину. Иконографски тип Богородице, извор живота, проширен је портретима цара Леополда I и царице Елеоноре, који су приказани у молитвеном ставу.[7] Сасвим јасно и ова царска милост исказана Хиландарцима усклађена је са ратним циљевима аустријске империје која је, продирући победоносно на Балкан, на све начине желела да за своје ратне намере придобије балканске хришћане, а посебно њихову црквену организацију. Врло вероватно, у позадини ове царске милости стоји пећки патријарх Арсеније III, јер је Патријаршија и касније, током XVIII века, редовно исказивала свој заштитнички став према манастиру Хиландару. Није се тај однос изменио ни онда када су, развојем политичких прилика, Срби на подручју аустријске империје били принуђени да створе своју нову црквену организацију, тзв. Карловачку митрополију, која до краја постојања Пећке патријаршије, упркос двема државним границама, не раскида канонску везу са својом старом и већ сасвим осиромашеном матицом.

Још за живота патријарха Арсенија III, појавио се на подручју Славоније хиландарски проигуман Јефрем, кога су калуђери манастира Ораховице лепо примили и обдарили прилозима. Ради тих дарова писао је 1706. г. братству обитељи ораховичке хиландарски игуман Василије, обавештавајући их да су, према обичају, примљену милостињу уписали у манастирске књиге.[7a]

Преписка пећких патријараха и карловачких митрополита, коју је објавио Радослав М. Грујић, недвосмислено открива сталну бригу пећких патријараха не само за своје угрожено седиште већ и за остале наше манастире и задужбине у Турској.[8] У писму од 5. јуна 1720. патријарх Мојсије Рајовић препоручује хиландарског калуђера хаџи Партенија митрополиту Вићентију Поповићу да му допусти да са архимандритом Макаријем скупља милостињу, како би се очувао Хиландар од туђинске превласти. У писму се каже: .... „и ѿ нас, и ѿ вась, и ѿ васѣго народа србскаго помощь просе, гл(агол)юще: аще нѣ ѹкѹ помощи нам сатворитѣ, то немамо сѹ чим себе и монастир држати здѣ, ми србскаго езика кои сѣ находимо здѣ, него ми бѣгствѹ себе вадати, а ин' език' боуде здѣ владети ...“ па даље, ...„монастирь е и наш и ваш ѡпще, а срамота би нам свем била да се дрѹги заповедници оусѣле ѡнде“ ...[9]

5 в.: Ст. М. Димитријевић, *Грађа за срйску исйторију...*, 116.

6 в.: Ст. М. Димитријевић, *Докуменйа хилендарске архиве до XVIII века*, Споменик СКА LV, Београд 1922, 30—31.

7 D. I. Pallas, Ἡ Θεοτόκος Ῥόδον τὸ Ἀμάραντον. Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση καὶ καταγωγὴ τοῦ τύπου. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26, 1971 (Ἀθῆναι 1972) 225—238, πίν. 57.

7a Вл. Красић, *Два йисма хиландарских калуђера манасйиру Ораховици*, Старинар IV, број 1. Београд 1887, 7—8.

8 Рад. М. Грујић, *Пећки йаійријарси и Карловачки мийройолийи у 18. веку*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, IV, св. 1, Нови Сад 1931, 224—240.

9 Грујић, *Писма йеђских йаійријараха из другог и йрећег деценија XVIII-ог века*, Споменик СКА, LI, Београд 1913, 122.

У то време већ постоје у српској црквеној јерархији и личности које су, познавајући подједнако прилике и у Митрополији, Патријаршији и Св. Гори, могле да одиграју и улогу посредника. Једна међу њима без сумње је крушедолски постриженик Висарион Павловић, каснији епископ бачки, који је 1720. био даскал у Хиландару, а ту исту дужност је вршио и у Пећи, камо га је позвао патријарх Мојсије Рајовић.[10]

Вести о везама манастира Хиландара са митрополитом Вићентијем Поповићем јављају се и раније. Тако, већ 14. октобра 1714, игуман хиландарски Зосим захваљује митрополиту на милостињи послатој им по њиховом проигуману Јефрему. Хиландарци извештавају митрополита да су милостињу уписали у „пар8сїю и 8 проче книге ц(р)ковне“.[11] У писму из 1717, проигуман Јефрем и духовник Михајло захваљују митрополиту на даровима које је донео монах манастира Св. Павла кир Рафаило. Реч је о 50 талира и посебно 4 дуката, испосници Св. Саве 12 дуката, покојном Петру 15 дуката, а њима двојици по 4 дуката.[12] Те исте 1717. године манастир је упао у неке невоље и велики дуг, због чега је по изасланику духовнику Захарији, 27. марта, упућена митрополиту молба да пошаље милостињу.[13] Изгледа да је невоља била већа, јер је, 19. октобра 1717, немајући новаца, манастир Хиландар заложио низ црквених драгоцености код манастира Велике Лавре и то за 2.000 гроша. У попису се спомињу:

1. Евангелие грчко цара Андроника васе златом писано а не мастилом и оковато сребром.
2. Евангелие цара Стефана на кожи рукопис.
3. Руска евангелиа штампана два.
4. Српски рукопис.
5. 4. позлаћена путира.
6. Путир срмом позлаћен.
7. Дискос сребрн с камением и бисером от обе стране позлаћен.
8. Дискос мало мањи, около грчки потписат.
9. 4. позлаћена дискоса.
10. Тепсија за агиазму од ђулчета саде.
11. Панаћиар сребрн и изнутра позлаћен калемили.
12. Икона пречистија Богородици московска сва сребром оковата с једне стране, а од друге стране половина црвена кадифа и на њој венац и круна од злата и на њој крупних бисер 10, и венац лацувертли и под венцем над образом плеха бисерна и околе тех иконе образ од сребра 51 васех позлаштено и на њој синџир от сребра.
13. Велики ћивот с крстовима од 5 кубета и са 12 образа све бисером венци на 4 лава вас позлаћен.
14. Ћивот од 4 куле изображен вас позлаћен.
15. Ћивот од 3 кубета позлаћен.

10 в.: Васа Стајић, *Новосадске биографије*, VI, Нови Сад 1956, 179.

11 Р. Грујић, *Односаји светогорских и других манастира са митрополитима Карловачким*, Споменик СКА, LI, Београд 1913, 46.

12 Д. Руварац, *Два писма хиландарских калуђера*, Старинар VII, 2, Београд 1890, 40

13 Грујић, *Односаји*, 49.

16. 13 павти позлаћени.
17. Одежда московска са образима, порамица васа бисером и позлаћеним павтима.
18. Петрахиљ с бисером вас од павтица позлаћених на њем јешче 8 павти со образима и кита 11 бисерли дугмета 13 сребрни и позлаћени.
19. Петрахил без бисера с павтицами позлаћеним и изображени павти 8 и кита с бисером 12 и 17 дугмета позлаћени.
20. Крст велики и на њем кубета 9 с каменией вас окован сребром и позлаћен срмом.
21. 2 крста окована сребром кубети и с каменией позлаћени оздо на нима по 3 ножице.
22. 2 рипиде од сребра и с трепетликама и каменией и от десне стране образи позлаћени.
23. Ручка од сребра кубетлија.
24. Кадионица од сребра.
25. Кандило од сребра позлаћено.
26. 4 кандила помања од сребра.
27. Аер изображен по зеленој кадифи.
28. Јабука од сребра бушамакли.
29. Леђен и ибрик сребрен с каменией позлаћен.
30. 2 од сребра и позлаћене здравице, тј. једна с капком а втора каменіе.
31. Скут изпред троеручице и на њем панаћиара велики и мали и свакојаки 127.[14]

Ради тражења новчане помоћи послат је, 8. јануара 1718, хиландарски проигуман Методије, који је са собом понео писмо игумана Јефрема. У писму митрополиту Вићентију Поповићу игуман Јефрем помиње четворицу браће која су пре неколико година отишла ради скупљања милостиње, па моли да их он врати у манастир. Истовремено игуман извештава митрополита да манастирски дуг износи 25 кеса аспри.[15] Када је 1722. пожар тешко оштетио манастир, Хиландарци су о тој великој несрећи, 7. септембра, известили митрополита Поповића. У својој молби, описујући шта је све у Хиландару страдало, игуман Герасим каже: „обьеть же огнь и монастырь вьсь, и запаливь ѿ южнїе страни кров исьгоре едина честь, келїе, клисарница и болнице две и стран'на прїемница".[16] Тај опис потврђује и један савремени запис у којем се наводи: . . . „и прежде сего изгоре манастирь 1722. ѿ пирагь светога Саввы, до пирагь св. Георгїе".[17] Највероватније из 1722. потиче и једно грчко писмо Хиландараца у облику свитка, украшено и минијатурама са ликом св. Саве и св. Симеона, упућено свима православним хришћанима ради милостиње. „А како је наш манастир од друге народности, јер у њему обитавају Срби и Бугари, зато не пролазимо лако у сваком месту", каже се у овом писму са карактеристичним почетком: „О ви, који православној заједници припадате." Овом приликом Хилан-

14 в. *Архив за историју Карловачке митрополије*, IV, св. 1, 54—55.

15 Грујић, *Односи светогорских и других манастира са митрополитима Карловачким*, Споменик СКА, LI, Београд 1913, 49.

16 Грујић, *Односи...*, 54.

17 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7542.

дарци су у прошњу послали проигумана Атанасија, који је са собом понео „и свету и свештену реликвију, св. Симеона Столпника ногу, која кипти изворима свакојаких исцелења и лечи сваку болест у славу Бога".[18] Велика материјална штета, изазвана пожаром 1722. године подстакла је предузимљивог игумана Герасима да митрополиту предложи да и друге позове да постану нови манастирски критори, „кои что изволить обновити то да пошлеть по брата нашего попа Герасима їеромонаха или самь да се потрѹдит(ь) на обновленїе ктиторскымь положенїемь". При томе игуман Герасим је јасно руковођен идејом „и да не ѵгаснеть помѣнь нашего срьбскаго рѡда, вь с(ве)той сеи обитѣли, при вашемѹ животѹ, о неи же б(о)гоносны ѡцы наши, с(ве)ты Сѵмеѡнь и с(ве)титель Савва прьвее потрѹдише се".[19]

Игуман Герасим обавестио је 1725. писмом братију манастира Ораховице о доласку попа Герасима и старца Матије, молећи их да њима предају новце проигумана Јефрема који је тамо умро. Сем ове заоставштине, Хиландарци моле и нову милостињу, истичући да су после пожара почели да граде оно што је тада изгорело.[19a]

Своју сталну привржeност манастиру Хиландару посведочио је митрополит Вићентије Поповић и тестаментом од 15. децембра 1721, одредивши да се у име његовог подушја, поред 150 дуката за Јерусалим и 100 дуката за Синај, пошаље и 150 дуката у Пећ и Хиландар. Када се после његове смрти 1726. видело да нема довољно новаца за сва ова подушја, одлучено је да завештање Пећи и Хиландару остане нетакнуто, а да се од своте намењене Јерусалиму одузме 50, а од Синаја 30 дуката.[20] Међутим, у крајевима преко Саве и Дунава нису само високи црквени прелати тестаментарно поручивали своја подушја у манастиру Хиландару и у Пећи. Чинили су то и представници нашег младог грађанства, потпуно свесни да на тај начин помажу ове наше манастире чија слава и углед током XVIII века неокрњено расте заједно са пробуђеним националним и историјским осећањем. Тако, већ 1702. Будимац Петар Радосављевић одређује тестаментом да се, поред Јерусалима и Хиландара, и у Пећ пошаље 12 фор. за сарандар — четрдесетодневни помен.[21] У свом тестаменту од 3. маја 1722. сачињеном у Београду, Стојан Кузмановић је поред цркава и манастира у Аустрији даривао Јерусалим, Синај и „Вилиндар" у Светој Гори[22], а слично је 25. јануара 1758. поступио у свом тестаменту хаџи-Петар Андрејевић који се прилозима сетио 24 светогорска манастира.[23]

О везама нашег грађанства и манастира Хиландара сведочи и сачувани свитак са помеником у којем су записани читави родови угледних грађанских и свештеничких породица. Тако се помиње род јенопољског митрополита Лонгина

18 Рад. М. Грујић, *Једно грчко хиландарско писмо из XVIII века с минијатурама*, Зборник за историју Јужне Србије, I, Скопље 1936, 389—394.

19 Грујић, *Односи* ... 54.

19a Красић, *Два писма...*, 9—10.

20 Грујић, *Пећки патријарси и Карловачки митрополити у 18. веку*, Гласник ист. друштва у Новом Саду, IV, 1, Нови Сад 1931, 24.

21 Гаврило Витковић, *Споменици из Будимског и Пештанског архива*, III, 2-ги одељак, Београд 1873, 35—37.

22 Др Д. Поповић — др Милица Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, Београд 1958, 261.

23 Витковић, *Споменици* ..., V, Београд 1874, 388.

Кореница Бранковића, који се сећа својих предака: Вуксана, Јована, Петра, Маре, Михаила, Петра, Марине, Јерине и Марка. Помиње се род Продана Рајића острогонског, Вучића капетана, род Фелдвари Габора „обрваиде" коморанског или капетана дунавског Кричка Јарослављевића, род часног оца Филипа Кричка, презвитера коморанског, род господина хаџи Миливоја трговца из доњег Београда, род господина Станимира Тохолевића Смедеревца, или Рацјаноша хаднађа бечкеречанског, род господина Петра Губеровића из Варада.[24]

Међутим, у првој четвртини XVIII века централна личност која се у аустријској држави међу Србима старала о судбини и стално помагала манастир Хиландар беше без сумње митрополит Вићентије Поповић (23/4 1713 — 8/10 1725). Његову помоћ и бригу Хиландарци су осећали за све време његове митрополитске власти. Отуда, они су, 29. маја 1724, тешко болесном митрополиту најтоплије захвалили на свима до тада учињеним доброчинствима, обавестивши га о својим молитвама за његово оздрављење. Сасвим искрено и без неког посебног претеривања написао је игуман Герасим болесном митрополиту: „есть оубо вашего бл(а)женства име написанно вь знаменїе вѣчнаго помѣна, вь обитѣли нашеи ...".[25] Овакав заштитнички став највишег црквеног поглавара Срба у Аустрији прихваћен је и од епископа Карловачке митрополије. Тако, 20. јула 1731, хиландарски игуман Стеван захваљује будимском владици Василију Димитријевићу што је милостињом потпомагао Хиландар и моли га да их и у будуће не заборави.[26] У велике хиландарске пријатеље спада и познати оснивач духовних школа, бачки епископ Висарион Павловић који, препоручујући дарежљивости своје пастве хиландарске монахе, са поносом истиче: „наш монастир Хиландар, иже ест наших свјатих первих піреи и просветителеи Симеона преподобнаго, и св. Сави и св. Милутина ктиторство, всех же нас сербословенов красота, слава же и хвала".[27] У Бачкој епархији светогорски монаси деловали су и као учитељи црквеног појања. Међу њима најпознатији је даскал Ананије коме је после четворогодишњег успешног учења црквене музике, 10. октобра 1756. допуштено да може по Будимској и Арадској епархији скупљати милостињу у корист своју и свога манастира.[28] Међутим, и пре даскала Ананија појављивали су се светогорски појци на подручју Карловачке митрополије. Већ 1732. направио је митрополит Вићентије Јовановић уговор са светогорским јеромонахом Анатолијем, постриженииком манастира Ватопеда. По том уговору имао је дванаест ученика „не токмо учити пети по псалтићији, но и сачињати и писати да могут, и от васего сердца целоје мајстерство своје открити и ничто не утајити..." „И не отпустити нити од јих отити, или возвратити се во својаси, разве аште смерт пресратит дондеже произвести ученики будет ва совершеније целоје и силу разума јелико ва себе сам имејет." Нарочито их је имао учити грчком нотном систему. По Јовану Рајићу, јеромонах Анатолије је као искусни псалт у српску цркву увео грчко пјеније, ради чега је имао изузетно високу плату од 600 фор. на

24 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, 167—169.

25 Грујић, *Односи* ..., 56.

26 Грујић, *Прилози за историју односа Карловачких митрополита и епископа са истоком и св. Гором*, Споменик СКА, LI, Београд 1913, 91.

27 Мита Костић, *Хиландарски метоси у Карловцима и Новом Саду*, Летопис Матице Српске, 313, св. 1—3, јули-август-септембар, Нови Сад 1927, 488.

28 Грујић, *Односи* ..., 64.

годину и стан. У служби Митрополије Анатолије је остао све до 1737. када се, изгледа, вратио у Свету Гору.[29] За време митрополита Вићентија Јовановића хиландарски монах Антоније постао је 1734. „опшчи духовник у Срему". У протоколу митрополитове преписке забележено је да „свешченике исповедујет и раздрешует. И того ради ашче се апробируе ствар, не само да се пусти покупити рещанције уписате 400. не сарандара, но и под задержание да примит, заслужио ест."[30]

Бригу о Хиландару показивали су и српски сељаци, има примера да су и њих монаси проглашавали својим ктиторима. Сабор манастира послао је 16. јуна 1735. Петру Ловчанском из села Шустре у Банату, захвално писмо, проглашавајући га због дарова ктитором.[31]

Углед који су Хиландарци уживали на подручју Карловачке митрополије омогућио им је да понекад у црквеним пословима посредују између грађана и највише црквене хијерархије. У писму које је 25. октобра 1717. из Венеције послао митрополиту Вићентију Поповићу хиландарски архимандрит Макарије посредује за неког г. Антонија од Реке (Ријека), који је био при митрополиту у Бечу, да би му митрополит послао благослов за владику карлштатског Данила, „да мꙋ ѡсвѧти цркꙋ, какоє извадїѡ да бꙋдє грчаскога закона ꙋ Реки градꙋ гди ніє до ниньı никадъ била." У додатку писма архимандрит Макарије тражи од митрополита на дар једно место које је под његовом влашћу, а од којег би манастир имао приходе.[32] Овај захтев Хиландараца веома је карактеристичан, јер је то прво сведочанство да се, по угледу на Московско подворје, и на подручју Карловачке митрополије манастиру осигура каква непокретна имовина од које би братству пристизао редовни приход. Али за добијање сталног поседа још нису биле сазреле прилике, тако да ће се овај захтев хиландарских монаха остварити тек касније, за време митрополита Павла Ненадовића (1749—1768). Овај енергични и предузимљиви митрополит, чврсто решен да организационо среди своју архидијецезу, за време свога управљања српском црквом у Аустрији, испољио се, после митрополита Вићентија Поповића, као други велики заштитник манастира Хиландара и других светогорских монаха. Већ новембра 1749. монаси манастира Ватопеда честитали су Павлу Ненадовићу избор за митрополита, јављајући му да непрестано приносе благодарствене молитве Богу, јер га сматрају својим великим заштитником и добротвором.[33] У више махова Ненадовић се истакао и као хиландарски заштитник, нарочито за време окретног хиландарског архимандрита Герасима. Већ 23. јануара 1753. Ненадовић даје „препоручитељно писмо" хиландарским калуђерима да по Арадској епархији могу купити милостињу. Говорећи о бившим поседима манастирским, Ненадовић каже:..." тогда от всего царскаго богатства и изобилија во убожество и недостатак приведесја тако, да прочее в беде, оскудении, неблагополучнии терпјении и под игом злославних своих обладателеи едино еште ослабление помошћ и прибјежишче на православнија своја единовернија

29 О томе в.: Поповић—Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 12.

30 Поповић—Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 219.

31 в. Историско документарни прилози, Писма славних Србаља, Стаматовићева „Пчела" за 1834. г.

32 Д. Руварац, *Два писма Хиландарских калуђера*, Старинар VII, 2, Београд 1890, 38—39.

33 Грујић, *Прилози* ..., 103.

Християни полагает."[34] Писмом од 16. фебруара 1754. Ненадовић је препоручио архимандрита Герасима свим епископима и народу ради сакупљања милостиње. Карактеристично је у овом писму Ненадовићево подсећање на „благочестиве" наше цареве који су богато даривали Хиландар, као и на сиротно стање манастира под Турцима, због чега је братство било принуђено да тражи помоћ.[35] Исте године, 23. јуна, митрополит препоручује свим православним епископима и народу хиландарског монаха Пахомија да му издаду милостињу обећану прошле године, а да му не ускрате ни нову, за ову годину.[36] Свакако под утицајем оваквих Ненадовићевих залагања, поклонио је арадски епископ Синесије Живановић, 1757, и скупоцено архијерејско жезло изрезбарено у слоновачи.[37]

Сасвим јасно, има примера да су поједини хиландарски калуђери несавесно обављали поверену дужност да за свој манастир скупљају милостињу. У писму које је хиландарски архимандрит Герасим упутио будимском епископу Василију Димитријевићу 12. септембра 1744. изнесене су оптужбе против проигумана Атанасија, о којем је архимандрит обавештен да намерава ићи у Беч, „невјем каков вјетар гонити, а ничто друго точију монастирске новце у безђелство трошити".[38] Десило се то исте године када је Хиландар посетио В. Барски, који у својим белешкама хвали Хиландарце, истичући да монаси живе примерним и скромним животом.[39] Уосталом, највероватније, проигуман Атанасије није отишао у Беч, већ се ради скупљања помоћи упутио у Русију, где се помиње у архивским књигама.[40]

Приликом скупљања милостиње Хиландарци су са собом носили и делове моштију, нарочито честице Часног крста, великомученика Артемија, Пантелејмона и Георгија, у чаши с његовом крвљу, а такође и ногу преподобног оца нашег Симеона Столпника.[41] За скупљање милостиње са тим моштима издата им је 23. јануара 1759. дозвола за Арадску епархију. Ношење моштију био је уобичајени монашки начин за одлажење у прошњу, а њихово поседовање истицали су са поносом сви источноправославни манастири. И опширна легенда која се налази на бакрорезу манастира Хиландара, штампаном у Москви 1757, залагањем „усерднаго сына ѡтечества же илирико — сербскагѡ" архимандрита пећког Јелисеја Родионовића, наводи многе важне реликвије које су представљале истакнути део манастирског блага. На првом месту то је икона Богородице Тројеручице, „второе немалѧ частъ животворѧщаго древа креста господнѧ, третие частъ спаситѣла нашего крове на крестѣ излиѧнаѧ и часть пелены Христовы и многиѧ части различных свѧтых мощеи приложенных во свѧтѹю обителъ ѿ благочестивых иллирико сербских цареи и кралеи ..."[42]

34 Костић, *Хиландарски метоси* ..., 485.

35 Грујић, *Односи* ..., 60.

36 Грујић, *Односи* ..., 60.

37 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8110; Св. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института, књ. 3, Београд 1955, 184, сл. 47.

38 в. Димитрије Руварац, *Хилендарски крст и Кара-Ђорђе Петровић*, Српски Сион, XIV, број 23, од 15. нов. 1904, 662.

39 в.: Сава Хиландарац, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, 25.

40 Димитријевић, *Грађа за српску историју* ..., 136.

41 Грујић, *Односи* ..., 67.

42 в. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8101.

У српским актима хиландарске архиве има пуно сачуваних вести о моштима које су поједини монаси узимали пред одлазак у прошњу. Из 1762. потиче уверење јеромонаха Гаврила о купљењу милостиње за манастир у епархији Червеново. Поменути монах потврђује да је са собом узео и сребрну кутију са моштима св. Козме и Дамјана.[43] Годину дана касније, 1763, Григорије Хиландарац потврђује да је из цркве примио мошти св. Григорија, патријарха цариградског, св. архиђакона Стефана, св. Харалампија, св. Арсенија архиепископа српског и св. мученика Стефана Новог. Поред ових моштију Григорије Хиландарац понео је са собом у прошњу и један сребрни крст и „прост" епитрахиљ, неопходан део црквене одеће којим се свештеник служи приликом изношења часних моштију за целивање.[44] Исте године више је монаха одлазило у прошњу носећи са собом светитељске мошти. Јеромонах Серафим записује да је узео мошти св. Григорија Богослова, крст и епитрахиљ,[45] папа Константин мошти св. великомученика Прокопија, крст и епитрахиљ,[46] а поп Никанор мошти св. мученице Марине,[47] највероватније ради прошње у Бугарској, јер су у Софији у цркви св. Марине лежале мошти хиландарског ктитора краља Милутина. Из 1764. потиче запис попа Јеронима за мошти св. великомученика Прокопија, крст и епитрахиљ[48] и јеромонаха Самуила, који је узео честице моштију св. Харалампија, св. Григорија и св. Прокопија.[49] Честице моштију св. Харалампија узео је 1765, поп Антим, за оца Пахомија.[50] Изгледа да је прошња са честицама Св. крста имала за манастир посебно значење и важност. Из 1767. год. сачувана је сагласност манастирске братије да се часно дрво може разделити на два дела, „... дрѹга же часть, за неѡбходимѹю монастырскѹю нѹждѹ со ѡпредѣленными братїами е҆ѯархїѡм по мирѹ всюдѹ да носитсѧ."[51] Припремајући се за прошњу са овом великом хришћанском реликвијом, Хиландарци су 1768. прибавили сведочанство цариградског патријарха Самуила да је Свети крст који се чува у Хиландару онај исти што га је цар Јован Ватац поклонио св. Сави, а његову истинитост потврдио хрисовуљом, изгорелом у манастиру 1722. год.[52] Из те 1767. године је и грамата свих светогорских манастира издата архимандриту Јелисију и проигуману Стефану Хиландарцу да са честицама Св. крста купе милостињу. Тај свечано калиграфски исписан позив упућен је благородним кнезовима, и „првостојатељима градова и свима изредним трговцима, часним протомајсторима и мајсторима руфета".[53] У позиву се наводи да монаси са собом носе честице Св. крста које раније нису износили, а као сведочанство се наводи житије св. Саве у кожној књизи у његовој испосници. Врло вероватно, приликом

43 Хиландарски Архив, фасц. 1, омот 4. број 12, год. 1762.

44 Х. А., фасц. 1, омот 5, број 1, год. 1763.

45 Х. А., фасц. 1, омот 5, број 3, год. 1763.

46 Х. А. фасц. 1, омот 5, број 4, год. 1763.

47 Х. А. фасц. 1, омот 5, број 36, год. 1763.

48 Х. А. фасц. 1, омот 6, број 2, год. 1764.

49 Х. А. фасц. 1, омот 6, број 36, год. 1764.

50 Х. А. фасц. 1, омот 7, број 1, год. 1765.

51 О томе в.: Харалампије Поленаковић, *Неколико непознатих података о Пајсију Хиландарском*, Хиландарски зборник 1, Београд 1966, 175. — Х. А. фасц. 2, омот 2, број 9, год. 1767.

52 О томе в.: Сава Хиландарац, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, 25.

53 Х. А. фасц. 2, омот 2, број 1, год. 1767.

прошње у крајевима преко Саве и Дунава, Хиландарци су са собом носили и рукописно Житије св. Саве од Теодосија. Тако је Теодосијева биографија, коју је негде између 1365—1402. преписао таха Марко, донета у дом хаџи Недељка Богдановића, једног од најбогатијих трговаца Петроварадинског шанца, где ју је 1732. читао сликар Јоаким Марковић, који је, како сам каже у запису, од тога имао велику корист.[54] Свакако под утицајем хиландарских монаха Недељко Богдановић, доброчинитељ крушедолски — где је са браћом 1726. подигао звоник, платио звона и покривање цркве лимом — на црквено-народном сабору 1731. захтева помоћ за добијање путног листа за света места. Посетивши Палестину, хаџи Недељко се замонашио у Хиландару и добио име Никанор.[55] У тестаменту који је пре пута у Св. земљу направио, 27. априла 1731, Недељко је обавезао браћу Васу и Стојића да на име његовог удела у добитку, годишње шаљу у Хиландар 60, у Крушедол 40, а удовицама 40 форинти.[56]

Заштитнички став митрополита Павла Ненадовића омогућио је Хиландарцима њихову све чешћу присутност на подручју Карловачке митрополије, а посебно у фрушкогорским манастирима у којима, према визитацији од 1753, има и Хиландараца. Тако се у списку братије манастира Бешенова наводи монах Василиј Павлов, кога је 1730. у Хиландару постригао архимандрит Герасим.[57] Тај исти хиландарски архимандрит Герасим, боравећи у Ср. Карловцима 1753, постригао је у придворној капели беочинског игумана Арсенија Поповића, до тада општег духовника иришког протопопијата.[58] Архимандрит Герасим постригао је 1744. у Карловачкој Горњој цркви јазачку монахињу Анастасију.[59] Герасим Хиландарац помиње се и као духовник раковачког монаха Јеронима Стојановића.[60] Кувеждински монах Захарија Николајевић рукоположен је 1745. за свештеника у манастиру Хиландару.[61] Крушедолски монах Неофит отишао је после 1740. у манастир Хиландар[62], где је највероватније и остао. На једном Минеју из Комоговине записано је у XVIII веку да је Јован Гавриловић, постнижник Раванички и „служитељ светог кнеза Лазара србског“, из Венеције отишао у Свету Гору са намером да тамо остане трајно.[63]

У једном запису из 1725, помиње се у Хиландару Алексије постригом Хоповац.[64] У манастиру Зографу замонашен је 1749. каснији пакрачки епископ Кирило Живковић.[65] Јован Чупић, син Вука Секуловића, напустио је 1761. кућу отишавши, под утицајем хиландарских калуђера, у овај манастир ради монашења. На Атон га је одвео светогорски калуђер Пахомије, који је у

54 Ђорђе Сп. Радојичић, *Феудална песма у Теодосијевој преради*, Летопис Матице Српске, књ. 387, св. 2, фебруар 1961, 159—167.

55 в.: Васа Стајић, *Новосадске биографије*, I, Нови Сад 1936, 58.

56 Стајић, н. д. 59.

57 Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753*, Ср. Карловци 1903, 111.

58 Руварац, *Опис* ..., 416.

59 Руварац, *Опис* ..., 99.

60 Руварац, *Опис*..., 388.

61 Руварац, *Опис* ..., 170.

62 Руварац, *Опис*..., 273.

63 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 9669.

64 Влад. Р. Петковић, *Старине*, Београд 1923, 18.

65 Рад. М. Грујић, *Пакрачка епархија*, Нови Сад 1930, 170.

Нови Сад дошао ради скупљања милостиње.[66] На Св. мученицу Јефимију 15. јула 1755. умро је у манастиру Војловици хиландарски проигуман хаџи Арсеније.[67]

Нешто после 1754. умро је од куге у Студеници јеромонах Христифор из манастира Св. Тројице код Плеваља, кад се из манастира Хиландара, куда је отишао, враћао у своју домовину.[68]

Најзад има примера да је митрополит Ненадовић веома благонаклоно упућивао монахе у манастир Хиландар. Тако када је 1758. добио представку Николаја Стојановића из Ирига и Јована Стефановића из Пожаревца, да могу по Митрополији скупљати милостињу како би дошли до путног трошка за повратак у монахе у Св. Гору куда их је 1757. већ био одвео хиландарски монах Пахомије, митрополит је повољно решио молбу записавши на маргини: „доброхотна дателя любит Бгъ. Ѧкіе оваким монахом обичаи давати писмо: но свободно є просити и давати и то да отидѹ в св. (горѹ).“[69] Исте 1758. године, 3. марта, митрополит је повољно решио молбу јеромонаха Дионисија Јоановића, постриженика манастира Хиландара, рођеног у Београду, који је тражио дозволу за учење у карловачкој словенској школи. На акту је митрополит записао: „да се ѹчи ѹ школи славенски клирическои, а да не сщенодѣиствѹетъ дондеже ѿпѹщеное писмо своего монастира не покажеть и рѹкоположенїа ѿ своих архїереовъ“.[70]

И у свом завештању потписаном 18. јануара 1767, а потврђеном 20. фебруара 1768, митрополит се прилозима сетио Јерусалима са 50 дуката у злату, а истом сумом и Синаја. Поред даривања Дечана, Пећи, Студенице, свога пострига манастира Раковца, 29 светогорских и 13 фрушкогорских манастира, Ненадовић није заборавио да „ѵ Хилендаръ монастиръ особливо паки, и на постнице светогъ Савви и свете Ѧнне“ завешта 50 дуката.[71] Поступио је тако на исти начин као 1726. и његов претходник митрополит Вићентије Поповић, који се у свом тестаменту сећао на једнако брижан начин фрушкогорских и светогорских манастира, показујући нарочиту пажњу према нашим старим задужбинама: Грачаници, Дечанима, Пећи, Сланцима, Раковици, Бођанима, Ораховици, Ковиљу, Комоговини, Гомирју, Лепавини, а посебно манастиру Хиландару и испосници св. Ане.[72]

Личност која је тако много учинила за утврђивање сталних веза између манастира Хиландара и Карловачке митрополије свакако је архимандрит Герасим, који је на њеном подручју боравио у више махова. Код проигумана кир Исаије оставио је 8. X 1758. 280 венецијанских дуката „док сам ꙗ жив да их хранит при себѣ до нашего пришествія аще ли прилучить мнѣ смерть то

66 Васа Стајић, *Новосадске биографије*, V, Нови Сад 1940, 17.

67 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8076.

68 Др Влад. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924, 13.

69 Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд ПМА „Б“ 1758, инв. бр. 11.

70 Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд ПМА „Б“ 1758, инв. бр. 5.

71 в.: Завештанѣ архиепископа Павла Ненадовића, „Беседа“, лист за црквене, школске и народне потребе, Нови Сад, 10. мај 1868, број 13, 103—104.

72 Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713—1730*, Споменик СКА XXXIV, Београд 1898, 195—197.

да има у монастир дати стотину на поправление гробници, стотину и осамдесеть да раздает за мою душу по скитихь на сту Анну, на катакомбе и по прочихь и оставлямь едан крст оковат сребрни и позлаштен и бисером и прочим каменіем украшен, валя тридесет дуката и едан поясь и сребряне пафте и три пара кошуля и едне ... сребяне, махрама и пешкира не знаемь колико и то у монастир да буде по моем смерти. Облигацију 286. гроша."[73]

Пред своју смрт, 16. јануара 1761, саставио је тестамент потписавши га пред тројицом сведока: зографским архимандритом Акакијем, шишатовачким архимандритом Викентијем и реметским игуманом Атанасијем Исајевичем.[74] Овај изванредно занимљив документ (в.: прилог 1) открива до најмањих појединости шта је све један архимандрит сакупио за свој манастир, као и низ ствари којима је располагао. Од часних моштију архимандрит Герасим имао је у једној сребрној кутији „часть крове стаго великомученика Георгиа," часть ѿ мощеи стаго мченика Артемїа, часть мощеи стаго Пантелеимона, часть ѿ мощеи стаго Мчника Георгїа новаго иже въ Софии". Поменута је и „ћурдиа и долама ѿ цаига що ми је Гдинь Митрополїть поклонїо". За место своје сахране архимандрит Герасим одређује да то буде код горње световеденске цркве, у чијој се близини налазио и хиландарски метох. Ствари и новац који се код њега буду нашле Герасим препоручује господину архиепископу, „моем8 т8тор8 и ктитор8 стыя нашея обители да по достовѣрном8 и чтном8 коем8 человѣк8 пошалѣтъ у нашъ мнтырь". Митрополиту препоручује хиландарску обитељ „да такоже и до нинѣ еи помагаетъ и благодѣтелств8етъ и домь здѣ въ Карловцѣ да на верх8 егѡ иматъ милостивыи и отеческји позоръ". На крају тестамента написана је белешка: „іанн8арїя 20. ѿвердше санд8кь у крпи знаменаной у тестамент8 сѵм8 оврелось 221. цекінь д8ката и 70. холандескихъ д8ката кое у новц8 чини с8ма 1216. ф. 34. х.". Судећи по сачуваним архивским документима, изгледа да је последња воља архимандрита Герасима тачно извршена, о чему сведоче многобројне потврде о плаћеним рачунима. Епитропи Доње карловачке цркве Св. Петра и Павла дају квиту на 52 фор. примљених од шишатовачког и реметског архимандрита за сарандар покојном хиландарском архимандриту Герасиму.[75] Епитропи Горње цркве издали су квиту на 12 фор.[76] Сапунџија Јован Савић наплатио је 16. фор. од архимандрита шишатовачког и игумана реметског према „шпецификацији" за осам ока жутих воштаних свећа, за погреб архимандрита Герасима 21. јануара 1761.[77] Сачувана је и квита коју издаје Пана екмечка на 5. фор. утрошених на сто хлебова на погребу архимандрита Герасима[78], као и квита за 103 фунте меса које је за 5 фор. продао Ранко касапин.[79]

Ова изненадна смрт хиландарског архимандрита Герасима у Сремским Карловцима навела је манастирско братство да у Митрополију пошаље свог проигумана Пајсија, каснијег славног бугарског историчара, са задатком да прими покојникове заостале ствари и новце. Проигуман Пајсије је ту дужност обавио потписавши већ 29. маја 1761. реверс на примљене ствари, новац и облигације.

73 Х.А. фасц. 1, омот 1, број 13, год. 1758.

74 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 6, год. 1761.

75 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 8, год. 1761.

76 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 9, год. 1761.

77 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 11, год. 1761.

78 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 12, год. 1761.

79 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 13, год 1761.

Карактеристично је да су том приликом манастиру враћене и неке средњовековне повеље које је без „вѣдомости тогожє мнстра братства и настоятєля“ изнео јеромонах Тимотеј Хиландарац. Од обвезница које је давао покојни архимандрит, проигуман Пајсије је понео неке: Бечкеречанина Лазара Чокрљзна на 1.000 фор, Карловчанина Теодора Гавриловића на 10 фор., јеромонаха Димитрија Хиландарца на 50 фор., Косте Капитановића Карловчанина на 12 фор., од манастира Хиландара на 286 гроша са спецификацијом архимандритових погребних трошкова и квитама кому је шта дато према тестаменту.[80] Приликом свог боравка у Сремским Карловцима проигуман Пајсије закључио је, 15. јула 1761, и уговор са карловачким грађанином Захаријем Димитријевићем о закупу хиландарске куће, а тај документ оверио је и митрополит Павле Ненадовић 17. јула исте године.[81] Према уговору, закупац Захарије Димитријевић обавезује се на плаћање кирије од 130 форинти. Сем тога, Хиландарци задржавају право на собе за манастирске људе ако дођу у Карловце, а подићи ће се кухиња тврда и безбедна од ватре и патос као у другим собама.

Свакако захваљујући личном залагању митрополита Павла Ненадовића, и црквама његове архидијецезе поред „пећке кутије“ установљена је и „хиландарска кутија“.[82] Најзад, од добровољних прилога из целе Митрополије Хиландарци су у Карловцима и Новом Саду стекли као свој метох по једну кућу, чиме је, бар за извесно време, решено и питање њиховог сталног прихода. Питање хиландарских поседа на територији Карловачке митрополије покушао је још 1744. да реши и патријарх Арсеније IV Јовановић, желећи да манастир Кувеждин са Дившом прогласи за хиландарски метох. Том приликом патријарх је наишао на жестоки отпор сељака из околине ових манастира на челу са ктитором Петром Јовановићем из Новог Сада, ради чега није остварио своју намеру.[82а]

Међутим, 18. јуна 1744. Хиландарци су ипак дошли до свог првог поседа на подручју Карловачке митрополије. Заслугом архимандрита Герасима они су од карловачког грађанина Вује Николића купили кућу са дућаном и авлијом која се налазила близу Горње цркве у Сремским Карловцима. Том приликом продавац је манастиру приложио и 15. дуката, платививши тако и три сарандара.[82б]

У Новом Саду хиландарски метох се најпре налазио близу Саборне цркве, па је касније премештен у близину Николајевске цркве и носио кућни број 1071, а у Карловцима био је одмах до Горње цркве Богородичиног Ваведења.[83] Хиландарска кућа у Петроварадинском шанцу купљена

80 О целом питању в.: I. Ruvarac, *Ein Document zur Biographie des bulgarischen Historikus Paysius aus dem Jahre 1761.* Archiv für slavische Philologie, XXII, Berlin 1900, 620—621.

18 Х. А. фасц. 1, омот 3, број 17 и 18, год. 1761.

82 Мита Костић, *Хиландарски метоси у Карловцима и Новом Саду,* Летопис Матице Српске, 313, св. 1—3, јули-август--септембар, Нови Сад 1927, 489.

82а О томе в.: Сава Петковић, *Манастир Кувеждин и Дивша.* Као сепарат из „Духовне страже“ за год. 1934—37, Нови Сад 1936, 6.

82б Х. А. Разно—9, број 5.

83 Костић, н. д. 489.

је од Албе Максимовне 15. јуна 1743, а уговор је у име манастира потписао архимандрит Герасим.[84] Осим Хиландара, своје метохе у Новом Саду имали су још и светогорски манастири Лавра, с кућним бројем 912, и Ватопед с кућним бројем 955, а затим и Јерусалимска патријаршија с кућним бројем 909. Своје метохе је Јерусалимска патријаршија имала још у Карловцима и у Будиму.[85] Штавише, има примера да су и ови други манастири који су у нашим крајевима добили метохе били обавезни да помажу манастир Хиландар. Тако, још 18. марта 1740. бачки епископ Висарион Павловић, са оберкапетаном Секулом Витковићем и патријархом Арсенијем IV Шакабентом, даје дозволу проигуману манастира Лавре да у Новом Саду (Петроварадинском шанцу) подигне нову на место једне старе манастирске куће, а тај посед ослобођен је свих варошких давања под условом да манастир Лавра потпомаже Хиландар, „всѣхъ же насъ сербославеновъ красота, слава же и хвала".[86] На разне начине доносили су ти метоси новчане користи својим власницима. У карловачком метоху манастира Хиландара били су 1749, приликом народно-црквеног сабора, смештени војни представници Арадске епархије са својом пратњом, плаћајући кирију за становање.[87] Посебни епитропи водили су бригу о приходима од ових хиландарских кућа. Међутим, сасвим у духу црквено-политичких реформи Марије Терезије шездесетих година, које су, поред осталог, имале за циљ и да уведу чвршћу државну контролу над црквеним имањима,[88] донета је 1769. одлука о продаји хиландарских метоха, у Карловцима и Новом Саду. У духу те одлуке, 22. маја 1769, намесничко веће наредило је новосадском Магистрату да попише домове и земље епископа и православних манастира. Већ 8. августа исте године, Магистрат је поднео тражени попис по којем су у Новом Саду имали своје куће манастири: Беочин, Бођани и Ковиљ, а од манастира у Турској: Лавра, Ватопед, Хиландар и Јерусалим. Хиландарска кућа је без земљишта процењена на 722 фор. а сви метоси продани су на лицитацији 28. јануара 1770. Хиландарски метох подигнут на кућишту Давида Рацковића примио је овај по процени на 448 форинти.[89] Како Хиландар дуго није примио новац за предате метохе, био је принуђен да пожурује исплату преко аустријског посланства у Цариграду, ради чега је царским декретом Јосифа II позван да именује поверенике који су о метосима водили бригу. У писму од 6. октобра 1787. хиландарски игуман Митрофан, са братијом, упутио је Сенату града Новог Сада опширну представку, изневши манастирска потраживања за продате метохе. Као епитропе Хиландарци су навели угледног новосадског сенатора Давида Рацковића, а за карловачки посед богатог грађанина Стевана Солара. О продаји хиландарских кућа у Карловцима и Новом Саду извештена је 3. јануара 1788. и Угарска дворска канцеларија.[90] Међутим, изгледа да наплата хиландарских потраживања није ишла брзо ни лако. Још из 1792. налазимо међу српским

84 в. Лазар Чурчић, *Прилози о везама Хиландара и Срба у Угарској у 18. веку*, Хиландарски зборник, 2, Београд 1971, 189.

85 Костић, н. д. 489.

86 Грујић, *Прилошци* ..., 99—100.

87 Др Душан Кашић, *Посланици на Народно-црквеном сабору 1749. у Карловцима*, Зборник за историју, 2, Нови Сад 1970, 97.

88 в.: Eduard Winter, *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Danaumonarchie*, Wien 1971, 232.

89 Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад 1947, 74.

90 в.: Др Алекса Ивић, *Поседи манастира Хиландара у Новом Саду и Сремским Карловцима*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, VI, 1—2, Ср. Карловци 1933, 239—240.

актима у хиландарској архиви трагове о овом мучном спору. Сачуван је оверен препис решења Царске кр. придворне илирске канцеларије поводом молбе коју је јеромонах Илија Стефановић, пуномоћник манастира Хиландара, упутио, како би се вратио новац прикупљен за манастирске куће у Новом Саду и Карловцима, као и онај од краљевског фискуса у Пешти за имање одузето од Тимотеја Јовановића, а дужник био притегнут за 625 фор. Власти су на ову манастирску молбу одговориле негативно, позивајући се на забрану извоза новца у Турску.[91] Јеромонаху Илији Стефановићу издао је 2. априла 1793. митрополит Стефан Стратимировић сведочанство у којем истиче велике напоре овог хиландарског сабрата да манастиру обезбеди његову имовину. Судећи по Стратимировићевој изјави, јеромонах Илија и „код самагѡ всевысочаишагѡ Ѳрона царскаго лично съ потребними предложеніями предсталъ прося ѵдобная средства и помощи и требовании своемь“. У борби за манастирска права упорни калуђер је цару послао на дар један дрвени крст, због чега му је дата милостиња од 100 дуката, „съ тимъ придаткомъ да бы онъ прочее в сихъ странахь не бавилсе, но абіе бы в᾿мнтиръ свой возвратился“. Залагањем самог митрополита Стратимировића, јеромонаху Илији Стефановићу не само да је продужен боравак у Аустрији већ му је дозвољено „во е же дѣло свое и вещь тражити, и совершовати мощи гдѣнибѹдъ внѹтръ државы сея“.[92] Међутим, у овом дугом спору између манастира Хиландара и државних власти око новца за продате метохе, гаси се и она практична намера Карловачке митрополије да манастиру обезбеди сталан приход. Отуда, из тих година и нема бројнијих података о новчаном помагању манастира Хиландара од стране верника Карловачке митрополије. Међу тим ређим вестима карактеристично је сведочанство свих светогорских манастира о помоћи коју су примили од господара Јеремије из Карловаца од 10. XII 1779. Јеремија је платио по двадесет форинти да сваки манастир дâ по два сарандара за блаженопочившег оца Игњатија.[93] Учинио је то исто и нешто раније, 25. јануара 1758, Будимац хаџи Петар Андрејић, који се поред 15 фрушкогорских манастира са по 1 сарандаром сетио и 24 светогорских, не заборављајући ни цркву јерусалимску и синајску.[94] Из тих разлога, с правом је хиландарски проигуман Гаврило, пишући из Карловаца 16. септембра 1764. „бирову и прочим сенатором Будима“, молио „да по давнашњем обичају помогну прилозима српској задужбини Хиландару“.[95] Поред готовог новца Хиландару се шаљу црквене драгоцености и књиге, или бакрорези са изгледом манастира, од чије продаје је братство могло да има материјалне користи. Трудом саборног старца кир Атанасија Обрадовића, платили су немеш и житељ јегарски Стефан Рожа и Москополит Крста Јоановић 1779. израду једног бакрореза са изгледом манастира Хиландара[96], који је, према претпоставци Динка Давидова, резао Захарије Орфелин.[97] Јекатерина от Сервијски са сином Димитријем „спомена ради вјечнаго“ прилаже хиландарској цркви 1. августа 1792. минеје за месеце

91 Х. А. фасц. 4, омот 2, број 10, год. 1792.

92 Х. А. фасц. 4, омот 3, број 8, год. 1793.

93 Х. А. фасц. 2, омот 14, број 10, год. 1779.

94 Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, V, Београд 1874, 388.

95 Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, V, Београд 1874, 288—289.

96 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8528.

97 Динко Давидов, *Манастир Хиландар на бакрорезима 18. века*, Хиландарски зборник, 2, Београд 1971, 164—166.

јануар—новембар, штампане у Москви 1778[98], што је без сумње још једно сведочанство о развијеном култу манастира Хиландара у нашем грађанском друштву, па и у његовим вишим слојевима.[99] Углед који је манастир Хиландар једном стекао у српском друштву омогућио је братству да своје везе са Карловачком митрополијом не прекине током целог XVIII века. Вероватно залагањем Хиландараца, приложена је 1779. манастиру Базјашу копија највеће хиландарске светиње, иконе Богородице Тројеручице, са очигледном намером да се њен култ учврсти и прошири и у крајевима преко Саве и Дунава.[100] Кад год се за то пружила прилика, Хиландарци се појављују на овом подручју.

Тако, 29. септембра 1781. у Београду, братство манастира Раванице у писму митрополиту Мојсеју Путнику потврђује да је хиландарски архимандрит Софроније Маленовић ишао у Русију и у Беч. Како као монах није смео да уђе у царску државу, то је архимандрит био принуђен да се у контумацу приказује „под купеческим именом", а да је при томе и даље свршавао манастирска нужна посла. Истовремено, Раваничани моле митрополита да им преко архимандрита Софронија врати њихове повеље које се налазе у врдничком манастиру.[101] И са Стефаном Стратимировићем, који је 1791. на темишварском сабору изабран за митрополита, успоставили су Хиландарци срдачне везе. Од 15. јула 1794. потиче писмо којим Хиландарци моле митрополита да укаже милост њиховом игуману Илији.[102] Проигуман хиландарски Сава са братијом пише 15. августа 1795. господи војног и трговачког чина, обојега пола, извештавајући о намери братије да измене оловни кров на цркви и изврше оправку живописа. Због тога шаљу проигумана хаџи-Арсенија јеромонаха Пивца[103], „и онъ обѣщася на сїе стое дѣло ѩкоже истиныи снъ стыя обители, до конца послꙋжити и совершити его и посилаемо его и ваше хрстолюбіе, за испрошеніе милостины, ѿ доброхотныхъ дателеи, аще кои изволить да оупишетъ себе оу сїю новою ктиторїю"...[104]

Слично писмо упућено је истог дана и митрополиту Стратимировићу. И у њему је поновљено казивање о дотрајалости велике цркве и њеног живописа. Свакако најкарактеристичније место у писму је оно у којем Хиландарци подсећају и опомињу митрополита да се не уништи дело св. Саве, „оца нашего стыля Саввы патрїарха оуничтожиша то мы не имѣмо по стыхъ ктиторовъ нашихъ иного наследника, токмо ваше высокопреосщенство, сего ради несꙋмнѣно прибѣгаемъ под вашꙋ бгоданꙋю власть и рꙋководство.[105]

Хиландарци се и касније обраћају митрополиту Стефану Стратимировићу. Тако, 3. фебруара 1804. епитропи и проигуман Митрофан Богдановић оп-

98 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8751.

99 О породици от Сервијски в.: Васа Стајић, *Новосадске биографије*, V, Нови Сад 1940, 22—35.

100 в.: Војислав Матић—Миодраг Јовановић, *Манастир Базјаш*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске, 5, Нови Сад 1969, 301.

101 Х. А. фасц. 3, омот 1, број 5, год. 1781.

102 Архив САНУ у Ср. Карловцима, фонд ПМА 1804—ad 166.

103 О Арсенију Гаговићу в.: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Прилог за биографију Арсенија Гаговића*, Зборник Историјског музеја Србије, 8—9, Београд 1972, 111—116, са исцрпном литературом.

104 Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд ПМА 1804—ad 166.

105 Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд ПМА 1804—ad 166.

ширно пишу о манастирским новчаним невољама и о обнови живописа у припрати. Том приликом они су изразили и жељу да се обнови и живопис у цркви и неки делови конака, јер су једва смогли средства да оловом покрију кров велике цркве која је киснула. Надаље, Хиландарци моле митрополита да прими једнога или два монаха да у Митрополији купе милостињу за манастир „да не оугаситсѧ свѣща наша славеносербская толъ долгие время сїяющая здѣ в славꙋ бжїю и похвалꙋ родꙋ нашемꙋ." Изгледа да је митрополит Стратимировић, сасвим у духу својих научноисторијских занимања[106], већ раније писао Хиландарцима тражећи да му они пошаљу рукопис Живот краљева и архиепископа српских и Типик карејски, јер у истом писму они изричито спомињу: „мы же по вашемꙋ повелѣнїю бꙋдем послати братїю еликѡ возможно полезнагѡ состоянїя, вкꙋпѣже и исторїю блаженнѣишагѡ Господина архиепскпа кѵръ Данїила, и завѣщанїе стагѡ Саввы еже в постницѣ его хранимое." Истовремено, Хиландарци обећавају да ће митрополитово име уписати у диптих ктиторски.[107]

Међутим, сем са митрополитом Стефаном Стратимировићем, Хиландарци су имали веза и са другим црквеним великодостојницима Карловачке митрополије, међу којима је и бачки епископ Јован Јовановић, касније у време Карађорђевог устанка, тако истакнути помагач српске револуције. За вечни спомен својих родитеља и сродника Јоана, Јоакима, Витоке и Теодосије, приложио је он 23. јуна 1797. манастиру Хиландару једну руску Библију штампану у Москви 1757.[108] Нешто касније, 1. јула 1799, епископ Јовановић шаље Хиландарцима из Новог Сада књиге: Собранїе избранныхъ молитвъ (Беч 1771) и Православное оученїе (Беч 1784).[109] Вероватно је тада послао и Служебник штампан у кијевопечерској Лаври 1762 (за податак захваљујем Лазару Чурчићу). Исте године, 21. септембра, епископ Јовановић одговара Хиландарцима на њихово писмо „и вся в немъ содержаемая подробно с велїею Радостїю Разꙋмѣхъ". Истовремено он чврсто уверава братију да је преузео све што је потребно да се доврши хорутква (застава) коју је обећао манастиру и да ће је они „при началѣ грядꙋщаго пролѣтїя безсꙋмѣнно полꙋчити бꙋдете".[110] Још једном, 19. јуна 1801. писао је епископ Јовановић Хиландарцима о обећаној хоругви. Овога пута он их извештава да је хоругва готова и да ће је послати чим то буде могуће.[111] И доиста, врло брзо, епископ Јовановић је испунио своје обећање, пославши у манастир овај црквени барјак са представом Христовог Вазнесења на једној и ликовима великих хиландарских ктитора краља Милутина и кнеза Лазара на другој страни (вел. 66 × 57,8). Ову епископову хоругву израдио је у Карловцима 1800. сликар Стефан Гавриловић, уметник који се касније истакао сликајући и прве барјаке за Карађорђеву устаничку војску.[112] На хиландарском барјаку су записи:

106 О томе в.: Никола Радојчић, *Историјске студије митрополита Стратимировића*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, II, Сремски Карловци 1929, 317—364.

107 Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд ПМА 1804—ad 166.

108 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8848.

109 в.: Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8883.

110 Х. А. фасц. 4, омот 9, број 13, год. 1799.

111 Х. А. фасц. 5, омот 1, број 54, год. 1801.

112 в.: Ђурђица Петровић, *Заставе Карађорђевог доба*, Весник, I, Војни Музеј ЈНА, Београд 1954, 142.

сїѧ хоругвы посвѧтиль Лаврѣ Хулендарю во Атонѣ г. Іоаннъ Іоанновычъ епкпъ вачкїи и проч. иже въ Н. Садѣ лѣта г. 1801. Стефанъ Гаврїловичъ изmоловалъ в Карловцѣ сремсцѣмъ 1800.

Везе манастира Хиландара са Карловачком митрополијом у XVIII веку биле су за Србе у Аустрији од великог културног и политичког значаја. Захваљујући тим спонама, Хиландар је нашу грађанску средину, формирану под утицајем западне Европе, упорно повезивао са конзервативним светом источноправославног монаштва, при чему су веома брзо буђена и већ сасвим одређена историјска осећања, која су сада стицала и своје лаичке тумаче. Свакако, за отварање хиландарских путева на подручју Карловачке митрополије великих је заслуга имала стара Пећка патријаршија. Пећки патријарси, сматрајући себе легитимним и канонским наследником трона св. Саве, успели су да у односу на нову српску црквену организацију, израслу после сеобе од 1690. на подручју аустријске империје, задрже положај матичне цркве.[113] Та схватања легитимитета и континуитета, тако важна за разумевање свих српских политичких борби у XVIII веку око тумачења царских привилегија, заступао је и избегли пећки патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, кога су Хиландарци памтили и као „другог ктитора“ параклиса Св. Саве и Симеона. Та личност формирала је у Сремским Карловцима један интелектуални круг који је црквену политику врло јасно усмеравао у духу патријархове јурисдикције над целим Илириком. Није никаква случајност да је баш у његово време штампана 1741. и Жефаровићева Стематографија и да се из Карловаца популаришу култови Срба владара и светитеља[114], и наши стари манастири, на чијим се ведутама појављују и веома карактеристични хералдички додаци са одговарајућим легендама. Присутни су грбови и на изванредно важној ведути манастира Хиландара, коју је 1757. у Москви поручио пећки архимандрит Јелисеј Родионович, који себе назива и сином отечества илирско-сербскаго.[115] Тај пећки архимандрит саставио је за ову ведуту Хиландара, царске Лавре српске, и опширну легенду која сажето казује и неке битне чињенице из прошлости манастира. Сасвим јасно, архимандрит Родион није пропустио да истакне да је манастир основан „ѿ благочестивыхъ иллирико — сербскихъ царехъ“. Штавише, написао је он и један краћи опис манастирске цркве, можда први српски опис Хиландара. „соорѹжена же сїѧ свѧтаѧ ѡбитель чѹднимъ и ѵдивителнымъ искѹствомъ: вся ѵтвержена на мраморныхъ столбахъ, под в неи ѿ мрамора различнаго цвѣта пос(т)ланнаго сїѧетъ чрезмѣрно. Кругомъ каменною стѣною ѡграждена, различними благовонными древесами плодовити и безплодними ѵкрашенна, и кромѣ саборнои двадесѧть малыхъ церквеи.“[116] После описа овакве манастирске лепоте архимандрит Јелисеј није пропустио да ову узвишену слику сасвим контрастно замрачи истицањем садањих невоља: „нынѣ же сїѧ обителъ с'прочими ѡбители жестокомѹ тиран-

113 О целом питању в.: Рад. М. Грујић, *Проблеми историје Карловачке митрополије*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, II, св. 1, Сремски Карловци 1929, 53—65.

114 О томе в.: Дејан Медаковић, *Минијатуре Параклиса из Дечана*, у књизи: Путеви српског барока, Београд 1971; исти, *Национална историја Срба у светлости црквене уметности новијег доба*, у књизи: Путеви српског барока, Београд 1971.

115 За цео проблем: Динко Давидов, *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, Хиландарски зборник, 2, Београд 1971.

116 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8101.

скомꙋ игꙋ подпа(в)ши несносное ѿ данеи и прочих агарѧнских обидъ ѵтесненїе терпитъ, и не точїю довольствїѧ но и нꙋжнаго и содер(ж)анїю въ всѣмъ лишает сѧ. Таковое свое и толъ жалосное состоѧнїе представлѧетъ она всѣмъ благочестивымъ и таковымъ ѵпованїемъ еше либь всѧкое должное христїанское вспоможенїе сотворити не ѿрещи сѧ, чающе за то ѿ премилосрднаго Бога сторичное себѣ в небѣ воздаѧнїе, еже бꙋди всѣмъ намъ полꙋчити ѡ Христѣ Ісоусѣ."[117] На тај начин није случајност да је баш ова, тек штампана ведута манастира Хиландара стекла брзу распрострањеност и да је за време епископа Висариона Павловића, према попису од 16. фебруара, украшавала велику собу Бачке епархије, заједно са ведутом Пећке патријаршије.[118]

На подручју Карловачке митрополије Хиландарци нису дочекивани искључиво као калуђери просјаци. Већ и најраније препоруке којима их је снабдео пећки патријарх Мојсеј Рајовић не разликују се идејно од оног става који је овај патријарх, седећи на осиромашеној и поробљеној столици св. Саве, исказивао и онда када је и сам био принуђен да тражи новчану помоћ од српских митрополита из Аустрије. У писму од 28. августа 1718, упућеном Народно-црквеном сабору, он моли да се донесе одлука да се Пећка патријаршија, то једино обележје некадање велике српске славе, одржи и сачува на утеху српском народу и за будућа времена: ... „понеже аще и др'жави ц(а)рствиа ва'раз'делиени ѡбрѣтаеми'се, на ѡнне единие истие м(а)тере чеда есми." Па даље, говорећи о спасавању Пећке патријаршије, он каже: „и васего рода ср'бословен'скаго иеще толико знамѣнїе ѡбрѣтает' се ѿ пр'вих' с(вето)почивших бл(а)гоч(а)стиви ц(а)реи и патрїархѡв' ва рꙋках' ср'бославен'скомꙋ родꙋ ва похвалꙋ ..."[119] У писму од 17. новембра 1718. пожурујући одговор на своје од 28. августа, патријарх каже: „тачию тѡ едино знамѣнїе оп'щи Рода србь'скога с(ве)таа в(елика) црквв'щое ѡстала ѡвамо, а дрꙋго се свех'ꙋмали".[120] Као што се види, елементи прошње замењени су у овим писмима чврстим ставом о заједничким обавезама и позивом на дужно ктиторство. Та идеја ктиторства, одувек присутна у дугој историји источно православног монаштва, сасвим јасно, а зависно од друштвене и економске структуре свога времена, доживљавала је и своје нужне промене. Колико год је то било могуће, Хиландарци су и после пропасти српских средњовековних држава, покушавали да даље одрже феудални карактер свога ктиторства. Веома брзо они се током XVI века окрећу својим новим заштитницима: влашким војводама, а нарочито руским царевима, који су веома радо прихватили улогу патрона свих хришћана под турском влашћу, руковођени политичким интересима своје империје. Највише захваљујући посредовању Пећке патријаршије, Хиландарци се брзо прилагођавају и измењеним друштвеним и економским приликама Срба у Аустрији, рачунајући са дарежљивошћу ширих кругова српскога грађанства. На тај начин, током XVIII века, извршена је и извесна демократизација српског ктиторског обичаја. Уместо дарежљивих појединаца, брига о одржавању старих српских манастира прелази и на шире слојеве нашега друштва. С обзиром на чињеницу да је организациона структура Карловачке митрополије, нарочито од времена митрополита Павла Ненадовића, била далеко боља него по другим срединама

117 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8101.

118 в.: Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, 112.

119 Грујић, *Писма* ..., 117.

120 Грујић, *Писма* ..., 117.

у којима су живели православни народи Балкана, то је и ослонац на њу показао своје добре резултате, установљавањем сталних манастирских прихода. Даривањем цркве и манастира аустријски Срби вршили су и сасвим одређену политичку функцију. Они су добро знали да помажу једину организацију која у многонародној аустријској империји, одбраном и тумачењем царских диплома, обезбеђује и посебни, привилегијални положај сопственог народа. У таквим духовним кретањима нашега XVIII века, искусни хиландарски монаси нашли су своје место. Готово неосетно изборили су они право на своју присутност, иако су долазили из једне друге државе, те већ и због тога будили подозривост званичних државних власти. Међутим, важна је чињеница да је српска средина у коју су они стизали током XVIII века била припремљена да их дочека као изасланике једног света са којим су Срби осећали своју вековну повезаност. Штавише, преносили су ти монаси и дух светогорског, интернационалног православља, повезујући тим спонама и све православне хришћане на Балкану. Из тог духа проистекао је и дар господара Миље, „божија гроба поклоника", који је митровачкој цркви Св. Стевана даровао 12 икона апостола и 2 велике иконе Христа и Богородице. Визитатори Митрополије забележили су 30. јануара 1733. да су оне „светогорске од Солуна, и дјело изрјадное".[121] И у иришкој цркви Св. Николе нашли су визитатори 15. фебруара 1733. „4 велике иконе и изрјадне донете из Солуна".[122] Отуда, хиландарски монаси се са готово једнаком сигурношћу крећу и међу Цинцарима и Бугарима, док су, с друге стране, у Подунављу лепо примани калуђери других светогорских манастира, Ватопеда и Велике Лавре, којима новосадски и карловачки грађани оснивају и издржавају метохе. И зато није никаква случајност што је у XVIII веку, баш међу аустријским Србима и другим православним народима, изузетно популарна и посебна хаџијска књижевност. Духовна култура Срба у XVIII веку, а нарочито у његовој првој половини, недвосмислено је окренута према Истоку. Идеал православне побожности био је усмерен на посећивање Светих места у Палестини, на даривање старих и славних манастира у којима су ови приложници са пуно разумевања видели и снажна идеолошка упоришта своје угрожене вере и своје црквене организације. Одржавањем читаве мреже манастира, идеја континуитета добијала је и своју реалну основу. Сем тога, не треба заборавити да су у XVIII веку активирани на подручју Карловачке митрополије и култови Срба владара и светитеља, чије су мошти почивале у фрушкогорским манастирима. Још до половине овога века и то, у много чему конзервативно и уназађено, монаштво било је кадро да бар одржи православну теолошку мисао, штавише, да је у једном тренутку скромно прилагоди и њеним новим, барокним токовима, потеклим са украјинских источника. У случају манастира Хиландара ово мишљење потврђује и све оно што се у том манастиру тада читало, преписивало и набављало од књига. Само у средњем веку у Хиландару се тако интензивно радило на књизи и са таквим „усердијем" доносиле књиге са разних страна, а највише из Русије. Истовремено, судећи по грађевинским радовима, XVIII век представља и врхунац монашке предузимљивости, делатност којом је Хиландар добио свој данашњи облик. Сва та хиландарска настојања да одрже и украсе своју царску Лавру била су добро позната карловачким митрополи-

121 Д. Руварац, *Срӣска миӣроӣолија Карловачка око ӣоловине XVIII века*, Сремски Карловци 1902, 88.

122 Руварац, *Срӣска миӣроӣолија Карловачка* ..., 109.

тима, који се према манастиру односе са посебном пажњом. Веома брзо, слично као и манастир Дечани, или Студеница, и Хиландар је укључен у њихове политичке и идејне програме. Тек тада и захваљујући њима, откривено је и најпотпуније значење манастира Хиландара у духовним процесима нашег XVIII века, у којима је формирано и српско национално осећање. То значење разумела је и тек ослобођена српска држава у XIX веку, која веома брзо преузима сталну бригу о овом манастиру. Већ 4. априла 1820. обратили су се Хиландарци кнезу Милошу с молбом да им буде ктитор[123], што значи да су они већ чули за кнежеве задужбинарске подухвате.[124] Најзад, кнез Александар Карађорђевић у договору са Државним саветом доделио је Хиландару редовну помоћ из државне благајне у висини од 500 дуката.[125]

Б. ВЕЗЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА С БОСНОМ И ХЕРЦЕГОВИНОМ

Везе манастира Хиландара са подручјем Босне и Херцеговине у XVIII веку наставак су оних интензивних веза које можемо да пратимо у претходном столећу. Исказано је то старање за Хиландар и слањем скупоцених дарова од којих су неки сачувани и данас. Посредовањем хиландарског игумана Филимона поклонио је 1635. босански митрополит Исаија манастирској Саборној цркви интарзирано архијерејско престоље.[126] Тај исти митрополит, видевши цркву „без темпла“, платио је израду иконостаса у Саборној цркви[127], који је касније распарчан по параклисима. Наследник херцеговачког митрополита Симеона, митрополит Василије обновио је 1671. пирг Св. Ђорђа, а 1682. урадио је то херцеговац хаџи Симеон Љубибратић, митрополит београдски, са пиргом Св. Саве.[128] И заслужни хиландарски архимандрит Виктор, ктитор живописа у параклису Св. Николе из 1667. имао је присних веза са Херцеговином. У више махова архимандрит Виктор је помогао херцеговачки манастир Житомислић у којем је замонашен пре свога одласка на Свету Гору. У манастир свога пострига послао је један Псалтир писан 1640,[129] а 1670. његовим подстицајем преписао је „грешни поп Гаврило Житомислићанин“ у манастиру Хиландару један минеј.[130] Најзад, 1674. послао је архимандрит Виктор у Житомислић један Зборник слова писан у Св. Гори.[131] „Худи расодер и поклоник гроба Господњег Евгеније, бивши од манастира Требиња“, повезао је 1671. једну хиландарску Библију.[132] Без сумње, живе везе херцеговачких и фрушкогорских манастира са Атосом почетком XVII века, утицале су у знатној мери на стил

123 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 661.

124 О томе в.: Др Радослав Марковић, *Задужбине кнеза Милоша*, Просветни Гласник, LVIII, број 3—5, Београд 1942, 120—130.

125 в.: арх. Н. Дучић, *Прилози српских владалаца и великаша Хиландару*, Бранково Коло, V, 28 октобра (9. новембар) 1899, број 43, 1371.

126 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1275; Верена Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI—XVIII в.*, Нови Сад 1966, 102—104.

127 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 6756.

128 Др Душан Кашић, *Манастир Хиландар и његов значај у српској историји.* У књизи: Света Гора и манастир Хиландар, Београд 1961, 29.

129 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1339 и 1340.

130 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1651.

131 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1701.

132 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1986.

и садржину живописа који је изведен у црквама манастира Пиве и Хопова. На преласку из друге у трећу деценију XVII века у делу хиландарског живописца усклађена је домаћа уметничка традиција, посебно пећких мајстора, са искуством итало-критских радионица, а његово сликарство утицало је на формирање једне групе мајстора „чија остварења од двадесетих до четрдесетих година XVII века несумњиво спадају међу најбоља сликарска достигнућа на Балкану у доба турске владавине".[133]

Продаја хиландарских метоха у Новом Саду и Сремским Карловцима од стране аустријских државних власти, 1769, упутила је манастирску братију да појача своје везе с другим областима у којима су живели православни хришћани, нарочито са онима који су били под влашћу Отоманске империје. У Хиландарској архиви сачувано је писмо дабробосанског и сарајевског митрополита Пајсија, издато у Сарајеву 20. октобра 1794, којим препоручује сабирање милостиње у својој епархији за манастир Хиландар, одакле је дошао јеромонах кир Аксентије. Истоветни текст препоруке издао је митрополит Пајсије и на грчком језику.[134] Међутим, везе Хиландараца и Светогораца уопште са православним хришћанима у Босни и Херцеговини знатно су старије од овог сачуваног сведочанства којим је регулисано сакупљање милостиње на подручју дабробосанских митрополита. Настојањем проигумана Гаврила Хиландарца, а „иждивением Михе Николића Сараевца", насликана је у Св. Гори 1710. икона Христа, Богородице и св. Јована у параклису Св. Георгија.[135] После смрти даскала Михаила из Ниша 9/18. марта 1729. општина сарајевска дала ја за сарандаре у три манастира 4.800 аспри, и то у Хиландар 2.400, у Житомислић и Тројицу по 1.200 аспри.[136] Међу издацима Старе српске православне цркве у Сарајеву уписано је под 8. мартом 1729. године да је послато „ѹ светѹ горѹ попѹ Герасимѹ ѹ монастир Хиландар гроша: 10 а(спри) 2.400."[137] Нешто касније, 20. новембра (1. децембра) 1733. исплатила је општина духовнику Исаији Светогорцу зараду, што је служио у цркви, учио децу и исповедао. Исаија је служио једну годину 7 месеци и 24 дана. Ово излази из црквеног рачуна где стоји да су му дата за годину 14.400 аспри, а још 9.360 што је остао више од године. Према томе почетак Исаијина службовања пада на последње дане месеца марта 1732. године.[138] На књизи Изложенија православнија вере од Јована Дамаскина, штампаној у Москви 1774, потписао се 1796. проигуман Серафим Херцеговац, који каже да ју је купио у Шапцу.[139] И богати ћурчијски трговац Јован Милетић, родом из Сарајева, а житељ Трста, оставио је својим тестаментом од 16. маја 1787, поред осталих завештања, и 500 форинти манастиру Хиландару.[140] Велики колективни прилог из Сарајева омогућио је 1740. обнову архитектуре и живописа у параклису

133 Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, Нови Сад 1965, 155.

134 Х. А. фасц. 4, омот, 4, број 8, год. 1794.

135 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7390.

136 Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 36.

137 Музеј Старе Српске цркве у Сарајеву; Тефтер цркве сарајевске од 1862—1748 под сигн. инв. бр. 34. I/5, 94. За податак захваљујем др Рајку Веселиновићу.

138 Скарић, *Српски православни народ..*, 40.

139 Стојановић, *Стари Српски записи и натписи*, бр. 8827.

140 Миодраг Ал. Пурковић, *Историја српске православне црквене општине у Трсту*, Трст 1960, 62, 64.

цркве Покрова Богородичина у болници хиландарској. Испод портрета архимандрита Герасима[141] је запис у којем се каже: „пописа се и обнови се сеи светыи храмъ и келіе повеленіем васего братства монастира Хиландара трудом и иждивеніем кѵр архимандрита Герасима и синова цркве Сараевске."[142] Хиландарски игуман Јоан, који је имао добрих веза и са Дубровником[143], јавио је 7. јануара 1765. херцеговачком митрополиту Стефану Марковићу о доласку јеромонаха Партенија „ради испрошеніа млтыни ѿ христолюбивых дателеи", извештавајући у писму и о манастирском дугу који износи 37.000 гроша.[144] Везивање Хилaндараца за крупне трговце довело је 8. октобра 1800. и до оснивања хиландарског метоха у далекој Смирни. Десило се то „ревношћу и трудом" проигумана Јоаникија Вршевића који је „рожден во граде Мостаре"[145], а настојањем и помоћу Стефана Куртовића и других хришћана. Занимљиве су и одредбе којима су దародавци обавезали братију да овај хиландарски дом не сме продати „или под кои нибудъ подъложити долг." Сем тога, ктитори су наредили да „проигуменъ же вишереченныи да будетъ превеликихъ его трудовъ ради даже до кончинны своеа въ немъ, и никако же ѡтъ сюду движимъ. Приходи во да посылаютъ са въ посовіе монастырю, и за сіе вѣчнаа воспоминаніа братіа да исполнаютъ."[146] И у свом тестаменту написаном у Цариграду 1839, сетио се Јоаникије Вршевић свог манастира.[147] Овакве и сличне везе Хиландараца са етнички мешовитим светом Леванта навеле су манастирске епитропе да потврде о прошњи издају калуђерима на турском, грчком и српском језику. У манастирској архиви сачувана је једна таква потврда издата 14. маја 1797, јеромонаху кир Саватију, да купи милостињу за манастир Хиландар, а потписао ју је проигуман Макарије са братијом.[148]

В. ВЕЗЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА С ДУБРОВАЧКОМ РЕПУБЛИКОМ, БОКОМ КОТОРСКОМ И ДАЛМАЦИЈОМ

Везе манастира Хиландара са Дубровачком Републиком веома су старе и оне су засноване на одредбама стонског дохотка, који је коначно 1479. допао манастиру Хиландару.[149] Веома је занимљиво да су Дубровчани ту своју средњовековну обавезу најсавесније извршавали чак до 1792, у временима када су те старе новчане обавезе сачувале још једино симболички карактер. Из године у годину, пишући дубровачком кнезу, понављају Хиландарци своју стереотипну формулу, називајући свој манастир „ваша Богомолиа". Обавезно они кажу: „и оу тои светои цръквы молебныци Божи и

141 Ђурђе Бошковић, *Светогорски йабирци*, Старинар, XIV, Београд 1939, сл. 35.

142 Стојановић, *Стари срйски зайиси и натйиси*, бр. 7793.

143 Вучетић, *Писма калуђера* ..., 40.

144 *Србљи митройолити херцеговачки и йисмо Хиландараца*, Србско-Далматинскіи магазинъ за лѣто 1849 (XIV), Задар 1849, 161—166.

145 Др Владимир Ћоровић, *Мостар и његова срйска йравославна ойштина*, Београд 1933, 37.

146 Стојановић, *Стари срйски зайиси и натйиси*, бр. 8904.

147 Ћоровић, н. д., 371.

148 Х. А. фасц. 4, омот 7, број 6, год. 1797.

149 О целом питању у последње време информативно је писао др Душан Глумац: в.: *Срйске задужбине у Палестини*, Православље, VI, број 133 од 15. октобра 1972, 12, и број 136 од 15. новембра 1972, 9.

вашего господства молимо Бога и блаженѹ Госпѹ ѡ вашемѹ многолѣтномѹ животѹ и здравїю и смиренїю Вашего славнаго и богохранимаго града."[150] И у непосредном суседству Дубровачке Републике, на подручју Боке Которске, присутни су хиландарски монаси. Залагањем архимандрита Анастасија Хиландарца и јеромонаха Ћирила из Лавре и Максима Хиландарца, започета је 1718. обнова старог манастира Св. Ђорђа (Бања) код Рисна. Штавише, Ришњани су у свом основном писму од 4. априла 1718. утврдили госп. архим. Антонија Хиландарца да он буде „господар и заповиједник од манастира за његова живота".[151]

Стефан Вучетић (Vuccetich), својим тестаментом од 8. фебруара 1763. године (по новом календару) састављеном у Котору, наредио је да се прода један део његовог имања и да се добијени новац дâ „за монїѹ дѹшѹ толико саландара: разделитъ іеданъ (д)ио на Савинѹ, у свете Госпоће, дрѹги дио ѹ Хиландаръ ѹ Светѹ Горѹ."[152]

Калуђерица Марија, супруга пок. Рада Јовова из села Клинаца у Луштици, наводи у своме тестаменту од 27. фебруара 1772. да је „покоини Раде све измириш и даш и ѿцъ и за добра негова живота све по царква(хъ) за мою дѹшѹ ѹ Светѹ Горѹ..." у Подострог, Косијерово и друге манастире.[153]

Исто тако старе су и везе манастира Хиландара са српским насеобинама у северној Далмацији. Још из времена када је овим крајевима владала Јелена Шубић, удовица хрватског великаша Младена, а сестра цара Душана, изгледа да су овамо стизали и светогорски монаси. Чак и оснивање манастира Крке традиција везује за њихову делатност. У архиву манастира Крке има вести о бризи пећких патријараха за манастир Хиландар. Тако патријарх Максим 1670. препоручује митрополиту Ровишком Гаврилу да се да милостиња манастиру Хиландару, који шаље на пут духовника хаџи Атанасија јеромонаха.[154] У старијој литератури о Хиландару наводи се да је манастир крајем XVII века упао у такве дугове да је опустео. Из те велике невоље избавио га је млетачки трговац Србин који се под именом Никанор и сам замонашио.[155] У XVIII веку те су везе већ сасвим честе, а присутност хиландарских монаха сведочи о њиховом брзом повезивању и са овим православним хришћанима, који су са посебном пажњом дочекивали светогорске монахе. За епископа Никодима Бусовића се наводи да је, после признавања чина од стране патријарха Арсенија III 24. јануара 1696. отишао на поклоњење у Атонску Гору и Јерусалим.[156] Штавише, има примера да су православни ду-

150 A. Vučetić, *Pisma kaludjera srpskih manastira na Svetoj Gori knezu i vlasteli Dubrovačkoj* (god. 1520 do 1792), Starine JAZU, XVII, Zagreb 1886.

151 Архимандрит Дионисије Миковић, *Манастир Бања у Рисну*, Споменица манастира Савине, Котор 1930, 34.

152 Државни Архив Котор: *Судско нотарски списи*, књ. 159, 463, 465, 468. За податак захваљујем др Рајку Веселиновићу.

153 Државни Архив Котор: *Судско-нотарски списи*, књ. 163, 544—544,' 546. За податак захваљујем др Рајку Веселиновићу.

154 Архив манастира Крке: Либеръ грамати патрїаршескїа, лист 76. За податак захваљујем др Рајку Веселиновићу.

155 *Краткая исторія славяно-сербской хиландарской Лавры на св. Горѣ Аѳонской*, С. Петербургъ 1862, 44.

156 в.: Герасимъ Петрановићъ, *Повѣсть о светорожденственскомъ манастиру Драговићу у прав. епархіи Далматинскои*, Задар 1859, 19.

ховници из северне Далмације и у теолошким питањима тражили одговоре управо са Св. Горе. Тако, 1759. крчки калуђер Макарије одлази у манастир Ватопед, где је тада боравио цариградски патријарх Кирил, са задатком да се преко ове највише црквене власти утврди начин православног обреда св. крштења. Том приликом патријарх је 22. априла 1759. издао грамату којом је забранио крштење облевањем, прописујући православно трократно погњуривање младенца у воду. Добивши патријархову грамату, архимандрит крчки Никанор Рајевић одмах ју је објавио свим свештеницима Далмације, захтевајући да се строго по њој сви имају владати.[157] Манастирским послом, на жалост није речено којим, боравио је 1761. у Далмацији хиландарски проигуман Исаија.[158] Изгледа да су везе са северном Далмацијом ојачале нарочито за време проигумана Митрофана Богдановића, који је и сам био пореклом из једне свештеничке лозе из Отишића.[159] Колико су Богдановићеве везе са Србима у северној Далмацији биле добре и широко распрострањене сведочи и његово писмо православнима у Далмацији од 15. X 1787, којим им препоручује хиландарског архимандрита Софронија, који због нужде манастира долази по милостињу. Из писма се види да је проигуман Митрофан слао дарове својим познаницима: крчком архимандриту Никанору, игуману Драговића Викентију, игуману Крупе Теодосију и проигуману Сави, а помиње и низ личности у Шибенику, Скрадину, Задру и Трсту, молећи да архимандриту Софронију помогну „не само речима већ и делима".[160] Сем тога, проигуман Митрофан наводи да је генералу у Задру Рафаилу Маини, поред писма, послао и један крст. Богдановићеве везе са овим официром, кога Доситеј Обрадовић помиње међу њему драгим и милим Задранима[161], биле су још старије. Захваљујући њиховом пријатељству генерал Рафаило Маина приложио је Хиландару 1785. очувано велико звоно са натписом „+ сїе звоно приложи в м҃нръ Хїлендаръ: г. генералъ Рафаїлъ Маина за свои спомен: трꙋдомь и настоꙗнем преч҃нго г. проигꙋмена Митрофана Богдановича 1785."[162]

Као хиландарски проигуман, примио је Митрофан Богдановић од оца Симеона Кураице „вещи манастирские", о чему у архиви хиландарској постоји сведочанство потписано 15. новембра 1789. од архимандрита крчког Никанора Богуновића. Између осталог: „перво ү едной кꙋтїи ү скꙋпа штое онь направїо еданъ к҃ртъ водическїи два мала крестића и два панагїара, и едань петрахиль старъ сꙋ мало цвѣтића од серме. Дрꙋго мощи монастирске и к҃ртъ старь развивень, дрꙋго ништа више ни вещїн, ни новаца".[163] И 1796. Митрофан Богдановић је опет у Далмацији, где је у Шибенику 8. фебруара купио неке ствари од проигумана хиландарског Викентија Димовића. Са једног таквог пута, Митрофан Богдановић је у манастир Хиландар донео и један Лекарник штампан у Млецима 1775, записао то у књизи фебруара 1800.[164] И на богослужбеним књигама у црквама северне Далмације јавља се у записима

157 Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 431.

158 Грујић, *Односи* ..., 68.

159 в.: Милан Радека, *Прилози о споменицима културе код Срба у Северној Далмацији*, Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971, 246

160 Х. А. фасц. 3, омот 7, број 2, год. 1787.

161 в.: *Живот и прикљученија*, II, Београд 1893, ед. СКЗ, 63.

162 Х. А. фасц. 3, омот 5, број 7, год. 1785.

163 Х. А. фасц. 3, омот 9, број 4, год. 1789.

164 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8902.

име проигумана Митрофана Богдановића. Тако, на књизи Канони Симеону и Сави (Крупа 78), 1782 (Отишић), 1796, те на Толк. 10 заповести (Драговић 15/1898).[165] Отуда, није случајност што му је 1800. Вићентије Ракић посветио млетачко издање своје књиге Φυλακτήριον τῆς ψύχης хранилище дұши, називајући га многозаслужним. У посветном листу, Ракић још истиче да „в малих днех познах тја бити мужа добродјетелна и благонравна соотвјетстујушта оному свјатому мјесту. И сије дивно јест проведшу ти всју жизн в странствовании исполњаја послушаније (за мошти облегчати онују свјатују Обитељ от тјашких данеј варварских), обходија многија страни, впадаја в разнија случаи, могуштија и каменнаја сердца в воск преложити и развратити...“[166] Сасвим јасно, своје везе са овако славним и угледним манастиром истичу у записима и друга црквена лица. Хаџи Филотеј 1756. на Требнику (Плавно 1739), Кирило Живковић као јеромонах хиландарски у Зборнику 1757 (Крка 47), Василије Светогорац 1727. на Библији Стари завет (Крупа 31). Према истраживањима Милана Радеке, „чак спомен на Хиландарце у Северној Далмацији дају белешке о Обрадовићима. Петрановић у Повест манастира Драговића спомиње живот и страдање за православље, и по свијету путовање постриженика и старца манастира Драговића о. Обрадовић Макарија, родом из Смрчана у Босни, умрлог у Хиландару 1722. а описао то синовац Атанасиј, монах хиландарски. Исти Атанасиј прилаже Драговићу 1772. Житије свјатих, Кијев 1764/96/ и једну Догматику за успомену на стрица Макарија и брата Исаија монаха“.[167] Сем црквених лица и лаици су поменути у записима о својим даровима манастиру Хиландару. Димитрије Милутиновић „племеномъ Беладиновичъ родом изъ Риснъ, дам вечнаго его поминовенїа Родителеи и сродниковъ его“, даровао је манастиру Хиландару једно јеванђеље оковано старањем хиландарског монаха Јелисеја „родомъ ѿ Пеħи“.[168] Реч је о пећком архимандриту Јелисеју Родионовићу, који је у Москви 1757. штампао онај изванредни бакрорез са изгледом манастира Хиландара и веома исцрпном легендом.[169] Има примера да су се хиландарски монаси, родом из Далмације, заузели и око штампања српских књига. У Венецији, 1802. преведена је „с греческога на словенски настојанијем Луки и Партенија јеромонахов и проигуманов светија сербскији и царскија Лаври Хиландара“, а штампана код Пана Теодозија књижица: „Последованије свјатаго великомученика, чудотворца и миротворца Јоана Владимира, царја сербского“.[170] Ово дело, за које је Драгољуб Павловић утврдио да представља прераду Вићентија Ракића, „от погрешности“ је исправљено у Св. Спиридону у Трсту, а штампано трошком благородног господина хаџи Теодора, трговца.[171] Не знајући за разрешење Драгољуба Павловића, Тарнанидес сматра да је преводилац са грчкога један хиландарски монах. Да је проигуман Лука пореклом из Далмације, потврђује и његов запис из 1803. у једном Псалтиру где овај књигољубиви калуђер каже:

165 в.: Радека, *Прилози* ..., 257.

166 Н. Вукадиновић, *О преводима Вићентија Ракића са грчког*, Прилози за књ. језик, историју и фолклор, XVI, 1, Београд 1936, 62.

167 Радека, *Прилози* ..., 257.

168 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7971.

169 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8101.

170 в.: Др Драгољуб Павловић, *Вићентије Ракић*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, IX, св. 2, 142.

171 в.: Jean Tarnanides, *Traductions serbes d'oeuvres grecques au XVIIIe siècle*, Cyrillomethodianum, I, Thessalonique 1971, 103.

“обрѣтохь сеи псалтирь у клисарници и дрꙋги ветхи две книге по десеть каѳисми и прикꙋпих азъ паки новопретолковани псалтир, три книги нове за 110. оки пшеници. Єклисиар Лꙋка ѿ предѣли Далматинскиѧ своего пребиваниѧ у клисара едино на десетаго лѣта 1803. юна перви. Тогоже лѣта и дне писаше се вторaа папертѧ.“[172] Још једном, нешто касније, 1811. године, среће се име проигумана Луке који у „церковнꙋю книгохранителнꙋю библїотекꙋ“ тада прилаже књигу св. Теодора исповедника, игумана студијског манастира.[173]

Најзад, када је реч о хиландарско-далматинским везама, вреди споменути и низ изванредних икона које се данас налазе у манастиру Савини и у српској цркви у Дубровнику. И на савинској икони св. Николе и на дубровачким иконама Христа, св. Јована и Богородице Елеусе, стоји запис: Моление Раба Божиѧ монаха Атанасиѧ Хиландарца 1785.[174] Врло вероватно у питању је Атанасије Обрадовић, синовац страдалног Макарија Обрадовића, који је и сам завршио свој живот у манастиру Хиландару.

И православни живаљ у Далмацији посећују Хиландарци у XVIII веку, ослањајући се при томе и на своје старије везе са овим областима. Стиче се утисак да су они са посебном пажњом пратили брзи раст српско-грчке црквене општине св. Спиридона у Трсту, чије су се трговачке везе простирале по Леванту, где су сви светогорски калуђери одувек имали своја упоришта. Као што је у XVIII веку архимандрит Герасим најзаслужнија личност за повезивање манастира Хиландара са пространим подручјем Карловачке митрополије, везе са Далмацијом успоставља и живо развија архимандрит Митрофан Богдановић, који је у Приморју боравио у више махова. У свим манастирским пословима архимандрит Митрофан прихваћен је и од сва три српска манастира у северној Далмацији, а посебно од братства манастира Крке, где је светогорска традиција живела најдуже, повезана чак и са оснивањем самог манастира. И продор Хиландараца тако дубоко на запад сведочи и потврђује да је основно начело хиландарског манастира и у XVIII веку било усмерено ка сталном, радозналом отварању према свим православним срединама које су доиста, без икаквог међусобног антагонизма, помагале све светогорске монахе. Јер, дубоко у основи Хиландарци су по свом целокупном духовном склопу припадали јединственој култури Атона, закљученој у средњем веку. Свесни свога континуитета, они се, у односу и на Србе и на Грке, појављују као носиоци својих легитимних права и свога ранга установљеног у временима и српских и византијских владара. Отуда, није никаква случајност да су ту поруку хиландарских калуђера најбрже разумели управо они карловачки митрополити који су и сами учествовали у процесима изграђивања српске националне свести у XVIII веку. За ту идеју Хиландарци су постали њихови верни савезници, дакако уз пресудно посредовање Пећке патријаршије. Без сумње, осетила се та њена посредничка рука и на подручју млетачке Далмације. Најзад, за учвршћивање и одржавање своје историјске мисије у XVIII веку, Хиландарци су, као и карловачки митрополити, колико год им је то било могућно, успостављали везе и са новом руском државом коју је Петар Велики, преображену реформама, оставио својим наследницима.

172 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8935.
173 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 9009.
174 в.: Раде Вукомановић, *Дубровник*, у алманаху *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 92.

Хиландарске везе са руском државом имале су за собом вековну традицију. Захваљујући драгоценим радовима Н. Каптерева[175], Стеве М. Димитријевића[176] и у најновије време Светозара Радојчића[177], добро су познате везе манастира Хиландара са Русијом у XVI, XVII и XVIII веку. Од Ивана Грозног кога Хиландарци моле да посредује код султана да им се дозволи пренос моштију краља Милутина из Софије у Хиландар, стално се може пратити заштитнички став руских царева према овом српском манастиру. Познат је и начин на који су Хиландарци примани у руском царству, како је објављено прошење, објављене су и главне царске одредбе којима је регулисано убирање прихода и даривање наших монаха. Да бисмо боље разумели њихове присутности на подручју руске државе у XVIII веку, треба нагласити да је стари патронат руских царева над Атоном, који се видније испољава већ од владавине Ивана Грозног, изазван и чињеницом што су и руски монаси овде имали своје манастире и скитове, а тиме су и они били обухваћени идејама атонског монаштва. Нови и строжи ред у односима руске империје и монаштва Свете Горе успостављен је за време владавине Петра Великог. Његовим административним мерама ограничено је, не само временски, долажење ових калуђера у Русију, већ је спречено и њихово неконтролисано улажење у Москву, мера која је погодила и наше Хиландарце. Сем тога, од Петра Великог уводи се ради сабирања милостиње од приватних лица и тзв. „зборна књига", без сумње у циљу растерећења централне државне благајне.[178] Надаље, Петар Велики је бригу о раздавању милостиње манастирима и духовништву са Истока пренео на Св. синод, а тај царски указ потврдила је 29. априла 1725. и Катарина I.[179] За Хиландар те се везе сада своде „на проста одлажења монаха ради примања милостиње по жаловној грамати, која се састојала из 100 рубаља на један одлазак, а имали су право ићи сваке седме године".[180] Па ипак, постоје примери да су хиландарско-руске везе имале и друго значење сем скупљања уобичајене милостиње. Тако, када је 1756. неки Грк Григорије покушавао да истисне Србе у Хиландару, монаси о томе одмах извештавају Русију, наглашавајући у писму „чтобъ Сербовъ ωтъ Хилиндара изъгнатъ за что цѣлїи народъ сербскiи плачетъ съ своими архiереи.".[181] Као и црквена хијерархија у Карловачкој митрополији, и Хиландарци полажу у руске цареве своје оправдане наде. Има примера да су Хиландарци понекад слали у Русију читаве делегације. Тако, 1783, долазио је у Русију старац схимонах Атанасије са тројицом јеромонаха и једним монахом. Он је донео молбу манастира коју је 25. јула 1782. потписао игуман Леонтије јеромонах с братством, а у њој траже и један круг црквених књига „понеже отъ слꙋчившагося несщасно пожара въ **1776**. г. августа 22. числа, четвертая часть Мнтроя келїи и две церкви

175 Н. Каптеревъ, *Прiѣздъ въ Москву за милостынею сербскихъ iерарховъ разныхъ каѳедръ и настоятелей разныхъ сербскихъ монастырей въ XVI, XVII и въ началѣ XVIII столѣтiй*, Прибавленiя къ изданiю творенiй святыхъ отцевъ въ русскомъ переводѣ за 1891. годъ, Москва 1891, 461—576.

176 Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, Сарајево 1922.

177 в.: Светозар Радојчић, *Везе између српске и руске уметности у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета, I, Београд 1948, 241—258.

178 в.: Димитријевић, *Грађа за српску историју...*, 134 и 135.

179 Димитријевић, н. д.

180 Димитријевић н. д., 135.

181 Димитријевић, н. д. 136.

а многія книги и ризы згорѣли, въ соборной церкви кровля, книги и ризы находящіеся зело обветшали". Навели су да због сиротиње иданачног дуга немају чиме купити и поправити шта треба. Према свом обичају, Хиландарци су са собом донели крст са часним дрвом, част моштију св. Ђорђа и крви Господње. Ова хиландарска делегација добила је помоћ, колико јој припада према жаловној грамати, а дароване су јој и тражене богослужбене књиге. Сем тога, добили су зборну књигу, по којој су, враћајући се у манастир, скупљали уз пут прилоге.[182] Занимљиво је да је том приликом један од пратилаца старца Атанасија био јеромонах Сава, који је остао у Русији ради обуке у Московској духовној академији, у којој је учио до 1789. када му је дат пасош да се преко Петрограда у друштву са Евгенијем, бившим архиепископом словенским, врати у свој манастир.[183] Неколико година касније, 1788, опет су Хиландарци стигли у Русију ради скупљања милостиње. Московска синодална канцеларија известила је Синод 7. септембра 1788. да је дошао хиландарски архимандрит Софроније са јеромонахом Спиридоном и предао молбу манастирску за помоћ која припада Хиландару по жаловној грамати, зборну књигу за приватну милостињу и богослужбене књиге. Након провере ове хиландарске молбе, канцеларија је решила да се манастиру од 1783. до 1788. има дати по 35 рубаља годишње, свега 210 рубаља, са 92,48 рубаља попутнине. Како се због ратних операција Хиландарци нису могли вратити кући, то им је наређено да се склоне у какав руски манастир. За њихово привремено боравиште одређен им је грчки никољски манастир у Москви. Оставши без новаца, Хиландарци су 26. јануара 1792. поново тражили да им се дâ зборна књига бар на ограничено време. Већ 30. јануара Синод је решио да могу скупљати прилоге само кроз пролазна места при повратку за Хиландар. И 5. маја 1792. упорни Хиландарци моле да им се да помоћ и за 1789. до 1791, а за те три године дато им је 105 рубаља.[184]

У хиландарско-руским везама од посебне су важности прилози у књигама које су на разне начине Хиландарци доносили из Русије. На тај начин, повезиван је и манастир Хиландар са руском и украјинском теолошком књижевношћу XVII и XVIII века, која је у многочему била обузета и процесима несумњиве барокизације. Тако, 1733. хиландарски архимандрит Герасим, пријатељ и познаник Рајићев, добија у Москви књигу Камен вѣри[185], дело које је „на утверждение и духовное созидание, претыкающимся же о камень претыкания и соблазни на востание и исправление саставио Стефан Јаворски и штампао у Москви 1728, а затим у Кијеву 1729, 1730. и поново у Москви 1749.[186] Тај исти монах доноси у свој манастир 1735. једно јеванђеље са тумачењем, као дар царице Ане Јоановне, „на спасеніе императорскаго величества и ее височаишее фамиліе"[187], прву и другу књигу Беседа Јована Златоустог[188] и један руски штампани Ирмологиј, који је поклонио испосници св. Саве.[189] И чувена руска прерада Баронијевих Анала из 1719,

182 Димитријевић, н. д., 137.

183 Димитријевић, н. д., 137.

184 Димитријевић, н. д., 137.

185 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7683.

186 в.: *Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв.*, Киев 1958.

187 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7705.

188 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7706.

189 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7707.

нашла се у Хиландару као поклон кијевопечерског јерођакона Јулијана.[190] Из 1752. потиче поклон једног Псалтира који Хиландару дарује свештеник Николај Иванов из града Березног у епархији черниговској.[191] Кијевопечерски Апостол поклоњен је Хиландару 1753, а донео га је из Москве јеромонах Јелисеј.[192] И Срби који су се током XVIII века настанили у Украјини сећали су се манастира Хиландара, чије су калуђере радо примали у својим домовима. Када је 24. августа 1753. умро Стефан Стефановић Витковић, који је у Русији постао бригадир, његова удовица Теодора пише хиландарском архимандриту кир-Герасиму. Испуњавајући завет мужа, она је манастиру послала 300 рубаља и црквено одејаније. То су прилози ради помена и за здравље њезиног сина Николаја. У писму удовица позива архимандрита Герасима да одседне у њезином дому у Березовцу, ако буде долазио у Русију ради прошње.[193]

Благословом архимандрита Зосима Валкевића, поклоњен је 1765. Хиландару Минеј за месеце јуни-август, штампан у кијевопечерској Лаври 1764.[194] Миргородски житељ Јоан Селевченко „за отпущеніе грѣховъ своих со чади и со сродники своими" даровао је 1765. Хиландару Библију штампану у Москви 1762.[195] Један руски штампани Пролог добио је 1788. за манастир архимандрит Софроније Маленовић на поклон од Настасије генерала Јушкова.[196] Десило се то исте године када се овај хиландарски архимандрит ради милостиње обрео у Русији заједно са јеромонахом Спиридоном, где је московској синодалној канцеларији предао молбу манастирску за помоћ која припада Хиландару по жаловној грамати, зборну књигу за приватну милостињу и богослужбене књиге.[197] Теодосије Хиландарац „Сервинъ" примио је 26. септембра 1790. „В Богоматерньки мочалнои Софроніевои пѹстинѣ иже в Малой Россіи" од господина архимандрита кир-Јелисеја књигу „страсти Христовы"[198], а реч је свакако о првом издању ове књиге које је изашло у Супраслу 1689.[199] „Россиские людіе", јеромонаси Пахомије и Арсеније, поклањају 1799. Хиландару књигу „Похвала Богоматери".[200] Сем књига, има примера да су Хиландарци из Русије добијали и иконе. На икони Успења, сликаној у кијевопечерској Лаври, потписао се 1762. њен дародавац јерођакон Онуфрије.[201]

Углед који су уживали и добар пријем на који су хиландарски калуђери у XVIII веку наилазили у Русији определили су неке од њих да тамо остану и трајно. Међутим, без обзира и на црквену каријеру коју су понекад стекли,

190 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7849.

191 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7970.

192 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7989.

193 в.: Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, VI, Београд 1874, 152—153.

194 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8279.

195 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8281.

196 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8679.

197 Димитријевић, *Грађа за српску историју* ..., 137.

198 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8730.

199 в.: *Славянские книги кириловской печати XV—XVIII вв.*, Киев 1958, 83.

200 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8882.

201 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 10306.

ови бивши хиландарски монаси остали су у трајним везама са својим старим манастиром, коме се обраћају писмима и шаљу савете као искусни познаваоци руских прилика. За ово тврђење веома је карактеристичан пример бившег хиландарског монаха Јелисеја, који је постао архимандрит Густинског манастира у Украјини, на десној обали реке Удај у селу Густин Прилуцки у реону Черниговске области. Манастир је основао 1600. кијевопечерски монах Јоасаф. Дуго време Густински манастир је био незванично средиште украјинско-руских и руско-молдавских веза. У њему је почетком XVII века настао и чувени Летопис, чијем препису из 1670. је јеромонах Михаило Лосицки додао предговор. Густински Летопис завршава и трима одвојеним деловима: „о пореклу козака“, „о увођењу новог календара“ и „о почетку уније“, у којем је изнесен садржај православне духовности Украјине и Белорусије, ради чега је овај текст постао изузетно важан споменик украјинске историографије XVII века.[202] У њему је пољска „сарматска“ теорија о пореклу Словена већ представљена у украјинско-руској варијанти.[203]

У хиландарској архиви сачувано је Јелисејево изванредно занимљиво писмо од 12. марта 1782, у којем Хиландарце саветује како да долазе у Русију ради купљења дарова. Истовремено, ово писмо је важно и због Јелисејевих напора да преко Хиландараца за „знатну господу“ организује преписивање српских и грчких повеља, за које су му обећали да ће се штампати грађанским словима. У писму, између осталог, архимандрит Јелисеј каже: „... въ прежнѣмь моемь писмі писалъ я кь вашемъ братств8, треб8я ѿ вась чтоби постаралися преписать копїє цара гр'еческагѡ Андроника грамот8, дан8ю сербском8 род8 что во време его; въ нападени т8рокь, тр'ебовааь вь помощь сербскаго воинства, и дано ем8, воинство, и победивши и прогнавши т8рковь за моремь, возвратившися воинство, с награжденїемь; и пофалною грамот8 даль. И сам я ѡн8ю грамот8 видель и читаль на греческом дїалекте и др8гїя грамоти вс8 достопаметнїя как греческий тако и славянски. Вибравши несколко, прош8 покорно вась ѡтець скеѡфилаѯь р̂ кѵ Даниль і дать преписати копїя.“ Реч је о Данилу скевофилаксу од Габрова, који је у периоду од 1760—1799. повремено био манастирски игуман.[204] Ради извршења овога писма, архимандрит Јелисеј предлаже: „а томѣ способни людеи котори добро и несвеско пиш8ть на карей сискать мощно 1. или 3. человека и вь 5. днеи много мог8ть списати, а которія грамоти слованськи уповаю ѵ монастир8 нашем8 есть писци. Сискать имь способно место до поезд8 ѡпределен имам братїя много мог8ть списати. И что ѡнимь писцам дасте за тр8дь я вь двоє вамь за плач8 ѡнїа копїя здѣ треб8ють некоторїя знатнїя господа. И ѡбещали ся гражданским словом на печать произвести.“ До овог посла архимандриту Јелисеју било је очигледно много стало и он то у писму истиче: и прош8 покорно, вь томь моемь малом прошени не презреть и ветром не извинатсе. Єстли хощете мене всегда имети сл8гою и признаю вась добримь строителемь дома Матерін Бж҃їи...“[205] Нешто касније, 21. марта 1782, архимандрит Јелисеј пише оцу Тимотеју и

202 в.: *Українська Радянська Енциклопедія*, том 3, Київ 1960, 538.

203 О томе в.: А. Н. Робинсон, *Историография славянского возрождения и Паисий хилендарский*, Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963), Москва 1963, 108.

204 в.: Српски Сион 1904, 663; *Записи и натписи* бр. 8320, 8529—31, — 95; Старине XVII, 39, — 42; Споменик СКА LI (1913), 69.

205 Х. А. фасц. 3, омот 2, број 8, год. 1782.

моли да братији преда све што му је поверио као милостињу, а истовремено саветује Хиландарце како да допутују у Русију.[206] На тај начин, напор архимандрита Јелисеја да обезбеди преписивање српских и грчких средњовековних повеља представља, колико је познато, и први покушај да се оне штампају. Врло вероватно, та „знатна господа", заинтересована издавањем повеља, припадају интелектуалном кругу око императорске Академије наука, који је за ове своје планове затражио услуге и овог нашег хиландарског калуђера. Ово тим пре, што и његово писмо Хиландарцима открива да се он још за време свога монашког живота на Атосу бавио и читањем средњовековних повеља. Уосталом, захваљујући истраживањима Василија Барског, за младу руску науку богате ризнице Атоса већ су откривене, на исти начин као што је то, нешто касније, код Срба учинио архимандрит Јован Рајић, који је у Хиландар стигао крајем јула 1758, и ту преко два месеца преписивао рукописе и архивске документе.[207] Када је реч о Русима не треба заборавити да су у XVIII веку научници, нарочито Шлецер, сасвим исправно већ разумели и значај византијских царских повеља за словенску и руску историју. Њиховим залагањем омогућио је гроф Влад. Иван. Орлов, као тадашњи директор Академије, да се изда чувени зборник састављен од Стритера: *Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum ... incolentium, e scriptoribus historiae Byzantinae erutae et digestae a I. Strittero, Petropoli 1771—4, 4 tomi in 4*. Тај зборник дуго је био важна књига за тадање византологе, као и за све оне који су се занимали руском историјом и југоистоком Европе, замењујући тешко доступне текстове византијских писаца.[208]

Отац Тимотеј, који се помиње у писму архимандрита Јелисеја од 21. марта, могао би бити хиландарски калуђер Тимотеј Јовановић, личност чијим је настојањем 1763. написан у Хиландару *Царостављник* или *Родослов светих, блажених царева и архиепископа српских*[209], а 1780. опет Родослов светих царева и патријараха српских.[210] Калуђер који је у манастиру показивао интерес за такве средњовековне текстове, могао је најбоље да разуме и испуни и захтев свога бившег сабрата архимандрита Јелисеја око преписивања српских и грчких средњовековних повеља. Уосталом, Тимотеј Јовановић је још и раније из манастира износио чак и оригиналне средњовековне повеље, које је 21. маја 1761. у Карловцима добио да их врати хиландарски проигуман Пајсије.[211]

И хиландарско-руске везе у XVIII веку представљају несумњиво сведочанство како су Хиландарци у континуитету сачували стари патронат и занимање руске државе за опстанак свога манастира. Као и на подручју Карловачке митрополије, Хиландарци су, поред сталних прихода, добијањем „зборне књиге" продирали и у шире слојеве руског друштва. На разним местима расла је пажња према Хиландару, а морални углед створен у XVIII веку одржао се и током XIX века, у време када Хиландар улази у оквире српске

206 Х. А. фасц. 3, омот 2, број 9, год. 1782.

207 в.: Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд 1952, 38—39.

208 в.: Византійскій временникъ, I, Санктпетербургъ 1894, 250—251.

209 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3213.

210 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3501.

211 Ст. Станојевић, *Историја српског народа*, књ. I. *О изворима*, Београд 1937, 304, прим. 239.

државне политике и њених настојања да одржи овај манастир као баштину и сведочанство наше средњовековне величине.

Д. ВЕЗЕ ХИЛАНДАРА СА БУГАРИМА

Најзад, када је реч о хиландарским везама са другим православним народима, треба рећи да су ови монаси и у цинцарским трговачким круговима наишли на помагаче. Нису то били само Цинцари у Подунављу, најтешње повезани са Србима у заједничким црквеним општинама, већ и они који су живели у северној Грчкој у својим јединственим срединама. „иждивенїемь же бл(а)городныхъ и бл(а)гопотребныхъ кȣпцωвъ и г(о)с(по)д(а)рωвъ: Өеохара, Димка и Панагїωна ѿ града Серфиша“, приложен је манастиру Хиландару, 20. јула 1755. један бакрорез израђен у Бечу.[212] Међутим, током XVIII века, Хиландар је посебну пажњу стекао код Бугара, чијим новцем су у манастиру изведени многи грађевински радови, као и обнова живописа у неким параклисима. Присутност Бугара осећа се у манастиру нарочито од друге половине XVIII века, за време архимандрита Данила из Габрова.

О тим снажним и важним везама сведочи и хиландарски Епистолар из 1782, који је сабрао монах Спиридон, а данас се чува у библиотеци Зографског манастира (број 167). У њему се налазе писма намењена бугарским градовима и областима: Ловечу, Пазарџику, Копривштици, Софији, Ески Загри, Ихтиману. Ту је и једно таксиотско писмо из 1772, а односи се на архимандрита кир-Јелисеја, који је послан да по бугарским областима тражи помоћ „в'помощь и окормленїе оубогои вышереченнои нашои обители.“ Православни хришћани свих звања и узраста замољени су да му даду слободан пролаз и да покажу благословену милост.[213] Њиховим новцем су у манастиру изведени многи грађевински радови и обнова живописа у неким параклисима. Тако, 1757. „пописа се сеи светыи храмъ въ име светаго Иωана Рил'скаго трȣдомъ и иждивенїемъ кѷр хаџи Вь'лчȣ ѿ село Банскω съ келиемъ ѿ пќрова даже до пирга камбанскои“.[214] Реч је о параклису Св. Стефана и Св. Јована Рилског у пиргу у којем је звонара. Првобитно, овај је параклис био посвећен само св. Стевану, па је у знак братства с Рилским манастиром посвећен и овом најпоштованијем бугарском светитељу, за чији се манастир пред турским властима заузимала 1742. и Пећка патријаршија.[215] Према запису на иконостасу саборног храма из 1774. извршено је његово позлаћивање „иждивенїемъ господара хажи Цвѣтка из' Видина, настоѧнїемь Аөанасїа монаха саборнагω старца аѱод (1774) хаџи кѵр Димитрїа авацїя и отацъ кѷр Ангела из' Пазарџикъ.“[216] Нешто касније, 1779. „созда сѧ и оукраси се сеи свѧтыи храм с. в. мȣченика Димитрıа и окрест келїе иждивенїем общим ѿ село Копривщица изволенїем кѷр поп Наїдана кѷр х. В'лка, кѷр х. Ненка, кѵр

212 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8058.

213 в.: Иорданъ Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 488.

214 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8109.

215 О целом питању манастирске историје и ширења култа Јована Рилског види изванредну студију И. Дујчева: *Рилският светец и неговата обител*, София 1947.

216 Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, 269.

х. Стяня и кѵр Петка Моровеника," настојањем проигумана Данила.[217] И параклис Св. Саве српског, заједно са делом манастирских келија које су раније изгореле, саграђен је и обновљен 1779. „ктиторством господара кѵръ хаџї Өомы, кѵрь Өеодора и кѵрь хаџи Николая, сынωвъ кѵрь хаџи Цена из Ендина и ѿ село Копривщица создаша ктитори чорбаџи кѵрь Геро и сын егω кѵрь Добре. Тако и долѹ церковъ свѧтаго в мѹченика Дїмитрїа ωбновисѧ общо того села настоянїем кѵр поп Наїдна, кѵр х. Е'лка, кѵр Стяня и кѵр Петка Моровеника".[218]

Исте 1779. године, „господар хаџи Симеωн Фотич ѿ Ендина за свои спомен приложио је хиландарској Саборној цркви четири свећњака, који су израђени у Бечу. Један свећњак поклонио је и „господарь Ман'ча Стан'ко Болгарин ѿ Пианец Рода Царвенкова памяти ради егω и родителе егω."[219] „Иждивенїем его господара хаџи кѵр Өима из Ендина" саграђена је 1780. пред улазом у манастир једна чесма.[220] Читав низ „ктитора" из Бугарске, очигледно хаџија, оставио је записе са својим именима на гробници Стефана Немање.[221] И болница у манастиру Хиландару саграђена је 1787. „иждивенїемь почтенных господарωв кѵр Өеодωромъ хаџи Е'лкωв сынь и егω зеть кѵрь Сьво, ѿ село Копривщица за оупокоенїе болныхъ и ради ихъ вѣчное поминанїе".[222] Сем ових колективних ктитора, и појединци из Бугарске даривају манастир Хиландар, веома често они поклањају црквене књиге. Никола хаџи К'рестовъ из Габрова даровао је 1791. оцу Серафиму, који је живео у хиландарском скиту при цркви Св. тројице, књигу Јована Лествичника. Учинио је то за сопствено здравље и за покој родитеља.[223] Данчо Нїколовъ ѿ Казанликъ приложио је „въ сего Еѵангелїя единь сарандаръ за сѹпрѹжнїцѹ свою Марїю во светомь обителе Хїландарскомъ да слѹжитъ на конакъ Кареѧ во храмь светаго Николая".[224] Сва ова даривања, и колективна и појединачна, сведоче колико су везе са богатим бугарским чорбаџијама биле јаке и лишене неке националне искључивости. У Хиландару је живео као проигуман и отац модерне бугарске историје, Пајсије, а бугарски архимандрити брину се у XVIII веку о манастиру са истом пажњом и љубављу као и Срби. Приликом свог боравка у Хиландару 1765. Доситеј Обрадовић је могао видети колико су била велика бугарска новчана улагања у Хиландар која су, сасвим је могуће, изазвала и оне унутрашње бугарско-српске распре чији је манастир, о којима је са горчином писао у својој аутобиографији. Па ипак, баш архимандрит Данило из Габрова кога је Доситеј морао упознати у Хиландару, пишући Павлу Ненадовићу истиче да је Хиландар велика Лавра српска.[225] Сведоче и те везе бугарско-хиландарске колико је у XVIII веку била снажна заједничка култура православних на Балкану.

217 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8529.

218 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8530.

219 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8533.

220 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8551.

221 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8558.

222 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8641.

223 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8740.

224 Стојановић, *Сшари срйски зайиси и наШйиси*, бр. 8811.

225 в.: Грујић, *Односаји свеШогорских и других манасшира са мишройолишима карловачким*, 69.

Управо Атос одиграо је пресудну улогу у стварању оног духовног јединства којем нису одолели ни они балкански хришћани што су, стицајем политичких прилика, прешли на аустријско државно подручје, где су брзо суочени са новим условима живота једне западноевропске апсолутистичке монархије. Опирући се заједнички унији и асимилацији, тражили су ти балкански хришћани на све стране и своја идеолошка упоришта. У том тражењу, сем православне Русије, светогорско монаштво постаје њихов природни савезник. Та чињеница објашњава и сва настојања српског народа и његових црквених старешина да у свим невољама помогну и одрже ово монаштво. Никако случајно, ктиторством меленачког економа Константина Поповића, „вторично" је у Бечу 1767, штампана гравира Свете Горе, у ствари, поновљен је тада млетачки бакрорез из 1650.[226] Преко Хиландара и других светогорских манастира вршило се и повезивање Карловачке митрополије са разним православним срединама, што је истовремено повећало осећање политичке сигурности, потискујући страх од културне изолације у једној строго католичкој средини. Најзад, поред верских постојали су свакако и практични, трговачки разлози који су утицали на дарежљивост ових окретних привредника. Помажући православне манастире на Истоку, они су на најбољи могући начин отварали и своје трговачке путеве.

Посматране у целини, везе манастира Хиландара са осталим православним светом у XVIII веку показују неочекивано велику разуђеност. На читавом Балкану који је био под турском влашћу, на државном подручју Аустрије, Млетачке и Дубровачке Републике, на огромним пространствима Руске Империје, на Леванту, крећу се хиландарски калуђери руковођени јасним циљевима да одрже континуитет свога често угроженог манастира. И у прошњи истичу они увек своје ктиторе Немању и Саву, и у сиромаштву наступају они у име велике, свете српске и царске Лавре, опомињући недвосмислено вернике на времена српске државне самосталности. Управо због тога, Хиландар је у XVIII веку успео да код свих православних народа развије поштовање које граничи са постојањем једног истинског култа. Тај култ у XVIII веку шириле су и његове репрезентативне графичке ведуте које у многоме одражавају целокупни процес развијања српске националне свести. Поред других, и хиландарски монаси учествују у том процесу и, како изгледа, знатно више него што се то до сада претпостављало. Позивајући се увек на своје оснаваче, св. Саву и Симеона, они су, као мало који српски манастир, могли да поред ових, додају и друге домаће владаре као своје велике ктиторе: краља Милутина и кнеза Лазара, личност која је у једном тренутку постала носилац немањићког државног легитимитета.[227] Ако су у средњем веку светогорски калуђери пресудно утицали на монаштво у српској држави, а тиме и на битне токове духовних стремљења наше феудалне културе, у временима турске власти темељито се мења слика оних порука које су на Балкану стизале са Атона. Уосталом, те промене сасвим су разумљиве и оне су само саображене измењеној друштвеној и социјалној структури православних хришћана. Окренут ка себи, Атон је у духовном погледу кренуо путевима конзервативним и традиционалним. Сложена и суптилна теолошка мисао средњега века

226 в.: Динко Давидов, *Манастир Хиландар* ..., 145.

227 О целом питању в.: Дејан Медаковић, *Култ кнеза Лазара у српском бароку*, Акта Симпозијума о кнезу Лазару. У штампи.

одржавала се у својим поједностављеним облицима, верно подешена за монаштво скромног образовања и скучених сазнајних могућности. Гашењу средњовековне спиритуалности доприносиле су и нове материјалне бриге које је скоро свакодневно наметала турска власт. Светогорска аутономија под Турцима имала је и своју одређену цену, а њено плаћање превазилазило је самосталне могућности свих атонских манастира, укључујући и Хиландар. Отуда, хиландарска архива пуна је сведочанстава о калуђерском запомагању да се са разних страна и на разне начине сакупи новац потребан за одржавање голог манастирског опстанка. Имајући за собом искуство вековних путника, Хиландарци су поред новца и дарова, из разних земаља и друштвених средина, доносили и своја драгоцена запажања, што им је омогућило да са пажњом прате и искористе и све политичке промене европске историје. Управо због тога, њима нису непознате ни све оне велике друштвене и економске промене које су се дешавале међу Србима у Аустријској империји. Уочавајући их у свим видовима, Хиландарци су успели да им се вешто прилагоде, чиме су постали саставни део наше сложене барокне духовне културе. Без хиландарске присутности у нашем XVIII веку био би успоренији и онај брзи развој немањићких култова на подручју Карловачке митрополије, посебно култа св. Саве и Немање, чија се истинска обнова може уочити тек од преласка патријарха Арсенија IV Шакабенте на аустријско државно подручје.

Ђ. МАНАСТИР ХИЛАНДАР И НАРОДНО ПЕСНИЧКО СТВАРАЊЕ

Значење манастира Хиландара и Свете Горе у српском друштву исказано је и у народном песничком стварању. Још 1555. забележио је Петар Хекторовић, а штампао 1568. у *Рибању и рибарском приговарању* и народну песму *Девојка и Шишман*. Два заробљена краљевића, Андријаш и Лазар, одведени су на порту цару Бајазиту. Андријаш моли за брата Лазара, обећавајући да неће више ратовати против Турака.

„Сабљице да не пашу, коњица да не јижју,
калујер да се постављу, Светој Гори да служи“.[228]

У бугарштици: *Смрт деспота Вука*, коју је забележио дубровачки поморски капетан и трговац, дипломатски емисар и ратник, Никола Охмућевић (+ 1666) око 1653[229], умирући деспот Вук моли свога побратима Митра Јакшића да му на три дела раздели ризницу.

„први дио учини калуђером Свете Горе,
први дио ти подај калуђером Свете Горе,
мој Митре Јакшићу,
нека оци Бога моле за душу, за деспотову“.[230]

И у чувеном Ерлангенском рукопису старих српско-хрватских народних песама, који се датује између 1717—1733[231], јавља се тематика најтешње повезана

228 в.: Мирослав Пантић, *Народне песме у записима XV—XVIII века*, ed. Просвета, Београд 1964, 50. Око израде овог поглавља много ми је помогао проф. Владан Недић, коме дугујем захвалност.

229 в.: Пантић, н. д., 59—60.

230 Пантић, н. д., 62.

231 в. Јужнословенски филолог, VI, 291.

са Светом Гором Атонском. У песми под бројем 210. главни јунак је Димитрије, коме у Солину стиже глас да је цар Константин похарао светогорске манастире и заробио монахе.

„Вино пие Димитрије
У Солину бѣлу граду
Глас допаде Димитрію
Зле си сеѡ Димитрію
Зле си сеѡ и попиѡ
Похарати царь Кѡстан'тинь
Светои Гори манастире
И ѿведе царь Кѡстан'тинь
Владике и Патриархе
Проигум'не и ђаконе
И ѿнесе ц'рь Кѡстан'тинь
Много благо манастирско."

У овом Димитрију лако препознајемо заштитника града Солуна, св. Димитрија, што би упућивало да је настанак ове песме везан и за његово житије. У нашој песми Димитрије тражи од цара Константина да му поврати заробљене монахе и манастирско благо, а истовремено прети небеским војводама: арханђелом Михаилом, громовником Ахилијем и Николајем помоћником. Уплашивши се претње, цар враћа Димитрију заробљенике и благо.[232] На тај начин, у овој песми доследно је спроведена идеја о неотуђивости манастирског поседа, док је светитељски лик Димитрија претворен у овоземаљског, лаичког заштитника, у личности каквог привилегисаног ктитора, или харистикарија који се у српском преводу зову и: „милостьник црквени".[233] И у животима франачких светитеља познати су примери који сведоче о њиховој заштити црквеног поседа. Св. Јулијан је често кажњавао оне који су га увредили или поткрадали[234], а исто тако је и св. Сергије био чувен по томе што добро чувао иметак који му је поверен.[235]

И Сима Милутиновић у својој чувеној *Пјеванији*, објављеној 1837, забележио је народну песму: *Смрт Маркова*, у којој је и овај јунак доведен у везу са манастиром Хиландаром.[236] У песми вила опомиње Марка на смрт. На Урвини планини, Марко се нагиње над бунаром и тако разабира да мора умрети. Марко тада пише своје завештање које ставља у јелову грану, а наменио га је:

„побратиму старцу патріару
одъ біеле Вилендара цркве".

У тој последњој вољи Марко наређује:

„носите ме цркви Филендару,
закопайте подъ патос одъ цркве
нечините ми гроба ни мрамора
нек се бое по Краіни Турцы
и одъ мртва Марка Кралѣвоіа ".

232 Др Герхард Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, XII, Сремски Карловци 1925, број 210, 289—290.

233 в.: С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Глас СКА, CLXVIII, Београд, 1935, 98—100.

234 Carl Albrecht Bernoussi, *Die Heiligen der Merowinger*, Freiburg in B. Leipzig 1900, 250.

235 Bernoussi, н. д., 253.

236 (Сима Милутиновић) *Пѣванія Черногорска и херцеговачка*, у Лайпцигу 1837, број 121.

Затим, Марко оставља три ћемера блага. Један ономе ко га нађе, други ономе ко га буде носио, а трећи намењује за опело. Марко умире. Пролазници мисле да он спава, те га избегавају.

„Докъ ево ти црна калуђера,
Изъ быеле Вилендара цркве,
Іоште шъ ныме Міаила ђака".

Калуђер и ђак налазе Марково завештање.

„оћера га Вилендары цркви,
закопа го подъ партосъ одъ цркве,
нечини му гроба ни мрамора".

За тај труд калуђер је узео сва три ћемера блага.

„узео е што е заслужіо,
кад је Марка мртва послужіо".

На тај начин, значај манастира Хиландара као култног места порастао је до те мере да је народни певач и таквом јунаку као што је Марко Краљевић тамо одредио гроб. Његово необележавање по јунаковој жељи понудио је свим ширитељима Маркова култа најједноставније решење за основно питање: где почивају његове кости?

Варијантни тип песме која је испевана на тему о Марковој смрти, донео је и Вук Стефановић Караџић.[237] И у овој песми Марко чини своје завештање од три ћемера блага ономе ко га буде мртва нашао у гори.

„Један ћу му ћемер халалити,
што ће моје т'јело укопати;
други ћемер нек се цркве красе;
трећи ћемер кљасту и слијепу:
нек слијепи по свијету ходе,
нек пјевају и спомињу Марка!"

Наилази светогорац Васа игуман

„од бијеле цркве Вилиндара
са своијем ђаком Исаијом".

Нашавши Марка и завештање:

„с мртвим Марком сједе на галију,
одвезе га право Светој Гори
извезе га под Вилиндар цркву,
чати Марку што самртну треба,
на земљи му т'јело опојао,
насред б'јеле цркве Вилиндара;
ондје старац укопао Марка,
биљеге му никакве не вржe,
да се Марку за гроб не разнаде,
да се њему душмани не свете".

Још један јунак српских народних песама исказао је своју жељу да буде пренесен и сахрањен у Светој Гори. У песми: *Кад је Вук Огњени умрьо шта је на-*

237 в.: Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, Беч 1845, број 73.

редио на смрти, коју је објавио Валтазар Богишић, деспот шаље своју жену побратиму Митру Јакшићу, наређујући му да јави да је смртно рањен. Тражећи калуђера ради исповести, он захтева од побратима да подели његово благо и тада одређује:

„чини мене понијет' у цркву од Свете Горе
нека мене укопају калуђери Светогорци“.[238]

Деспотова веза са Светом Гором исказана је и у већ раније наведеној бугарштици: *Смрт деспота Вука*, коју је забележио Никола Охмућевић око 1653.[239]

И у песми *Опет Наход Симеун*, у више махова избија углед и значај манастира Хиландара. Ванбрачно дете, рођено са царем, мајка у оловном сандуку баца у море. Патријарх Сава је у лову и проналази сандук са мушким дететом.

„односе га Виландару цркви“.

Ту, у Хиландару, крстише дете, које одрасте у Светој Гори међу калуђерима. Одраслог младића пушта патријарх у свет, откривши му његово порекло. Симеун одлази у свет и у Јана граду, где се преставио цар, наилази на просце који се грабе око руке цареве удовице. Она подстиче њихово надметање, на којем Симеун побеђује и жени се царицом, и царица открива Симеуну порекло. Кајући се, она признаје сину да му је мати. Дознавши истину, Симеун се каје.

„право оде Вилендари цркви“.

У манастиру он тражи опроштај од патријарха Саве. Патријарх га ради испаштања затвара у кулу, а кључеве баца у море.

„када кључи из мора изађу,
онда ћеш се грека опростити“.

После тридесет година рибари хватају рибу златоперну и поклањају је патријарху. У риби се налазе кључеви. Отворивши кулу, патријарх налази Симеуна мртва и светог. Над мртвим Симеуном држи три дана и три ноћи бденија и молитве, питајући светитеља куда ће поћи. Његова воља је јасна:

„оће светој Вилендари цркви“.

Мотив да глава, односно светитељ сам оде својој задужбини исказан је и у песми: *Обретеније главе кнеза Лазара*. Песма о Находу Симеуну завршава се веома карактеристичним стиховима у којима се певач на непосредан начин обраћа хришћанима дародавцима и хаџијама:

„онде нам је светац почивао,
а у красној Вилендари цркви.
Благо оном брату ришћанину
кој целива и прилог придаје,
прилог даје, а очима гледи“.

238 в.: В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Гласник српског ученог друштва, II одељење, књ. X, Београд 1878, 51, број 16.

239 Пантић, н. д., 59—60.

Варијанту песме о Находу-Симеуну забележио је у свом Зборнику и познати сакупљач народних песама Матија Мажуранић. Родооскрвнуће извршили су у Будиму цар Стјепан и сестра Анђелија. Будимске делије лове рибу и проналазе ковчег са дететом, који не могу да отворе.

„но га носе у той Гори Светој
у намастир провидура старца".

Од песме *Наход-Симеун* Мажуранићева песма се разликује и по томе што Симеуна, коме провидур открива истину о почињеном родоскрнављењу затварају у тамницу где је боравио три године дана. Потпуно неочекивано, певач казује и ове стихове:

„чедо ово бјеше мушка глава,
мушка глава бјеше свети Сава".[240]

Још карактеристичније упућивање на приложништво манастиру Хиландару јавља се у песми *Свети Никола*.[241] У манастиру Св. Павла славе Николину славу светитељи: громовник Илија, Сава и Марија, Петка и Нећеља. Св. Никола у дремежу испушта чашу, због чега га прекорева громовник Илија. Св. Никола објашњава разлоге свога сна:

„навезе се триста калуђера,
навезе се у то сиње море
прилог носе Светој Гори славној
жута воска и б'јела тамјана".

Одједном, подиже се бура, а калуђери, нашавши се у опасности, дозову св. Николу у помоћ. Светитељ им помаже, те они:

„однесоше прилог Светој Гори".

Због овог помагања, св. Никола је уморан задремао. Чак и у овом скоро шаљивом тону исказана је идеја прилагања, а тај чин заштићује и св. Никола.

У песми *Свети Саво*, јавља се мотив на тему: куд се ђеде цар Немање благо. Сам св. Сава објашњава господи ришћанској „код бијеле цркве Грачанице", шта је све сазидао његов отац. Том приликом он истиче три славна српска манастира, а први је:

„б'јел Вилиндар насред Горе Свете".[242]

Тај исти мотив, само са проширеним списком манастира, јавља се у песми: *Опет Свети Саво*. Карактеристично је у набрајању велики број манастира из Босне и Херцеговине. Али, највећи део свога блага Немања је дао само Светој Гори, односно манастиру Хиландару.

„Док је Свету Гору подигао
и Вилиндар цркву начинио,
ту је дао двије куле блага."

240 Милорад Живанчевић — Владан Недић, *Зборник Матије Мажуранића*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик, XIV/2, 247—248.

241 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, Беч 1845, број 21.

242 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, Беч 1845, број 22.

Још најлепше и најпотпуније мотив набрајања наших средњовековних цркава уз истицање њихове лепоте и вредности исказан је у песми: *Милош у Латинима*. Пада у очи да је у тој песми редослед манастира нешто измењен; Хиландар је сада на трећем месту, иза Студенице и Ђурђевих Ступова. Певач је то формулисао:

„Да видите чудо невиђено
б'јел Вилиндар усред Горе Свете,
задужбину Саве светитеља,
и његова оца Симеуна“.[243]

Углед манастира Хиландара потврђен је у више варијаната песме: *Марко Краљевић и Мина од Костура*. У песми коју је забележио Вук[244] Марко стиже под Костур са триста јањичара, преобучених као триста аргата. Пре одласка у Костур, Марко тражи у Светој Гори духовну утеху:

„Марко оде Светој Гори славној,
причести се и исповиједи се,
јер је многу крвцу учинио.“

Али, тек што је овде смирио душу, Марко већ смишља лукавство како би казнио Мину од Костура. Преобучен у калуђера, он на свом Шарцу долази под Костур. На питање откуд му Марков коњ, он одговара да га је добио када је у царевој војсци сахранио Краљевића.

„Дадоше ми коња од подушја“.

На ту вест, Мина захтева од калуђера да га венча са заробљеном Марковом љубом. У сватовима Марко игра „ситно калуђерски“, а затим убија Мину.

У варијанти ове песме коју је штампао Богишић[245] Маркова жена примећује на госту Марков бели кожух. На питање откуд му, он јој одговара:

„Болан ми Марко дође у нашему монастиру
и он ти је преминуо у нашему монастиру
Краљевић Марко.

И *Поп'јевка Краљевића Марка кад је Михну Костуранина погубио, а Костур освојио*[246], садржи све детаље Марковог лукавства. Преобучени јањичари носе „влашке бјелачине“, а траже надницу. Лукавство предвиђа да лажни надничари дозову Марка из Свете Горе.

„Нег' у Михне тест' јер испита' те
да пођете до у Свету Гору,
довестити оца калуђера
ки ће мајстор Башу самирити,
на' ћете ме ви у Светој Гори.“

Дружина одлази у Свету Гору по калуђера и ту налазе Краљевића Марка који има:

„л' јепо име старац Мердерине“.

243 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, Беч 1845, број 36.

244 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, број 61.

245 в.: Богишић, *Народне пјесме* ..., број 7.

246 Богишић, н. д., број 86.

Мотив коња којег препознаје Маркова љуба, робињица код Мине од Костура у Богишићевој песми истоветан је са оним Вуковим.[247] У Богишићевој песми: *Опет Марко и Миња али инако*[248], Марко преоблачи јањичаре у калуђере.

„обуче их у црне хаљине
како да су оци Светогорци".

Овако обучени они се појављују пред двором Миње од Костура питајући:

„је ли у двору Костуранин Миња?
Дошли смо му благословит' дворе".

И у овој песми Краљевићев коњ је добијен за подушје.

Мотив у којем се исказује веровање у надмоћ хришћанског мољења над муслиманским, после чега престаје турско гоњење, а они, суочени са чудом, даривају цркве, појављује се у песми: *Цар Сулејман и Сава патријарх*.[249] Тај исти мотив уклопљен је да служи култу манастира Хиландара у песми *Саво и турски цар*.[250] У овој песми Омер-паша Ћехајић описује везиру Ћупрехићу баснословно хиландарско богатство, смишљајући при томе похару. Он каже:

„чудан ли сам шићар уходио!
Покрај мора, баш у Гори Светој,
видио сам цркву Филиндара,
и каква је, милу богу фала:
покривена ћемером од злата,
поткићена срмом и бисером,
поднизана златном трепетљиком,
а по њој су диреци од злата:
све од злата крсти и иконе;
у њу сједи триста калуђерах.
Међу њима калуђере Саво,
и више њих пет стотин' ђаковах,
гологлави дворе господаре.
Да ли ти је, пашо, погледати,
много ли је злата црквенога."

Везир Ћупрехић предлаже:

„Да окупи царе три табора,
да их води Светој Гори ломној,
да похара цркву Филиндара,
да растопи крсте и иконе
и велике црковне закладе.
А да слије млоге пиштолије,
да потурчи калуђера Сава,
да га метне вељега везира;
да потурчи триста калуђерах
да су њему триста сераплијах,
да потурчи пет стотин ђаковах
да су њему млоге тевабије,
да потурчи пребијелу цркву,
да у по ње огради џамију

247 Вук, II, број 61.
248 Богишић, н. д., број 87.
249 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, III, Беч 1846, број 12.
250 Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, III, број 13.

а у ӣо ње ӣандурицу кулу,
да ӣандури из ње од кавурах!"

Омер-паша Ћехајић противречи везировом плану, истичући неповредивост цркава и патријарха Саву као њиховог чувара:

„и ӣријед су цари насӣајали,
ӣа се цркве харале нијесу,
не смијемо цркви удариӣи,
ведро би се небо ӣроломило
а ӣануло сӣудено камење,
ӣобило би Турке без хесаӣа.
Има црква добра чувадара,
ӣо имену калуђера Сава,
који јаше коња дебелога,
око њега ӣрисӣа калуђерах,
сваки носи свијеӣло оружје,
а да цркву од Тураках бране.
А јеси ли сӣимава, везиру,
какова је свеӣогорска црква?
Сја јој кубе међу градовима
ка Даница међу звијездама;
а на кубу злаӣни барјак сјаше,
а ӣод барјак црни змају сӣаше,
к Сӣамболу је главу обрнуо,
ӣе он живе Турке ӣрождираше."

Цар одлучује у корист везировог плана, скупља војску и креће на Св. Гору. Калуђера Саву позивају под царев шатор, где му овај понуди турчење, обећавши да ће га поставити за великог везира, али тражи црквено благо. Сава предлаже цару да окупи хоџе и кадије, да моле три дана како би на истоку заиграло сунце, а цин-планина се састала са Анадолијом, да проври вода из камена испод манастира. Хоџе и кадије узалудно моле, а после њих моли Сава са својим калуђерима. Сада се дешава чудо. Омер Ћехајић и султан беже у хиландарску цркву.

„ћаше Саво цара ӣокрсӣиӣи,
но се боји цркви Филиндару,
да му царе хилу не учини.
Добар ӣрилог царе уӣисао,
да га даје цркви на годину
о чесӣиӣу дану Миӣровоме:
ӣо сӣо оках воска ӣоӣљенога."

Из свих наведених примера нашег народног песништва, чија се старост креће од XVI до XVIII века, јасно произлази закључак о изузетно угледном месту које је манастир Хиландар заузимао у народној историјској свести. За Хиландар се везују и опевани велики јунаци, деспот Вук, Краљевић Марко и то не само као приложници већ и као личности које су манастирску цркву одредиле за своју гробницу.

С друге стране, неки врло познати мотиви средњовековне књижевности, као што је онај о Павлу Кесаријском на пример, кад пређе у поезију народних певача такође не мимоилазе царску Лавру: песма о Находу Симеону узеће готово све моменте из старога житија, али ће јунака неочекивано повезати са Хиландаром.

Сталну присутност те знамените задужбине у сећању народних певача посведочује нарочито следећа околност: и када дуго живе у католичким срединама, и када их прилике одводе у другом правцу, ти мотиви чувају неизбрисиво сећање на Хиландар.

Има песама у којима је јасно исказана мисао о заштитничкој улози св. Николе над манастиром чије приложнике он спасава у невољи. Најзад, и у поносном набрајању старих српских задужбина, Хиландар је увек истакнут са посебном пажњом. Чак и на султановом двору, велики везир прича о манастирском богатству, а само небо чудом спречава пљачку. Његови древни средњовековни углед потврђен је и у народном песништву. На свој начин прихватили су га, протумачили и разносили његово значење непознати народни певачи. Већ у XVIII веку били су они кадри да се и сами укључе у убрзане друштвене токове у којима је стварана српска историјска и национална свест.

Е. О ДУХОВНОЈ КУЛТУРИ У МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ У XVIII ВЕКУ

Судећи према записима, духовна култура у манастиру Хиландару у току XVIII века одражава се, с једне стране, на основу донетих књига, махом руских, а с друге, постоје сведочанства о преписивачкој делатности самих монаха. „По прошенїю“ јеромонаха Герасима Хиландарца, написан је 1727. један *Стихологиј*.[251] У граду Ловечу преписао је 1768. хиландарски проигуман Данило књижицу Ἁμαρτολῶν σωτηρία, „сиречь грѣшнимь спасенїе“, дело карактеристично за лектиру наших калуђера.[252] У ствари, реч је о преводу Агапија Критског, „Чудеса пресветија владичци нашеја Богородици и приснодеви Марији“, које је саставио јеромонах Самуило Бакачић, са чијег рукописа је током XVII и XVIII века настао и низ српских преписа.[253] Теодосије Хиландарац преписао је за себе *Каноне светих ктитора* и поправио их 1768.[254] „повелѣнїемъ старѣишихъ и благословенїемъ всего братства свѧщеныѧ обители нашеѧ Хиландарскїѧ написа сѧ сїѧ молебнаѧ книжица сї естъ частныи Параклисъ или оутѣшителныѧ мѡлбы ко пресвѧтѣи дѣвѣ Богородицѣ рѹкою единагѡ послѣднѣишагѡ во братїи тожде свѧщенныѧ Лавры, вь лѣто а ѱ о а (1771) Доситеи (?).“[255] Реч је о Теодосију Хиландарцу који је око 1737. конструисао лажну генеалогију породице Стратимировић.[256] На молбу проигумана Давида написана је 25. фебруара 1789. „Служба и житије св. Јоакима Осоговског“, од неког Теодосија Лекова[257], Епистолар или изводи обшти различном посланицом како духовнаго чина предпочтенаго на всјаком мјесту тако и мирскаго.[258] Настојањем кир Тимотеја Јоановича, написан је у Хиландару 1763. „Царственик“ или „Родослов свети блажених царева и архиепископа српских.“[259]

251 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 2459.

252 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8320.

253 в. Jean Tarnanides, *Traductions serbes...*, 99.

254 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8321.

255 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8392.

256 в. Никола Радојчић, *Два Теодосија Хиландарца*, Глас САН, CCXVIII, Београд, 1956, 1—27.

257 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8704.

258 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8847.

259 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3213.

Са руског рукописног оригинала преписао је у Хиландару јеромонах Теодосије једну историју Скендербегову 1778. [260] Рукопис је био власништво старе Народне библиотеке где се чувао под бројем 524[261], а опширније се њиме бавио Чед. Мијатовић. [262] За духовна схватања нашег XVIII века карактеристично је да је монах Теодосије Скендербега сматрао изданком „отъ колѣна кральевъ македонскыхъ, то есть сербскыхъ“.[263]

Ово позно хиландарско занимање за личност каква је била Скендербег сасвим је разумљиво ако се имају у виду старе везе овога манастира са великим албанским јунаком, чији је брат Репош, „дукс илирски“, сахрањен у унутрашњем нартексу Саборне цркве хиландарске. Под називом „арбански пирг“ и данас у манастиру живи сећање на пирг Св. Ђорђа, који је игуман Атанасије са сабором цркве уступио Ивану Кастриоту и трима његовим синовима, заједно са виноградима, маслињацима и свима принадлежностима његовим.[264]

„Возбуждениемъ настояниемъ и всякимъ тщаниемъ его пречестности господина оца Тимоѳеа Іоанновича, тояже свѧтыя обытели многозаслуженнаго проигумена“ преписано је 1780. у Хиландару *Житије св. Симеона и св. Саве.*[265] Још једном, 1780, проигуман Тимотеј Јоановић подстакао је преписивање са предлошка Родослова царева и архиепископа српских.[266] Истицање његове многозаслужности свакако није без основа. „Иждивенијем“ Тимотеја Јовановића, штампан је у Венецији 1776. код Димитрија Теодозија „Канон общии, на осмъ гласовъ преподобнымъ и богоносным отцемъ Симеону новому мироточцу и святителю Савѣ чудотворцу, учителемь сербскимъ,“[267] дело које лепо сведочи о напорима Хиландараца да и тим путем популаришу своје велике ктиторе. Уосталом, и пакрачки епископ Кирило Живковић првобитно је био светогорски монах, па и ту чињеницу треба узети у обзир приликом оцењивања издања Теодосијевог *Житија св. Саве*, које је штампано у Бечу 1794.[268] његовим залагањем и трошком.

Настојањем хиландарског монаха Николаја преписано је 1739. *Житије светог Саве*. Исти овај монах послао је рукопис својој кући „за ползу душевну моему роду“. Штавише, он заветује браћу и сроднике да књигу чувају у кући „от

2

н60 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3470.

261 в. Љуб. Стојановић, *Каталог Народне Библиотеке у Београду*, Београд 1903, 384.

262 в. Чед. Мијатовић, *Српски рукопис о Скендербегу*, Глас СКА XXII, Београд 1900, 13—50. Карактеристично је да је код Срба још 1828. трошком Јосифа Миловука у Пешти штампано Стеријино дело: Живот и витешка јовевања славног кнеза епирскога Ђорђа Кастриота Скендербега, прештампано у Народној Библиотеци браће Јовановића у Панчеву. У најновије време све рукописне текстове о Скендербегу преиспитали су критички совјетски научници Н. Н. Розов и Н. А. Чистакова в.: *Повесть о Скандербеге*, Москва—Лењинград 1957.

263 Мијатовић, н. д., 16.

264 О томе в.: Др Влад. Р. Петковић, *Арбански пирг у Хиландару*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. I, св. 1—2, Београд 1923, 196. М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Византолошки институт САНУ, књига 13, Београд 1972, 106.

265 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3500.

266 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3501.

267 С. Новаковић, *Српска Библиографија*, у Биограду 1869; Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, број 133.

268 в.: Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, број 316 и 317.

рода до рода до вијека, да прочитају и да се користе". Веома одлучно монах Николај захтева од сродника да на празник Св. Саве и Симеона књигу носе у цркву „да се чита да слуша народ хришћански. И поново у кућу да се однесе на чување како је речено".[269]

Међутим, посматран у целини, рад на књизи у Хиландару током XVIII века не показује неко веће стваралаштво и није дао битније резултате. Стиче се утисак да је главна пажња ових монаха ипак усредсређена на борбу са знатним материјалним невољама које су већ од почетка XVIII века, а особито после великог пожара 1722, притисле братију. Попуњавање манастирске библиотеке препуштено је претежно руским дародавцима и поклонима у књигама дневне, практичне употребе, док су ређа дела сложеније теолошке садржине. Уосталом, такво духовно стање у манастиру, чврсто ослоњено на традицију, омогућило је напреднијим центрима културног и политичког збивања српскога народа, у првом реду онима у Подунављу, да хиландарском духовном наслеђу дају своје тумачење и да га надмоћно укључе у своја стремљења. При томе, ове су тежње усмерене ка ширењу култова Срба владара и светитеља. Скоро симболично изражене су те идеје и на оном знаменитом бакрорезу манастира Хиландара из 1757, чији је хералдички део инспирисан Жефаровићевом Стематографијом. У њеном духу убачен је и онај лик цара Душана на коњу. Ипак, ако у XVIII веку Хиландарци и нису имали снаге да сами преузму вођство у идејним кретањима српскога друштва, чињеница је да су имали и жеље и разумевања да се прикључе његовим предводничким идејним снагама.

Ж. О ХИЛАНДАРСКОМ ЖИВОПИСУ У XVIII ВЕКУ

За разлику од скромне преписивачке и књижевне делатности у Хиландару током XVIII века, рад на живописању показује знатно веће напоре који су најтешње повезани са обновом појединих манастирских параклиса. Већ крајем XVII века, 1684. живописан је параклис Св. Јована Претече. Из 1718. потиче вест о живописању параклиса Св. Архистратига Михаила и Гаврила. У запису се каже: „+ б҃лаговоленїем ѡца и поспѣшенїем с҃на и сьвршенїемь прѣст҃го д҃ха пописа се сьи храмь съборь стыиͯ архїстратига Михаила и Гаврїила повеленїем ѿць и братїи и вьсего сьбора мона͠тира Хїландара трꙋдомь и трошком б҃женыи ктиторь наших Рабовь б҃жїи кѵ́р Димитрїа и Кра(и)сла(ва)? при игꙋменꙋ кѵ́р Макарїю ϊеромонахꙋ съвршисе сїе б҃гопоспѣшное дѣло въ лѣто зскѕ (1718) м҃ца маіа кг҃ конць дѣлꙋ бысть".[270] Већ према храмовном посвећењу, тематика у овом параклису односи се на догађаје везане за анђеле. Тако, изнад прозора у цркви насликане су композиције: Арханђео Михаило и цар Давид, Анђео јавља о усечењу неверника, Три младића у огњеној пећи, Гостољубије Аврамово и Чудо у Хони. У олтару на своду насликано је велико Рођење и Вазнесење Христово. На своду изнад улаза у цркву из мале припрате смештени су ликови Самуила и Мелхиседека, а у калоти кубета је Божанствена литургија. У малој припрати је сцена која приказује анђела обученог као монаха који посећује пустиножитеља Пахомија. Ту је и пророк Данил у пећини са лавовима. По зидовима цркве, уплетени у врежу, смештени су ликови светих мученика.

269 *Записи и натписи збирке Душана Д. Вуксана*, Зборник за историју Јужне Србије, I, Скопље 1936, 308.

270 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7492.

Параклис у болници, посвећен Покрову Богородице, живописан је 1740, трудом архимандрита кир Герасима и синова цркве сарајевске.[271] Очигледно, угледајући се на свог претходника, ктитора игумана Виктора, чији је портрет могао видети у параклису св. Николе, архимандрит Герасим је на западном зиду цркве дао насликати себе са моделом храма који приноси Богородици. Од иконографских реткости у параклису Покрова Богородице, Ђурђе Бошковић је открио и необичне представе Св. Тројице. Једно је лик Св. Тројице, израђен у апсиди ђаконикона, у облику Христа са три лица и шест руку, а друга композиција се налази у унутрашњој припрати, где је Св. Тројица приказана у облику анђела са три главе.[272] Према Грујићевој систематизацији, заступљена су два типа приказивања Св. Тројице; „анђеоски" тип и „људски" тип троглавог божанства рађен према првом „анђеоском" типу.[273] На жалост, није јасно шта је навело хиландарске монахе да поруче овакве две представе Св. Тројице, којима се на тако упадљив начин илуструје православно учење о потпуној једнакости и једносушности сва три лица у Богуоцу, Сину и Св. духу.[274]

Још један ктиторски портрет појављује се у хиландарском живопису из XVIII века. Реч је о портрету хаџи Влча из села Банско, чијим је трудом обновљен 1757. параклис Св. Јована Рилског, заправо бивши параклис Св. Стефана.[275] На већ уобичајени начин, ктитор је приказан са моделом храма који приноси новом патрону св. Јовану Рилском.

271 *Параклис Покрова Богородице. Опис садржине живописа.*

Јужни зид: *прва зона* — Георгије, Димитрије, Нестор, Теодор Стратилат, Теодор Тирон, Меркурије, Артемије; *изнад* — Крштење, Распеће, Оплакивање; *потрбушје* — Мина, Виктор, Викентије?; *лук* — Христос Емануил у средини, са стране по три пророка.

Западни зид: *прва зона* — Архимандрит Герасим, Богородица и Христос (натписи), Арх. Михаило; *изнад* — Успење Богородице; *потрбушје* — Онуфрије, Дамаскин, Козма, ? ; *лук* — Керамион са по три пророка.

Северни зид: *прва зона* — Дамјан, неидентификовани (у прозору Трифун и Христофор (још једна фигура заклоњена иконостасом); *изнад* — Преображење, Цвети, Васкрсење Лазара; *потрбушје* — Козма, Пахомије, Атанасије, Теодосије, Јефрем; *лук* — Анђео великог савета са по три пророка.

Олтарски простор: *јужно потрбушје* (одоздо нагоре) — Спиридон, Харалампије, Антипа (ниша), — Сретење, — Рођење Богородице, — Рођење Христово, — Подизање Часног крста; *северно потрбушје* (одоздо нагоре) — ? , Петар Александријски, Никола, Христос (ниша), — Ваведење, — Силазак у Ад., — ?, — Подизање Часног крста.

Апсида: *прва зона* — Роман, (натпис) Стефан, Василије, Тома, Атанасије, Григорије, — Христос, Богородица, Св. Тројица (изнад прозора), — Духови, — Благовести.

272 Бошковић, *Светогорски цабирци*, сл. 30 и сл. 36.

273 упор. Радослав М. Грујић, *Иконографски мотив сличан индуском Тримуртиу у старој српској ликовној уметности*, посебни отисак из прве свеске Tkalčićevog Zbornika, Zagreb 1955, 99—106.

274 Грујић, н. д., 106.

275 *Параклис Јована Рилског. Опис садржине живописа.*

Апсида: *источни зид* —у северној ниши: Роман и Викентије са Агнецом; у средини Василије и Јован Хризостом; десно у прозору Никола и Атанасије; између: Јаков и Григорије Теолог; *северни зидић* — Визија Петра Александријског; *јужни зидић* — Модест; *у своду апсиде* — (од југа на горе): Распеће, Оплакивање, Крштење, Преображење (од севера на горе): Васкрсење Лазара, Цвети, Рођење, Сретење.

Пошто нема кубета на своду таванице: Пантократор, Јеванђелисти, Убрус на источној страни, Керамион (западна страна). — *На луцима* медаљони у врежи.

Из житија Јована Рилског сликане су у параклису четири сцене: св. Јован лечи болесне, св. Јован седи у пештери и моли се Богу, разбојници истерују светитеља, св. Јован седи у дубу и има ученика Луку, а затим Успење Јована Рилског и пренос његових моштију у Софију, догађај који је описао Владислав Граматик, а Стојан Новаковић га датује у 1479. годину.[276]

Из 1779. потиче обнова и живопис у параклису Св. Димитрија, око којег су се трудили приложници из бугарске Копривштице, предвођени попом Наидином.[277] У своду олтара су сцене из Христовог живота: Рођење, Сретење, Крштење, Преображење, Васкрсење Лазарево, Цвети, Распеће и Оплаки-

Северни зид: *доња зона* — Теодосије Киновијарх, Прокопије, Нестор, Димитрије, Симеон, Сава, Претеча, *горе у йотрбушју* Арсеније и Јефрем Сирски; *изнад* — Јован Рилски лечи болесне и Јован седеше у пештери моли се Богу. Јужни зид: *доња зона* — Теофан, Георгије, Теодор Тирон, Теодор Стратилат, — ? , Ктитор Хаџи Влчо, Антоније (горе у потрбушју стилит, Атанасије Атонски); *изнад* — св. Јована истерују разбојници и св. Јован седи у дубу са дететом Луком.

Западни зид: *доња зона* — Сава, Козма, Дамјан, Константин, Јелена, Евтимиос, — (горе у потрбушју Козма и Дамјан); *изнад* — Успење Јована Рилског и Пренос моштију Јована Рилског у Софију.

Пред улазним вратима *на зиду*: Христофор, ? , Стефан, Артемије.

276 Стојан Новаковић, *Прилози к исшорији срйске књижевносши*, Гласник српског ученог друштва, V, св. XXII, Београд 1867, 240.

277 *Параклис Св. Димишрија. Ойис садржине живойиса.*

Олтарска апсида: *доња зона* у прозорским отворима — Стефан, Роман, Василије, Јован Златоусти, Сава Српски, Арсеније архиепископ; — изнад средњег прозора Агнец и Богородица са Христом; изнад прозора: Арханђео, Богородица, Духови.

Јужни зид са сводом: *у ниши* — Кирил Александријски, Атанасије, Никола, Спиридон, Григорије Палама, Јован Милостиви; *медаљони*, Епифаније, Софроније; *свод* — Распеће, Васкрсење Лазара, Оплакивање, Цвети.

Северни зид са сводом: Јона (?), Визија Петра Александријског; *у ниши* — Модестије, Антипа, Силвестар, Григорије Двоеслов, Григорије Богослов; *медаљони* — Три света Григорија: Ниски, Декаполит, Јерменски? *свод* — Крштење, Преображење, Рођење Христово, Сретење.

Наос, јужни зид: *йрва зона* — Димитрије, Нестор, Теодор Стратилат, Теодор Тирон, Пантелејмон, Георгије; *медаљони* — Максимилијан, ? , Мартинијан, Дионисије, Антоније, ? , Константин; Силазак у Ад, Неверство Томино; *йотрбушје* — пророци.

северни зид: *доња зона* — Никола Нови, Трифун, Христофор, Мина, Јевстатије Прокопије, Георгије; *медаљони* с попрсјима — Рођење Богородице, Ваведење.

западни зид: *йрва зона* — Артемије, арх. Михаил, Константин и Јелена, Меркурије; *медаљони* — Успење Богородице; *йотрбушје* — медаљони.

Живойис:

Изнад врата споља: Св. Димитрије на коњу, Нестор и Луп; *йо средини* — 1779; *На шаваници* — Богородица са Христом са по шест медаљона пророка. Источни зид ходника: десно од врата — Стварање Адама, Адам даје име животињама, — стварање Еве; изнад врата натпис 1779; лево од врата — Стварање животиња, — Сцене стварања; *йрва зона* — десно од врата: Христос, Лавови растржу Игњатија; лево од врата: Богородица са Христом, Јован Теолог, Лука, Марко.

Северни зид: *доле* — Матеј, непознати, Дамјан, Козма; *горе* — Каин убија Авеља, Жртва Авељева, Жртва Каинова.

Западни зид: *доле* — Зосим причешћује Марију Египатску, Данил у лављој пећини, — св. Катарина, Кирик, Јулита, Варвара, Матрона, Параскева, Текла; *горе* — Бог опомиње Адама и Еву да не једу јабуке, Адам гризе јабуку, Изгнање, Адам обрађује земљу.

Северни зид, *бочни:* Сцене из живота св. Димитрија.

вање. Изнад апсидалног прозора смештени су у полукругу: Силазак Св. духа и Благовести. У десној прозорској ниши су св. Арсеније архиепископ српски и св. Сава II архиепископ српски. У проскомидији је између осталих лик св. Григорија Двојеслова, а код улаза у овај простор налази се Визија св. Петра Александријског. Будући да је црква посвећена св. Димитрију, стојећи ликови у првој црквеној зони су св. ратници Теодор Стратилат и Теодор Тирон. Ту је и св. Ђорђе из Софије. Неки св. ратници имају плаштеве оперважене крзном, док им је доња туника прошарана барокним цветићима, што нарочито долази до изражаја на ликовима цара Константина и царице Јелене. Пред улазом у црквицу, споља, на зиду је циклус Стварања света и илустрације из живота св. Димитрија, са дугим грчким натписима из његових чуда. Изнад врата у барокној картуши стављена је година 1779. Ту су и две карактеристичне сцене из монашког живота: св. Игњатије са лавовима и једна сцена из живота старца Зосиме, која приказује причешће Марије Египатске.[278]

Исте 1779. године, када је обновљен параклис св. Димитрија, завршени су, настојањем попа Наидина, а новцем чорбаџија из Видина и Копривштице, радови и на параклису св. Саве српског, који је пре тога страдао у пожару. Треба истаћи да фреске у параклису Св. Саве представљају својом тематиком и најзанимљивију целину која је остварена у Хиландару током XVIII века. У припрати цркве смештени су ликови српских владара и јужнословенских светитеља. Ту су: св. Максим, св. Владислав, краљ српски, св. кнез Лазар, краљ српски, Стефан Дечански, св. Урош, св. Милутин, св. Стефан Првовенчани, св. Георгије Софијски, св. Јован Владимир, а међу пустињацима је св. Јован Рилски. Изнад њих су с десне стране: недремано око, а с леве, Јосиф бежи од фараонове жене. С десне стране изнад лука је велика композиција: Богородица извор живота. На луку, односно потрбушју, који води у цркву илустроване су параболе Христове. С леве стране о сејачу: „изыде сѣѧч сѣѧти сѣмене своє“, о добром пастиру, „азъ єсмь пастырь добрiи“, о широким и уским вратима, „пространна врата и широкiи пѫть и ѹподобисѧ цр҇твiє н҇бное десѧтымъ девамь“. У цркви су, у доњој зони с леве стране: св. Никодим, св. Наум, св. Теоктист, св. Давид цар болгарски, св. Стефан Првовенчани, св. Сава, св. Евтимије, св. Антоније, св. Симеон, св. Теофилакт архиепископ болгарски, св. Климент охридски, св. Никодим архиепископ српски, св. Арсеније чудотворац, св. Јефрем архиепископ српски, Методије архиепископ моравски, св. Сава II архиепископ српски, св. Сава архиепископ српски. Изнад ликова ових српских и бугарских светитеља смештени су у медаљонима мученици, изнад којих су сцене из живота св. Саве српског. С леве стране: Целивање св. Саве и св. Симеона у Св. Гори, Успење св. Саве у Трнову, Пострижење брата краља Стефана Првовенчаног, а с десне: Родитељи благосиљају св. Саву, св. Сава одлази у Св. Гору, Пострижење св. Саве у Русику. У олтару су празници. С лева на потрбушју лукова: Рођење, Сретење, Крштење, Преображење, а с десне стране: Лазарево васкрсење, Цвети, Распеће и Оплакивање Христово. Изнад Богородице у апсиди је Силазак Св. Духа, а лево и десно анђео и Богородица из Благовести. У прстену кубета, у доњој зони насликане су Христове приче: О милостивом

278 За иконографију Марије Египатске упор.: С. Радојчић, *Марија Египатска у српској уметности XIV века*, Зборник Народног музеја, IV, Београд 1964, 255—264.

Самарјанину, Исцељење губавца, Истеривање трговаца из Храма, Свадба у Кани Галилејској и Узимање крста. Изнад Христових прича и чуда су пророци, док је у калоти небеска литургија. У левој ниши олтара, у конхи је imago pietatis а доле су два ђакона: св. Стефан и св. Тимон. У десној ниши је св. Јаков брат Божји, а доле: св. Григорије Богослов и Григорије Двојеслов. У апсиди: Богородица са Христом Емануилом и сцена клањања животворјаштем крсту коју чине св. Василије и св. Јован Златоуст. У олтарском простору смештени су и ликови учених теолога: Дионисија Ареопагите и Григорија Паламе. Одмах лево, на улазу у олтар је Визија Петра Александријског. У припрати малог параклиса карактеристична је сцена: Анђео обучен у облак даје пророку Исаији књигу на гутање.

Готово је искључено да су сложени иконографски програм ових фресака замислили његови скромни ктитори на челу са попом Наидином. Највероватније, творца овог програма треба тражити међу самим хиландарским монасима, мада је карактеристично да ови бугарски ктитори не помињу у натпису ни једног монаха, па чак ни самог архимандрита Данила, иначе свог земљака из Бугарске. Па ипак, живопис у параклису Св. Саве, својом садржином, верно одражава дух једног времена, врхунац оних идејних кретања која су средином XVIII века настала у карловачком кругу пећког патријарха Арсенија IV Шакабенте, у којем се већ створила смела визија целог ослобођеног Илирика. У читавом XVIII веку, па чак ни у крушедолској припрати, није насликан толики број заједничких српских и бугарских светитеља, као у овом малом параклису Св. Саве, који обнављају бугарски приложници за време једног архимандрита који је такође био из Бугарске. Другим речима, програм ових фресака најтешње је повезан са главним идеолошким приручником Карловачке митрополије, са Стематографијом Христофора Жефаровића. Једном утврђен и на Св. Гори, на зидовима хиландарског параклиса Св. Саве, овај програм нашао је свој позни одјек чак у годинама 1844—46. када су рађене фреске у цркви Св. Богородице и Св. Јована Рилског у Рилском манастиру.[279]

Најзад, у хиландарском параклису Св. Саве веома су карактеристичне композиције Христових парабола, намењене као илустрација монашких поука и узора. И те сцене, тако типичне у свом морализаторском значењу на српским иконостасима XVIII века, јављају се овде у Хиландару као несумњиви одјек једне проповедничке књижевности украјинског порекла, а барокно прерађених облика. У том погледу посебно је занимљива илустрација Христове параболе о уским и широким вратима, чија је морализаторска поука често коришћена у барокном проповедништву. Тако, немачки слависта XVIII века, Heinrich Milde из Halle-а (Милде Немец), преводи на чешки немачку парафразу Луке XIII, 23, а према њему сачинио је 1735. Симон Тодорскиј свој украјински превод [280] који гласи:

„Тѣсниа врата, узскiи путь
Ведущь до неба:
Хотещу внити въ небо
Подвизатись треба.

279 в.: *Das Rila Kloster,* Sofia 1957.

280 D. Cyževskyj, *Neues über Heinrich Milde,* Zeitschrift für Slavische Philologie,

По мужественной брани
Торжество бываеть,
Труждающихся вѣнцемь славы
Богь вѣнчаеть.“

Још раније, 1712, тематика о широким и уским вратима ушла је и у прво издање „Итике и јерополитике“. Испод гравире која приказује грешнике пред адским ждрелом и праведника коме анђео показује уски пут стихована је легенда:

„два пути зриша тѣсныи про(ст)ранны
овъ терніем сеи цвѣтами устланны
вѣждже ѧко пут в погибел широкіи
к радости ведет тѣсен и жестокіи.“

Међутим, карактеристично је да се ова Христова парабола налази и у светогорском сликарском приручнику, али се тамо описује на други начин. „У планинским пећинама моле се монаси; њих искушавају ђаволи. У даљини се виде мученици које на разне начине муче тирани. Горе, на облацима, Христос их благосиља и држи на прсима отворено јеванђеље на којем пише: „Навалите да уђете на тесна врата“.[281] У Хиландару насликана је група са грешницима који играју „танец паклени“, док их ђаво одводи ка широким вратима. У позадини, кроз уска врата неког зида улазе монаси носећи на леђима своје крстове.

Свакако пада у очи да се у параклису Св. Саве, у живопису из 1779. (црква је у неколико махова пресликавана и поправљана) налази и неколико композиција изразито барокне тематике: 1) прича о Самарјанину (у тамбуру кубета), 2) прича о сејачу (Мат. XIII, 3) 3) прича о пастиру добром (Христос пастир добри), 4) прича о девицама (Христос као женик), 5) прича о широким и уским вратима, 6) прича о труну и брвну. При оцењивању ове садржине треба узети у обзир да параклис Св. Саве служи и за обред монашења. Исто тако пада у очи да се неке од ових Христових прича изреком помињу и у Хиландарском типику св. Саве. У Типику се цитира текст Матејевог јеванђеља (Мат. XI, 28, 29, па даље Мат. V, 6, 9) „Желећи ових обећања, идући за слатким и добрим пастиром и учитељем Христом страдају ради Њега и трпе многе муке да приме савршене венце на небесима“... Па даље, „Поревнујте мудрим девојкама које напунише уљем своје светиљке и готове изиђоше према своме женику у радост“ (Мат. XXV, 1).[282] Савети о покоравању старешинама пропраћени су причом о уским вратима. „Журећи се кроз уска врата и тескобним путем који води у живот вечни (Мат. VII, 13), један другога љубећи, један другоме покоравајући се, носећи тегобе један другога, покоравајући себе мислено вашем старешини игуману“[283]. У глави 17. која говори о поуци игуману ка братији и о исповедању, говори се: „... да бисмо сви били једно, исто мудрујући, исто помишљајући, пасени и вођени од једног истог

Band 19., Wiesbaden 1944—47, Wiesbaden 1947, 113.

281 Н. Бркић, *Технологија сликарства, вајарства и иконографија*, Београд 1968, 270.

282 *Хиландарски типик св. Саве*, превео Лазар Мирковић, Годишњица Николе Чупића, XLIV, Београд 1935, 5.

283 *Хиландарски типик св. Саве*, 8.

пастира“[284]. У глави 23. у којој се говори о онима који причају сујетно и празно, наводи се да „они треба да су веома будни да сачувају свој ум, знајући да је противноме лако (без муке) наићи на њих и низвести у пад, што нека не буде, што је исто као и када се (овца) удаљи од ограде, стада и пастира“[285]. Најзад, у глави 42. у којој су одредбе о ћелији карејској и лику оних који треба да у њој служе, изреком се каже: „... да не постави онога који служи ради телесног одмора или опет неписменога, или онога који тргује у њој, но да се изабере онај, који хоће и жели да иде прискрбним путем и да уђе кроз тесна врата“ (Мат. VII, 13)[286]. Другим речима, у параклису Св. Саве живописано је и неколико тема које се директно могу довести у везу са идејама које исказује и Хиландарски типик.

Из Богородичника који се везују за Агапија критског, тако популарних на Атосу, преузета је и разуђена тематика приче о Богородици извору живота, која је такође сликана у хиландарском параклису Св. Саве.[287] Веома занимљив иконографски програм сликан је у калоти хиландарске фијале, о чему је исцрпно писао Миодраг Јовановић.[288]

Највероватније, после обнове пирга Св. Апостола 1788. године изведен је и живопис у параклисима Св. Апостола[289] и Рождества Богородице. У параклису Св. Апостола, свакако најзанимљивији циклус посвећен је њиховом страдању. На равном плафону сликан је Христ Пантократор окружен јеванђелистима и композиције Тајне вечере, Оплакивања и Васкрсења. У првој зони, сасвим разумљиво, смештени су ликови Апостола, док је у олтару Богородица Платитера и Христ Велики Архијереј. У малој припрати насликане су сцене из живота апостола Петра и Павла.

У параклису Рождества Богородице сликан је у кубету Пантократор и небеска литургија и ликови стојећих пророка.

Живопис настао у појединим хиландарским параклисима није до данас испитан ни по свом иконографском садржају, а исто тако остала је неоцењена и његова уметничка вредност. Први је С. Радојчић дао општу оцену ових радова, имајући у виду њихову везу са великом уметношћу нашега средњега века. „То сликарство“, каже С. Радојчић, „решено стега средњевековних традиција, није се снашло у слободи и изгубило се у касном подражавању већ напуштених и дегенерисаних облика касног барока и рококоа“.[290] С друге стране, Динко

284 *Хиландарски типик св. Саве*, 31.
285 *Хиландарски типик св. Саве*, 36
286 *Хиландарски типик св. Саве*, 50.
287 О овој теми в.: Дејан Медаковић, *Богородица „Живоносни Источник“ у српској уметности*, Зборник радова књ. XIX, Византолошки институт књ. 5, 1958, 203—217.
288 в. *Фијала у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник, 2, Београд 1971, 173—183.
289 *Параклис Св. Апостола. Опис садржине живописа.*
— *Доња зона* — стојеће фигуре; — *два низа медаљона*; — тематика посвећена страдањима апостола у читавој *другој зони* која се протеже и у припрату.
На таваници наоса: Распеће, Оплакивање, Васкрсење, Тајна вечера. Олтарска апсида: *јужни зид* — Луде и мудре девице, изнад Жртва Аврамова, на своду Духови и Христос Архијереј, Гостољубије Аврамово; *западни зид* десно тј. северно Христос у дому Симона; на *источном зиду* Благовести и Богородица Платитера; *над улазом* Недремано око.
290 С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник радова Виз. инст. књига 3, Београд 1955, 182.

Давидов још је одређенији у свом суду о хиландарском живопису XVIII века. Он истиче да „одвајање од традиција и прилањеже елементима барокне уметности ипак никада није довело до правог барокног стила, што је сасвим разумљиво јер се тај стил могао упознати и савладати једино у атељеима појединих европских сликара, или у уметничким академијама, а оне су биле и територијално и идејно веома удаљене од Свете Горе. Хиландарски фрескисти XVIII века, и поред изражене тенденције за иновацијом традиционалног стила, остали су у крајњој линији њему доста привржени — кораци у нови свет били су несигурни, а тај стари ход био је пун застајкивања и окретања уназад. У Хиландару, и Светој Гори уопште, није дошло до јасног прелома од традиције ка бароку, као што је то био случај у уметности Карловачке митрополије“.[291] Уосталом, такво стање отпора према уметничким и другим новинама на Атону сасвим је разумљиво и оно је у потпуности усаглашено са духом конзервативног истрајавања у тежњама које су одредили ранији велики векови источноправославног монаштва. Сем тога, не треба заборавити да су на Атону у сликарству неприкосновено владали строги закони светогорског сликарског приручника, поставши сигурна препрека за сва могућа одступања од древних канона из којих је никло византијско схватање иконе. Исто тако и украјинско барокно сликарство зауставило се у својој експанзији на подручју Карловачке митрополије, где су га, већ са очигледним разумевањем, прихватили и помогли и највећи црквени великодостојници. Уместо њих, у јужним пределима Балкана, па и на Атону, владају зографи скромних сликарских знања, који су, исто као и њихови поручиоци, сматрали себе јединим ваљаним и правоверним тумачима и заступницима источноправославних уметничких истина. Очигледно, проблеми садржаја фресака убедљиво су надвладали захтеве за лепотом форме, због чега је детаљ са свим својим могућим невештинама обавезно подређен целини. Такво схватање незадрживо је повећавало утисак декоративности, истакнут и брижним испуњавањем празних површина разним украсима који намећу и утисак наивно схваћеног богатства. У суштини, када се овом живопису одузме оно упорно, калиграфско исцртавање биљне декорације, када се искључи онај наивни „horror vacui“, графичка схема ових композиција постаје све очигледнија. Линеаризам без гипкости и без мекоће ципаво пузи по зидовима, а изломљени потези бојажљиво описују форму. Надмоћна превласт црвене, плаве и зелене боје исказана је избегавањем сваког осетљивијег модулирања што повећава утисак да је у суштини примењен поступак широког бојења одређених површина. Исто тако, зелене сенке оштро одударају од белина на образима и челу; док је брада сликана мрко са графицистички решеним црним потезима (Параклис Св. Димитрија). Сва ликовна наивност ових анонимних фрескиста, најизразитије је испољена на живопису у параклису Св. Саве. И овде се осећа оно упорно остајање у традиционалним спонама, иако су ликови пророка и светитеља сликани на плаво, зелено, мркој позадини, обучени у барокне костиме. Живе, светле боје и изразита декоративност испољена у пренаглашеном кинђурењу, појачана и сликаним цвећем између светитељских медаљона на ликовима, оставља утисак наметљиве, тражене живописности и примитивне зографске разиграности. Дух старе уметности као да сапиње и строго контролише ове композиције, спречавајући зографа да до краја ослободи машту. Негде на пола пута између старог и новог зауставили су се ови скромни мајстори

291 Д. Давидов, *Манастир Хиландар...*, 146.

а њихова мала, неразбуђена уметничка дилема, разрешена је у чедном компромису који се приклања традицији. Најзад, нашли су се ови зографи и пред сложеним проблемом да на малом простору хиландарских параклиса сместе већи број композиција, са учесницима чији је број био прописан светогорским сликарским приручником. Желећи да остану верни уметничким и теолошким канонима, они су са напором претрпавали своје композиције ликовима, појачавајући још више њихову међусобну неповезаност и очигледне несразмере. Па ипак, и сажимања су била неизбежна, као на пример у сцени клањања животворјаштем крсту, када су ову композицију свели на само два учесника св. Василија и Јована Златоустог. Рад ових зографа одликује се и њиховом склоношћу према површинској обради и појединачних ликова и читавих композиција. Волумен је једва наглашен, пластичност боје расплинула се у графичком маниру који се, попут неке исткане мреже, победоносно разапео на зидовима ових параклиса, чији скучени простор онемогућава и сузбија било какве монументалне ефекте. Чак и уобичајене појединачне фигуре ратника, црквених отаца и пустиножитеља, срачунате у својој фронталности и и директном управљању на посматрача и на обавезну свечану монументалност, делују у овим хиландарским параклисима интимно и ненаметљиво. Нетачне и несигурне пропорције ликова јако одударају од сложене иконографске садржине. Очигледно, захтев поручиоца, теолошки сложен и распричан, превазишао је знање и вештину ових анонимних мајстора. Карактеристичан је и њихов поступак приликом сликања јужнословенских светитеља у параклису Св. Саве. Иако су портрети Срба владара и светитеља у периоду од обнове Пећке патријаршије од краја XVII века сликани веома често, али типски, схематично и без већих напора у тражењу неке њихове индивидуалности, ипак, у живопису тако скромног квалитета, присутно је сећање на њихове прототипове створене у временима високе уметности. Тај печат готово је изгубљен на зидовима параклиса Св. Саве, индивидуалне карактеристике појединих светитеља ишчезле су у општим иконографским одликама било којег светитеља. Та чињеница намеће и питање порекла мајстора који у разним годинама XVIII века раде у хиландарским параклисима, чије сликарство у својој наивној верности према традицији показује тако много сродности, као да је у питању исто занатско порекло и искуство. Готово је извесно да хиландарске параклисе нису радили зографи који припадају светогорским монасима. Највероватније, реч је о скромним, путујућим зографским дружинама које су се из Јегејске Македоније и околине Солуна рашириле по јужном Балкану наишавши на своју најревноснију клијентелу у богатим чорбаџијским срединама Бугарске, у Арбанасима и Копривштици на пример, чији чланови се у XVIII веку истичу као хиландарски, зографски и светогорски, појединачни и колективни ктитори. Тако, на пример, из Солуна је дошао у Арбанасе мајстор Михаил, који је заједно са мајстором Георгијем из Букурешта насликао 1760. у Арбанасима женско одељење у цркви Св. Архангела Михаила и Гаврила.[292] Нешто раније, 1726, мајстори Цојо и Неђо, раде у Арбанасима у цркви Св. Атанасија.[293] То сликарство исказивало је, готово програмски, своју велику привржености уметности Св. Горе. Према претпоставци А. Протича, нико други до бугарски историчар Пајсије, помаже свог рођака Христо Димитрова,

292 упор.: Андрей Протичъ, *Свеша Гора и българскошо изкусшво*, Български прегледъ, Списание на славянска филология, София, I, 1929, кн. 2, 262.

293 Протичъ, 262.

зографа из села Доспеја у самоковском крају, да учи сликарство у Бечу. Христо Димитров постаје у Самокову оснивач читаве једне сликарске школе,[294] која је, можда, најдуже истрајала да ради у духу светогорске уметности. Светогорски сликарски приручник постаје за те мајсторе неприкосновени уметнички законик, књига у којој су обухваћена сва њихова знања, техничка и иконографска рецептура, проистекла из древног, култног поимања црквене слике. Да су баш зографске дружине радиле у хиландарским параклисима, доказивала би и чињеница о неуједначеном квалитету у живопису параклиса Св. Архангела Михаила и Гаврила, који потиче из 1718, а узевши у целини, представља можда најуспелије зографско достигнуће остварено у Хиландару током читавог XVIII века.

При оцени хиландарског зидног сликарства насталог у XVIII веку, треба истаћи да се у том обимном стваралаштву могу да разлуче дела различитих схватања и вредности. Како изгледа, реч је о три групе споменика код којих се истичу посебна схватања и тежње за властитим сликарским изразом. Док су мајстори параклиса Св. Арханђела и можда Покрова Богородице ближи традицији тзв. критског сликарства, у параклисима Јована Рилског, Св. Димитрија и Св. Саве, живопис је изведен у духу бугарских зографа. Насупрот овим двема групама у параклисима Св. Апостола и Рођења Богородице раде грчки мајстори чије се стваралачко опредељење сигурно креће у облицима левантинског барока.

Најзад, поставља се питање могу ли се у хиландарском живопису из XVIII века познати елементи западноевропске барокне и рокајне уметности? Уочавајући тај проблем, Динко Давидов је с разлогом посумњао у „креативне снаге“ ових мајстора „да искористе уметничку слободу коју су током времена добили“.[295] Светогорска, па и хиландарска средина није била припремљена за неке стилске новине, а самим тим скромним зографима који су се нудили светогорским монасима, нису никада пружене и неке уметничке слободе. За њихово коришћење на Атону нису постојали услови. Везе са бароком и рококоом исказују се искључиво у преузимању извесних декоративних елемената, који су претходно већ ушли у иконопис позних тзв. итало-критских радионица, чији су радови са разних страна Леванта стизали и у светогорске манастире. Али, без обзира на скромну уметничку вредност живописа у хиландарским параклисима XVIII века, њихов значај за културну историју је велик. Та дела, заједно са архитектуром, сведоче о истрајности хиландарских монаха да очувају и уметнички континуитет, да сразмерно својим новчаним могућностима и укусу свога времена, украсе свој манастир. У бојеном шаренилу хиландарских параклиса испричане су простосрдачно, наивно и искрено, и многе учене теолошке мисли ранијих векова. Управо на зидовима манастирских параклиса протумачена је добрим делом и духовна култура његових монаха у XVIII веку. У српској средини у Подунављу ликовне поруке са Атоса и из Хиландара одјекивале су у знатно мањој мери него у крајевима јужно од Дунава и Саве, или код Бугара код којих се оне продужују до дубоко у XIX век, поистоветивши се и као типичан израз националног препорода.[296]

294 в.: А. Протичъ, н. д., 203—204.

295 Давидов, *Манастир Хиландар* ..., 146.

296 упор.: Асен Василиев, *Български възрожденски майстори*, София 1965.

Ликовни токови Подунавља кренули су брзо новим, одвојеним путевима, а јужнобалканска компонента у нашој уметности позната је само преко својих усамљених појединачних продора, као што је то случај са живописом у Српском Ковину, или Стоном Београду.[297] У време када зографи из Македоније живопишу зидове ових српских цркава, укус наших поручилаца једва је могао да прими њихову наивну, традиционалистичку уметност. На подручју Аустрије дух Атона у сликарству био је коначно поражен. У познатим документима из XVIII века нема примера да је тај пораз оставио и неки виднији траг, ако се изузме онај срдити циркулар патријарха Арсенија IV Шакабенте из 1743, у којем је запретио скромним зографима „да не творјат саблазни инозаконим, нам же о иконах свјатих малодушие не узрокујут своим скаредним и никакова вида икон ображением...“[298] А још 1714. молио је пећки патријарх Мојсије Рајовић митрополита Вићентија Поповића да му пошаље „писца Максима, слишали смо да жели прити“.[299] Највероватније, реч је о каквом зографу-монаху, који је тада могао да задовољи неподељени укус свих српских црквених старешина. Колико је ликовни укус хиландарских монаха остао веран традиционалистичким схватањима сведочи и последњи велики сликарски посао који је обављен у манастиру. Била је то обнова живописа у великој хиландарској цркви и припрати извршена 1804, што се, поред осталог, помиње у запису: „древности же ради помрачившеи сѧ первои исторїи, нынѣ паки изволенїемъ ѡ Христѣ братства ѡбновихѡмъ новымъ живописанїемъ иждивенїемъ церковным и нѣкоторыхъ ѡтъ братїи нашихъ приложенїемъ...“[300]

О тој обнови писали су Хиландарци митрополиту Стратимировићу. Од сликара-зографа, из почетка XIX века, знамо за Макарија из Галатишта у Солунској области (-6. мај 1814), који је радио у Хиландару, а помиње се 1810, у запису на једној икони краља Милутина.[301] У манастирској архиви сачуван је податак у којем се помиње личност која је великим, минејским словима исписивала натписе у цркви. Неки Серафим издаје 28. XII 1805. потврду о примљеној награди за урађени посао. У акту се каже: „со симъ свидѣтелствую азь долу подписанныи какѡ прїяхь за надписанїе црковное стагѡ краля Милотина что бяше поль погублено да его извадимъ на свѣть и доклегѡ сочинимь и оудобримь и великими словами минеискими написах ѿ коего преписано въ црковь. Прїях за мои труд двадесѧть и петь гроша. И благодарень есмь за кое и под писуюся 1805 мца декем 28. Серафим.“[302]

Највероватније, тај Серафим је иста личност са поп Серафимом, који се помиње у једном запису проигумана Јоне, где се изреком каже да је дошао из Беча.[303] Судећи по записима у припрати који се налазе до лика краља Милутина,

297 в. Сретен Петковић, *Живопис цркве Успења у Српском Ковину* (Ràczkeve-u), Зборник за друштвене науке Матице српске, 23, Нови Сад 1959, 46—69; Arpad Somogyi, *Kunstdenkmäler der Griechischen Diasporen in Ungarn*, Thessaloniki 1970.

298 О томе в.: Д. Руварац, *Циркулар патријарха Арсенија Јовановића о светковању празника и о забрани куповања икона од којекаквих молера ...*, Богословски гласник, књ. XX, св. 1—6, Сремски Карловци 1911, 29—30.

299 Грујић, *Писма пећских патријараха*, 112.

300 Стојановић; *Стари српски записи и натписи*, бр. 3809.

301 Василиев, 536.

302 Х. А. фасц. 4, омот 5, број 2, год. 1805.

303 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 8954.

обнова црквеног живописа завршена је тек 1. августа 1810, „боголѣпно, настоѧнїемъ и иждивенїем ктитора пречестнѣишаго проигꙋмена кѵ́ръ Ѳеофана тои же обители тщанїемь же и съ приложенїемъ пречестнѣишихъ монаховъ кѵ́ръ Кирилаа и Ѳеодосїѧ по плоти и по дꙋхꙋ сꙋще два братїамъ ѿ Калоферъ...[304]

Под овим записом додато је грчки да је то урађено руком Макарија из Галатишта и његове дружине. Реч је о оном истом мајстору који је 1810. насликао икону краља Милутина. За њега се зна да је живопису обучио своје рођаке: Венијамина јеромонаха, Захарију монаха и Макарија јеромонаха, који су заједно и појединачно радили у светогорским манастирима;[305] 1847. оставили су своја имена на крстионици у Хиландару.[306] На тај начин, скоро симболично ова зографска дружина завршава вековно сликарско стварање у Хиландару. Тешко је рећи колико су верно понављали стари распоред фресака, или су, према захтевима својих поручилаца, убацивали и нове иконографске теме. Међу њима свакако треба споменути лик св. Милоша Обилића, смештен међу ратницима у припрати Лазаревог здања, сведочанство да су и Хиландарци већ прихватили и неканонске народне светитељске култове, који су се незадрживо ширили и били толерисани од званичних црквених власти.[307] Штавише, Ђорђе Сп. Радојичић је сматрао да је сама идеја о сликању Милоша Обилића, као светитеља, дошла из Хиландара.[308] Али, без обзира на ове иконографске новине, битно је да се живопис у Хиландару настао у периоду од 1804—1810. стилски само надовезује на дела оних анонимних живописаца који су током XVIII века украсили манастирске параклисе. Истовремено, још једном, испољила се виталност ове народне уметности, која се као занатска вештина негује у дружинама на челу са једним мајстором. Отуда, није никаква случајност што је приликом свог боравка на Св. Гори, 1846, сликар Димитрије Аврамовић, са искреним разочарењем уметника школованог у Бечу, хладно посматрао тај посељачени живопис не схвативши, на жалост, да он само прекрива велика дела византијског средњовековног сликарства. Био је то неспоразум иза којег је стајало стопедесет година развоја српске уметности.

И почетком XIX века постоје сведочанства да су Хиландарци слали у наше крајеве уметничке предмете, посебно иконе, које се стилски надовезују на барокизирани рустично схваћени левантински барок. Карактеристичан је пример и 13 икона које су Нишлије преузеле из Хиландара за иконостас новоподигнутог храма Св. Архангела. У запису се каже да је то учињено „бригом и старањем свепречасних светих проигумана Хиландараца господина Игњатија и господина Јоне, трошком пак и дарежљивим издатком христољубивих старешина и осталих побожних хришћана, залагањем становника овога града...“[309] Ова веза нишких грађана са Светом Гором, остварена је свакако посредовањем хиландарских монаха који су у Нишу имали свој метох. Штавише, чак и појаву ликова св. Милоша Обилића у овом крају

304 Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 9000

305 Василиев, н. д., 536.

306 Василиев, н. д., 537.

307 в. Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 191—194.

308 Ђорђе Сп. Радојичић, *Светитељски ликови Милоша Обилића* ..., Пут — часопис за хришћанску културу 1, 1933, 24.

309 в.: Петар В. Гагулић, *Метох манастира Хиландара у Нишу са преписком*, Ниш 1968, 6.

Радојичић доводи у везу са њиховом присутношћу.[310] У духу левантинског барока изведени су и иконостаси у неким хиландарским параклисима. У свом монументалном облику остварен је тај дух на иконостасу у самој хиландарској цркви који припада времену око 1774, а сличан је стилски иконостасу у манастиру Дохијару и Григорију. Тордирани стубићи који раздвајају престоне иконе окићени су гранчицама и цвећем. Са највећом пажњом рађене су парапетне плоче испод икона, а посебно царске двери. [311] Прототип овим атонским иконостасима створен је на Светој Гори још много раније, чак 1611, када је монах Неофит довршио протатски иконостас, којим се отвара и нова ера у историји монументалних дуборезних иконостаса балканског подручја, у којој се, поред исламских, сада већ јасно откривају и западњачки стилски утицаји.[312] Карактеристичан је пример мали иконостас у параклису Св. Саве са пет престоних икона: лево св. Јован, Богородица, Христ, и св. Сава сигниран као први патријарх пећки и једва убачена мала икона са ликом св. Симеона. На дверима у малим медаљонима су Благовести, цар Давид и Соломон, св. Василије и св. Григорије. Изнад двери на архитравној греди су мали медаљони са ликовима пророка, а изнад њих је деизисни чин. У том стилу сликане су и иконе на иконостасу у параклису Покрова Богородице, које судећи према записима потичу из 1798. На икони Христа је запис: **„моленїе Раба Бж̃їа Георгїа 1798“**, а на икони св. Саве и св. Симеона који заједнички, као ктитори, придржавају модел хиландарске цркве записано је: **„моленїе Раба Бжїа Каленика 1798“**. Свакако под утицајем оваквог иконографског типа, изрезао је Андреј Павлов и своју гравуру св. Саве и св. Симеона, с јединим разликом што они, уместо модела цркве, придржавају најпоштованију хиландарску светињу, икону Богородице Тројеручице.[313] Међутим, још 1780. издао је Захарије Орфелин свој бакрорез св. Сава и Стефан Немања „иждивенијем благопочтенаго г. Андреја Мандри из вароши Шипска“ у Јегејској Македонији, а „настојанијем“ Атанасија Терпка хиландарског монаха[314], а иконографска схема овог бакрореза надовезује се на тип иконе са иконостаса у параклису Покрова Богородице. Најзад, и иконостас у параклису Св. Димитрија показује стилску сродност са онима из параклиса Св. Саве и Покрова Богородице. На овом ниском иконостасу смештени су с лева на десно: св. Јован, Богородица, Христ, св. Димитрије на престолу крај којег стоје два света ратника, св. Нестор и св. Луп, и икона св. Данила, док је на архитравној греди Деизисни чин. Ако се овом барокизираном иконостасу додају и богато изрезбарени дуборезни оквири, који са њиме чине нераздељиву целину, могуће је до краја сагледати све оне западњачке уметничке утицаје који су током XVII и XVIII века продрли на Атон, где је њиховим испреплитањем и прожимањем са касновизантијском уметношћу створена и једна посебна варијанта левантинског барока. У њеном духу довршени су ентеријери многих светогорских цркава и параклиса. У овим позамашним дрворезбарским пословима, као и у фреско сликарству, значајну су улогу

310 Радојичић, *Светитељски ликови Милоша Обилића*, 24

311 упор.: Конст. Καλοκύρης, Ἄθως, Ἀθῆναι 1963, 190.

312 в. Мирјана Љубинковић, *Дуборезни иконостаси XVII века на Светој Гори*, Хиландарски зборник, 1, Београд 1966, 126—127.

313 Д. Давидов, *Манастир Хиландар* ..., 167, сл. 12.

314 в. Динко Давидов, *Из историје српског бакрореза XVIII века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 1, Нови Сад 1965, 255—257, сл. 10.

одиграли мајстори из Македоније, који удружени у „тајфе" изводе најсложеније уметничке задатке. Повезујући многе области и разне националне средине, и ови су мајстори дали свој велики допринос у процесу уметничког уједињавања Балкана. Јер, сви ови православни хришћани, заједничким хаџијским и ктиторским осећањима покренути, окретали су се према манастирима на Истоку, у Палестини, а нарочито у Светој Гори, чији монаси показују и највећу заинтересованост да утичу на повезивање са свим друштвеним слојевима. У временима када се то збива, самосталне уметничке снаге на Атону већ су исцрпене. Ако је већ немоћан за властито значајније стваралаштво, Атон је за велики део балканских хришћана сачувао моћ да проверава вредности, да утиче на њихов укус, да верификује праву, ортодоксну уметност. Па ипак, анализа ове разнородне уметничке делатности, јасно показује да и Атон, та тврђава православног конзерватизма, није до краја издржала у свом отпору према новинама. Једном прихваћене, оне су се на Атону постепено гасиле у својим рустичним облицима. У њима је последњи пут посведочена виталност старе византијске уметности.

Захваљујући арх. Сл. Ненадовићу, скренута је пажња на неколико хиландарских објеката на којима се већ јављају извесне карактеристике барокног стила. То су, пре свега, параклис Св. Апостола, фијала у манастирском дворишту сазидана 1784, и обновљени портал на западној страни егзонартекса велике цркве, довршен 18. јуна 1779, трудом проигумана кир Данила из Старе Загоре.[315]

На жалост, мало је испитана грађевинска делатност у манастиру Хиландару током XVIII века. У ранијем излагању, према записима наведени су неки датуми манастирског комплекса који је страдао у пожару. Проучавајући хиландарску архитектуру на основу графичких представа XVIII и XIX века, Слободан Ненадовић је, помоћу бакрореза из 1757, утврдио да је већина зграда између старе трпезарије и улаза у манастир назидана после 1757. на старим обичним зидовима који су већ раније постојали. Такође је и перионица сазидана пре 1757. Уопште, после те године сазидане су многе зграде за становање, за пријем гостију, за службену употребу манастирске управе: сазидани су многи параклиси, па чак и велике цркве.[316] О свим овим радовима, а међу њима и већим, у сачуваној манастирској архиви нема трагова. Међутим, свакако је битно да се манастир стално увећавао, проширивао и да је разним доградњама једва изгубио свој првобитни, средњовековни изглед. Уосталом, десило се са Хиландаром исто што и са толиким другим светогорским манастирима који су током векова сачували своје старо средњовековно језгро, без обзира на то што је до измена долазило било под утицајем елементарних катастрофа, пожара, или су их натурале практичне потребе живота. На тај начин, из средњовековног језгра расли су увек нови хиландарски архитектонски слојеви, којима је оно одредило основни облик. Традиционалне споне показале су и у архитектури своју издржљивост и снагу. Отуда, између појединих архитектонских слојева не постоје и неки јако упадљиви прелази, целина је сачувала своју надмоћ над детаљем, ограничивши и његов само-

315 в.: Др Слободан Ненадовић, *Барокна архитектура XVIII века у Хиландару*, Саопштења, IX, Београд 1970, 231—241.

316 Др Слободан Ненадовић, *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, Зборник заштите споменика културе, XVI, Београд 1965, 113.

стални ликовни живот. Најзад, у дугом развоју светогорске манастирске архитектуре, појављује се и последњи слој, стилски и конструктивно везан за дрвено градитељство турске епохе, а његову појаву изазивају пре свега практични разлози. Јевтиније од камена, ове брзо склопљиве конструкције, могле су се, попут гнезда, са невероватном лакоћом и смелошћу прилагодити већ оронулим средњовековним зидовима који им служе као монументално постоље.

У Хиландару, најзанимљивији архитектонски објект израђен у XVIII веку, без сумње је параклис Св. Апостола који се у другом спрату конструкционо продужује у параклис Рождества Богородице, који није споменут у легенди московског бакрореза из 1757. год. На горњем параклису Рођења Богородице, на источном пиластру на северној страни према цркви стављена је година 1784, а на северној страни тамбура испод крова куполе је година 1788, када је грађевина коначно завршена.

„У суштини, ова црква припада оној врсти цркава које имају основу сажетог византијског уписаног крста са кубетом, код параклиса посвећеног св. Апостолима, а без кубета, код параклиса посвећеног Рођењу Богородице. Тај уписани крст манифестује се само у унутрашњем склопу грађевине, док у спољној архитектури он није ничим изражен. Црква има углавном правоугаони облик; по средини је проширена, да би се добило веће кубе и шири поткуполни простор".[317] Та чиста византијска основа добила је у јакој мери извесне барокне облике. Ту више нема оних пиластара правоугаоног или квадратног пресека који носе кубе, нити таквих прислоњених лукова; појачања за пиластре постоје, али она имају конкавне облике, због којих су и прислоњени луци конкавни.[318] И спољна северна страна грађевине, која је једина потпуно слободна, јер је са осталих страна опкољавају конаци, има пиластре и испусте са конкавним или конвексним облицима.[319] Исто тако, другостепена пластика у унутрашњости оба параклиса је већ потпуно барокна, без икаквих трагова византијског стила.[320] Ова елегантна, цилиндрична архитектура, са фино заобљеним угловима, још највише подсећа на какав оријентални киоск профаног карактера. Необичан је и унутрашњи централни простор параклиса Св. Апостола са равном таваницом, детаљ који још више повећава утисак нецрквеног, лаичког ентеријера, изведеног у духу левантинског барока. Реч је о елементима западњачке барокне архитектуре који су свој одјек нашли чак и у архитектури неких великих цариградских џамија, прешавши постепено и у дрвену архитектуру конака и сараја. Овај солидно зидани камени параклис, чије меке линије већ напуштају строгу, правоугаону основу, отвара шири проблем градитеља који су у XVIII веку радили у манастиру Хиландару. По нашем мишљењу, у архитектури се поновило оно исто стање као и у сликарству; обимни послови далеко су превазилазили градитељске могућности самих монаха, због чега су они били приморани да траже услуге путујућих дружина. Врло вероватно, као и у сликарству, и ове градитељске дружине биле су пореклом из Јегејске Македоније, где се традиција ових путујућих мајстора задржала и дубоко у XIX веку. Као и њихови земљаци живописци, располагали су и ови грађевинари солидним

317 Ненадовић, н. д., 232.

318 Ненадовић, исто.

319 Ненадовић, н. д., 233.

320 Ненадовић, н. д., 235.

познавањем заната, док је њихово стваралаштво најчешће зависило од жеље самих поручилаца. У манастиру Хиландару оне су сведене на строго поштовање традиције, због чега је њихово дело остало спутано задацима скромног преправљања старе архитектуре. Тај дух отпора према уметничким новинама, испољен већ у XVIII веку, задржао се у Хиландару и касније, током XIX века, када се, нарочито после страдања 1821, опет почело са обнављањем порушеног. И ова нова манастирска здања уклопљена су у његову стару целину, која је тако још једном одолела свим покушајима да се она прекроји и тако осавремени. Народно неимарство, пријубило се чврсто уз средњовековну архитектуру, створивши у тој необичној симбиози и једну изузетну целину.

Из свега што је до сада изнето намеће се закључак о великом значају манастира Хиландара у српској и широј балканској култури XVIII века. Оно што карактерише деловање Хиландараца у том бурном раздобљу, у којем се један део српског народа након Велике сеобе од 1690. обрео у темељно измењеним друштвеним и политичким условима, свакако је њихова жеља да на све начине осигурају подршку и прилоге за одржавање свога често угроженог манастира. Сасвим тачно, они су добро разумели колике се опасности крију уколико би се братство ослонило искључиво на руску државну помоћ. Схватили су они какве велике предности има њихово повезивање са Карловачком митрополијом и напредним српским грађанством, које је Хиландар одмах прихватило откривајући у његовом вековном трајању и снажне подстицаје за развијање своје историјске свести. Посредовањем Пећке патријаршије и Хиландарци су брзо укључени у тај процес, без обзира на то што сам манастир током XVIII века није израстао у неко предводничко, духовно средиште српскога народа. Главна друштвена, политичка и економска кретања код Срба збивала су се далеко од Атона, чији су калуђери живели у духовним међама, закљученим у време постојања византијске државе и цркве. Њихова дубока привржeност источноправославној традицији условила је да је баш у XVIII веку створена на Балкану једна заједничка културна целина, а сви хришћани, без обзира на народност, сматрали су себе њеним корисницима и баштиницима. Отуда, није никаква случајност, када у Хиландару током XVIII века живе и раде и бугарски монаси који са великим пијететом и једнаким напорима као и Срби одржавају често угрожени манастирски живот. Исказано је ово јединство и у првој штампаној монографији манастира Хиландара: „Краткоє ѡписанїє свѧтыѧ и преславныѧ Лаѵры царскїѧ Хиландара во свѧтои горѣ аѳонской сѹщїѧ“ коју је 1814. штампао у Будиму проигуман Кирило Михаиловић, родом „ѿ предѣли фїлїпополскїѧ ради Сербѡвъ и Болгарѡвъ.“

Ову драгоцену књижицу новчано је помагао некадашњи студенички, а потом фенечки архимандрит Мелентије Никшић, угледна личност из I српског устанка. Иако то у књижици нигде није назначено, Описаније манастира Хиландара поклапа се, често и доследно, са текстом В. Барског из његовог II путовања по св. Гори Атонској 1744. Карактеристичан је крај Михајловићеве књижице који одудара од текста Барског, а садржи у ствари позив за помагање манастира који се назива: „сїѧ стынѧ сер(б)скаѧ, сїє хранилище православныѧ вѣри, и оуставѡвь стыхъ оц҃ъ, непоколебимое, сїѧ древность и оукрашенїє православїѧ, слава наша, лаѵра Хиландарскаѧ.“ Истиче се да је манастир оптерећен данком и да не може опстати без милостиње. „Зато и должностъ

естъ всѧкагѡ Благочестивагѡ Хрїстїанина подражати предкѡмъ своимъ въ щедротѣ и милостыни ко с͞той обители сей. А тѣмъ самимъ хранити стыню и содержавати знаменитнѣйшꙋю древность свою“.[321]

Испитивање историје манастира Хиландара у XVIII веку показује да је он за Србе у аустријској империји постао идеолошко упориште првог реда, на сличан начин као и неки други манастири основани у време средњовековне српске државе, Дечани и Студеница на пример. Растао је манастирски углед захваљујући и култу његових оснивача и ктитора: св. Саве, Немање, краља Милутина и кнеза Лазара, који је на подручју Карловачке митрополије око 1740. нагло ојачао захваљујући пећком патријарху Арсенију IV Шакабенти и његовом карловачком интелектуалном кругу. Због тога, српско друштво не прима Хиландарце као обичне монахе који траже милостињу. Оно их поштује и као настављаче Савиних порука. Подржани материјално и духовно са свих страна и од разних друштвених слојева, хиландарски монаси су у XVIII веку показали и изузетно велику градитељску активност коју прати и обавезно украшавање фрескама. У тим обимним пословима учествују градитељске групе и зографске дружине из јужних области Балкана, највероватније из Македоније, а ти мајстори сведочили су и у Хиландару своју дубоку привրженост према ретардираним облицима поствизантијске уметности. Конзервативни и наивни, они су, ходећи слепо за великом уметношћу Византије, залутали и до окрајчалих стаза простосрдачне народне уметности. Па ипак, у њиховом стваралаштву закључује се и вишестолетна уметничка делатност у Хиландару. У свим политичким потресима XVIII в. хиландарско братство је одржало свој манастир. Обновљен и утврђен, Хиландар је дочекао бурне године XIX века. Време његових малих ктитора неповратно је прошло. Изгледа скоро симболички када већ у априлу 1820. управа манастира шаље у тек ослобођену Србију свога изасланика молећи кнеза Милоша Обреновића да се прими за хиландарског ктитора.[322] Врло брзо осетиће се плодови ове хиландарске жеље. Од средине XIX века, све чешће и све одлучније испољава се и старање младе српске државе да сачува Хиландар. Та брига српског друштва представља природни наставак оног наглог духовног развоја у XVIII веку који је традиције и драгоцености старе царске Лавре уградио у темеље нашег новог духовног живота.

Дубровник, 27. августа 1972.

321 Мїхаиловичь, *Кратkoе ѡписанїе*, 30.

322 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 661.

Во имя оца и Сн҃а и Ст҃аго Дх҃а аминь.

Азъ нижеименованныи въ моеи болѣзни сѹщіи при смерти, нарежд8ю и установляю мои тестаментъ, въ коемъ назнач8ю, что гдѣ у готов8 новц8 имѣю, кто мнѣ что долженъ, такожде и что моєя мобиљи находитсе, како сребрних ствари такожде и различнихъ вештеи, и тако имѣю у нашемъ Мн҃стыр8 код проігѹмена јеромонаха Исаји два сандука на аманет8 под моимъ печатомъ, в едном8 санд8к8 есть 280. тоесть двеста и осамдесет д8ката венеціанскихъ, такожде под печатомъ, и два сребрна пояса, и еданъ кр҃тъ оковатъ, кощ8е до тридесетъ д8ката: и др8гихъ различныхъ вештеи. У др8гомъ санд8к8 нѣколико калаинныхъ с8дова, и халине коекакове, и у тихъ санд8ци есть шпеціфикаціа что у нима находится. Здѣ код мене находитсе у едном8 санд8к8, осмь д8ката кременскихъ, два д8ката венеціанска, деветнаесть цесарскихъ, двадесетъ осмь ординарни[x] д8ката, бѣлихъ новаца у маряши и петаци, тридесетъ и еданъ форинтъ. Еданъ Крстъ водненыи ѡковатъ и бисеромъ накиђенъ, у футроли, еданъ кр҃тъ вратныи сребрнъ на ем8 распятіе Хр҃тово съ мержаномъ и каменїемъ накиђенъ. Еданъ панагїаръ повеликји сребромъ ѡковатъ, лажувертомъ накиђенъ, еданъ тасъ сребренъ. Два пара сребрныхъ ножева у футроли, двѣ кашїке сребрне, еданъ крстъ пакъ водненыи сребромъ ѡковатъ бисеромъ накиђенъ. Една к8тїа сребрна и позлаштена, въ неи часть крове ст҃агѡ великомученика Геѡргіа съ каменјемъ различним накиђена. Една кутїа сребрна, у еи часть ѿ мощеи ст҃агѡ Мченика Артемїа, една сребрна к8тіа малена лажуверти и у еи часть мощеи ст҃аго Пантелеимона. Часть ѿ мощеи стагѡ Мченика Геѡргїа Новагѡ иже въ Софіи, у сребру оковата съ подписомъ у те вишеписане сребрне к8тіе и мощи положени с8тъ в едномъ ківотићу седефли. 200. кашика ст҃огорскихъ. 32. кр҃та воднена ординарна. 70. крстова малихъ. Еданъ крстъ 8 ф8троли съ 12.на праздники. Една голпїа 8 ф8троли. 4. малене голпице у ф8тролахъ. 12. пешкирах различных. 13. пари ст҃огорскихъ ножева. 3. Ѱалтыра московска на среднѣ коло. Единъ тестаментъ московскји на среднѣ коло. Една Минїа праздничнa на мало коло. 1. книга ѡ антихристовомъ пришествји московска. 2. мала требника московска. Еданъ пол8ставъ киевопечерскји, 2. часослова московска. 1. Ѱалтирићъ кіевскји. 2. свѣщника ѿ т8ча. Еданъ крстъ сребрнъ позлащенъ на подобїе Голпіи съ ланцемъ сребрным еданъ жузданъ съ различными писмами. У едноикартїи запечатано сребро кое естъ у залоги за дванаесть форинти. Кош8ля коекаковихъ осамъ, ѧ҃ шлофрокъ, една ћурдїа черна поставлена лисицомъ. Една ћурдіа кафефарбе поставлена к8рякомъ. Една ћурдіа ветха кафефарбе поставлена кожомъ бичиомъ. Едно жубе ѿ черне чохе поставлено лисицомъ. Една ћурдїа ѿ цаиг една раса ѿ платна ст҃огорскогъ. Ћурдїа и долама ѿ цаига що мје Гд҃инъ Митрополїтъ поклонїо. Еданъ іорганъ. 2. ћилима. Една алїа ветха. 2. ћебета. 3. јаст8ка. Едно јап8нце. Еданъ ибрикъ, и легенъ бакаранъ. Еданъ саплакъ бакаранъ. Три котла. Еданъ кондиръ ѿ коситера. Двѣ тенџере. 1. тиганъ бакаранъ, 5. сахана бакарни. 3. танира калаина. У едноикартїи нѣколико сребра сажежена. Еще у едноикеси сто форинти маряша и петака. У едноикрпи добаръ свежлићъ д8ката у злат8 подъ многими печати. Дужно что мнѣ гдѣ естъ ѡблигацїе кое ес8 у санд8к8 код мене показати б8д8тъ а на д8жанъ нѣсмъ ничто ни-

ком8, аще же кто мою облигацію праведн8 покажесть дам8 у сем8 моем8 смертном8 тестамент8 препор8ч8ю и аманеть оставлялъ ихъ превосходителств8 Гдин8 Архіепп8 и Митрополит8 нашем8 высочаишем8 Благодѣтелю и патрон8 ем8же нар8ч8ю /: аще ми се нынѣ смерт прилучитъ да погребетъ мня код горнѣ стоваведенске Бгородичне цркве карловачке, ѩкоже имъ изволитес. По томъ, за егѡ тр8дъ и надъ гробомъ молитв8 прощалн8ю да даетъсе една пар8сіїа. Сщенникомъ сл8чимшимся на опѣл8 по два маряша. Една ординарн8 трапез8 сиротама учинити. У нашем8 мнтыр8 Хиландар8 чрезъ годин8 дана да ми трапезе сотворятъ братіа у мнтыр8 Зограф8 да се дастъ една пар8сїа. На црковъ горню карловачк8 еданъ сарандаръ. Дѣтет8 Михаил8 кои мее служїѡ дясетъ д8ката, и трошакъ коликјн успотреб8етъ да отидетъ у Мнтсиръ дати. Вещи которе здѣ обѣтаются и новци код мене, препор8ч8ю Гдин8 Архїепскоп8 моем8 т8тор8 и ктитор8 Стыя обители да по достовѣрном8 и чтсном8 коем8 человѣк8 пошалѣтъ у нашъ Мнтыръ. Мое же све имѣнјі како новце, утвари, халинџе и всю мобилјю, никам8 др8гом8 и наиманю стваръ дати, но все у Мнстыръ предати. Тако при семъ ихъ Превосходителств8 Гдин8 Архїепископ8 и Митрополит8 наш8 ст8 обитель Хиландаръ препор8чаю, да ѩкоже и до ннѣ еи помагаетъ и Блгодѣтелств8етъ и домъ здѣ въ Карловцѣ да на Верх8 егѡ иматъ милостивыи и отеческјн позоръ, менеже грѣшнаго да незаб8детъ на своихъ Стыхъ архіереиских млитвахъ имже вр8чишися, и на ѩже надѣюся грѣхом моимъ простыию ул8чити у небесномъ црствіи. За вѣрованје убѡ утверждан-їе да сеи мои тестаментъ нер8шимъ б8детъ своею р8кою подпис8юся, въ Карловцѣ 16го јан8аріа 1761.

архимандритъ Герасим

совершися сеи тестаментъ пред нами здѣ подписавшися.

архїмандритъ зографскіа Акакіи
Викенти архимандрит шишатовачки
иг8менъ Реметскјн Аѳанасјн Исајевич.

Іанн8арія 20. ѿверзше санд8къ у крпи знаменаной у тестамент8 сем8 обрелосъ 221. цекінь д8ката и 70. холендескихь дуката, кое у новц8 чини с8ма 1216. f. 54. x.

KLOSTER HILANDAR IM 18. JAHRHUNDERT

Das Streben, sich eine klare und deutliche Vorstellung von unserem Mittelalter zu verschaffen, bestimmte die Forschungen unserer Wissenschaftler seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum heutigen Tag. Das Kloster Hilandar bietet ein sehr anziehendes und interessantes kunstgeschichtliches und Archivmaterial dafür.

Nachdem der Verfasser dieser Abhandlung einige Male im Kloster Hilandar gearbeitet hatte, gelang es ihm, gewisse Daten über das Hilandar des 18. Jahrhunderts zusammenzutragen, und so einen überaus fruchtbaren Zeitabschnitt zu erhellen. Nach Durchsicht des gesammten bis heute erhaltenen Archivmaterials der sogenannten serbischen „Akta", die mit dem Jahre 1750 angefangen haben, und nach Einsichtnahme in all das, das, was im 18. Jahrhundert auf dem Gebiet der Wandmalerei geschaffen und in mehreren Kapellen (Parekklisia) aufbewahrt worden ist, wurde ein umfangreicher Stoff zusammengetragen, auf Grund dessen diese Abhandlung entstanden ist.

Indem er das geistige Leben des Klosters Hilandar im Laufe des 18. Jahrhunderts verfolgte, konnte der Autor das Vorhandensein einer besonderen Spielart der griechisch-orthodoxen Geistigkeit feststellen, in der bereits auch Komponenten des abendländischen Barocks erkennbar sind. Im Donaugebiet, hinsichtlich der Organisationsformen im Metropolitensitz in Karlovci, hat sich diese Geistigkeit auch jenen gesellschaftlichen und politischen Prozessen angepasst, in denen das serbische Bürgertum des 18. Jahrhunderts entstanden ist, an jene Strebungen, in denen sich auch das moderne serbische nationale Empfinden herausgebildet hat. Die Mönche von Hilandar bemühten sich im 18. Jahrhundert mit einer zähen Ausdauer, allen Schichten der serbischen Gesellschaft die geschichtliche Rolle und Bedeutung ihres alten Klosters klarzumachen und zum Bewußtsein zu bringen. Außerdem gelang es ihnen, sich in die Zielsetzung des russischen Imperiums am Balkan und in die von diesem hier verfolgten Interessen geschickt einzufügen.

Die Ausarbeitung und Entwicklung dieser Thesen bildet das Hauptziel der vorliegenden Arbeit und diesem Leitgedanken sind die folgenden 9 Kapitel untergeordnet.

1) Die Beziehungen des Klosters Hilandar zur Residenz des Metropoliten in Karlovci, 2) Die Beziehungen des Klosters Hilandar zu Bosnien und der Herzegowina, 3) Die Beziehungen des Klosters Hilandar zur Republik Dubrovnik, zu Boka Kotorska und zu Dalmatien, 4) Die Beziehungen Hilandars zum russischen Staat, 5) Hilandar und die Bulgaren, 6) Das Kloster Hilandar und die Volksdichtung, 7) Ueber die geistige Kultur im Kloster Hilandar während des 18. Jahrhunderts, 8) Ueber die Wandmalerei im Hilandar des 18. Jahrhunderts, 9) Schlußfolgerungen.

Die Beziehungen Hilandars zum Habsburgischen Staat können bis zum Jahre 1618 zurückverfolgt werden. In jenem Jahr wurde dem Bischof in Zagreb ein Gesuch unterbreitet, den Mönchen von Hilandar beim Sammeln von Gnadengaben für das Kloster keine Schwierigkeiten zu bereiten. Andererseits wurden schon im Laufe des 17. Jahrhunderts andere Wege eingeschlagen — die Blicke richteten

sich mit einer Ueberlegenheit nach Osten, nach Russland, wo der Kaiser Michael Teodorovič am 30. April 1624. die Schenkungsurkunde des Zaren Ivan Vasiljevič vom 7. März 1556 bestätigt hatte. Darin hatte dieser dem Kloster Hilandar einen Besitz, — den sogenannten Moskauer Hof, — geschenkt, der dem Kloster zu einer ständigen Einkommensquelle wurde. Die offiziellen Beziehungen zwischen dem Kloster Hilandar und dem österreichischen Kaisern wurde am 8. März 1688. angeknüpft, als das Kloster das „lateinische Diplom" des Kaisers Leopold I. erhielt, das den Mönchen gestattete, Spenden in seinen Ländern zu sammeln; denn wegen der Kriege und der großen Abgaben an die Türken waren die Mönche in ein furchtbares Elend geraten, so daß sie nun zu betteln gezwungen waren. Es liegt auf der Hand, daß auch diese kaiserliche Gnade dem Kloster Hilandar gegenüber in Einklang mit den Kriegszielen des österreichischen Imperiums stand, das siegreich auf den Balkan vorgedrungen war und unter allen Umständen die Christen auf diesem Gebiet insbesondere aber deren Kirche, für sich zu gewinnen suchte.

Wahrscheinlich stand hinter dieser kaiserlichen Gnadenbezeugung der Patriarch von Peć, Arsenije III.; denn seine Rolle als Beschützer und seine wohlwollende Einstellung dem Kloster gegenüber trat auch noch späterhin, im Laufe des 18. Jahrhunderts, regelmäßig in Erscheinung. Diese seine Einstellung änderte sich auch dann noch nicht, als die Serben im Zuge der weiteren politischen Entwicklung im österreichischen Kaiserreich gezwungen waren, eine neue kirchliche Organisation, die Metropolie in Karlovci zu begründen, die bis zum letzten Augenblick des Bestehens des Patriarchates in Peć über zwei Staatsgrenzen hinweg die kanonischen Beziehungen zu der alten und schon völlig verarmten und verelendeten Mutterkirche nicht abbrach.

Der Briefwechsel zwischen den Patriarchen von Peć und den Metropoliten von Karlovci, der von Radoslav. M. Grujić veröffentlicht worden ist, zeugt von der ständigen Sorge nicht nur um den bedrohten Sitz dieses Klosters, sondern auch um unsere übrigen Klöster und Stiftungen in der Türkei. In demselben Kapitel führt der Verfasser eine ganze Reihe von Beweisen an, die von den engen und sehr herzlichen gegenseitigen Beziehungen der Metropolie in Karlovci zum Patriarchat in Peć, vor allem aber zum Kloster Hilandar sprechen. Diese Sorge um das häufig bedrohte Kloster wurde insbesondere von den Metropoliten Vićentije Popović (1713—1725) und Pavle Nenadović (1741—1768) — zu deren Zeit Hilandar seine „Metochia" in Novi Sad und Sr. Karlovci bekam — zum Ausdruck gebracht.

Eine derartige wohlwollende und beschützende Einstellung des Metropoliten von Karlovci gegenüber dem Kloster Hilandar ermöglichte den Mönchen auch immer öfter auf dem Gebiet der Metropolie zu erscheinen und so werden auch Angaben über häufige Fälle vorgefunden, daß man nach Hilandar wanderte, um in den Mönchsorden aufgenommen zu werden. Zu den Persönlichkeiten, die sich für die Festigung der ständigen Beziehungen zwischen dem Kloster Hilandar und dem Metropoliten in Karlovci eingesetzt und verdient gemacht haben, gehört auch der Archimandrit Gerasim, der sogar einige Male in Karlovci weilte.

Die Beziehungen zwischen dem Kloster Hilandar und dem Metropoliten in Karlovci im 18. Jahrhundert waren für die Serben in Oesterreich von großer kultureller und politischer Bedeutung. Dank dieser Beziehungen war Hilandar immer bestrebt,

unser unter dem Einfluß des Abendlandes gebildetes Bürgertum mit den Kreisen der konservativen griechisch-orthodoxen Mönche in Verbindung zu bringen, wobei schon sehr bald ganz bestimmte geschichtliche Empfindungen, die zu jener Zeit auch unter den Laien ihre Fürsprecher und Deuter gewonnen hatten, wachgerufen wurden.

Im Kapitel über die Beziehungen des Klosters Hilandar zu Bosnien und zur Herzegovina gibt der Verfasser einen Ueberblick über das Verhalten Hilandar zu der kirchlichen Hierarchie in Bosnien und der Herzegovina des 17. und 18. Jahrhunderts. Diese Beziehungen brachten es mit sich, daß dem Kloster Hilandar eine ganze Reihe verschiedener sehr wertvoller Spenden und Gaben zugesandt wurden, die dazu bestimmt waren, die Hauptkirche des Klosters zu verschönern. Die Beziehungen zu Bosnien und der Herzegovina wurden auch im 18. Jahrhundert nicht unterbrochen, und die Sammlung von Spenden in diesen Ländern wurde von den höchsten Würdenträgern der Kirche aufs wärmste empfohlen.

Auch die Verbindungen Hilandars zur Republik Dubrovnik, zu Boka Kotorska und zu Dalmatien datieren aus älteren Zeiten. Die Beziehungen zu Dubrovnik wurzeln in den Anordnungen des sogenannten „Stoner Tributs", der 1479 endgültig dem Kloster Hilandar zugeteilt wurde. Die Einwohner Dubrovniks erfüllten ihre dem Kloster gegenüber bestehenden Verpflichtungen äußerst gewissenhaft, sogar bis zum Jahre 1792. Die Mönche von Hilandar sind auch in Boka Kotorska, in der unmittelbaren Nachbarschaft von Dubrovnik, gewesen. So begann z. B. dank der Bemühungen des Archimandriten Atanasije von Hilandar, des Hieromonachos Kyrill aus Lavra und des Maximus von Hilandar die Restauration des alten Klosters des Heiligen Georg (Banja) bei Risan. Die Risaner haben seit ihrem Grundbrief vom 4. April 1718. dem Archimandriten Antonius von Hilandar bestätigt, er solle lebenslänglich „Herr und Befehlshaber des Klosters sein".

Für das Gebiet Nord-Dalmatiens gibt es Beispiele, daß sich griechisch-orthodoxe Geistliche sogar in Angelegenheiten der Theologie unmittelbar an Athos wandten und von dort aus die für sie maßgebenden Bescheide erwarteten. Die Verbindungen des Klosters mit Nord-Dalmatien wurden reger und tiefer zur Zeit des Proigumenos Mitrofan Bogdanović, der selber aus einer Geistlichenfamilie aus Otišić stammte. Es gibt Fälle, daß sich Mönche aus Hilandar, ihrer Abstammung nach Dalmatiner, mit allen Kräften auch für die Herausgabe serbischer Bücher eingesetzt haben.

Schließlich sollte man, wenn man schon von den Beziehungen zwischen Hilandar und Dalmatien spricht, auch eine ganze Reihe von Ikonen erwähnen, die heute im Kloster Savina und in der serbischen Kirche in Dubrovnik aufbewahrt werden und sehr wahrscheinlich als Geschenk der Bruderschaft in Hilandar hierher gebracht worden sind.

Das Vordringen der Hilandarer so weit nach Westen zeugt ebenfalls davon, daß sich der wichtigste Leitsatz des Klosters Hilandar auch im 18. Jahrhundert in dem Streben bestätigt, sich beständig und mit einer aufrichtigen Neugier allen griechisch-orthodoxen Kreisen zuzuwenden, die von dem Mönchen von Athos wahrhaftig und ohne jedweden gegenseitigen Antagonismus unterstützt wurden. Denn sie alle in Hilandar gehörten ihrem tiefsten und innersten Wesen nach und ihrer

ganzen geistigen Einstellung gemäß, zu dem im Mittelalter abgeschlossenen einzigartigen Kulturkreis von Athos. Daher ist es kein Zufall, daß dieses Anliegen der Mönche von Hilandar am besten und schnellsten gerade von jenen Metropoliten in Karlovci begriffen wurde, die auch selbst an der Entfaltung des Gefühls der serbischen nationalen Zugehörigkeit teilgenommen hatten. Gerade bei der Propagierung dieser Idee sind die Hilandarer ihre getreuen Verbündete geworden, allerdings durch die entscheidende Vermittlung des Patriarchen von Peć. Und, schließlich, um ihre geschichtliche Berufung im 18. Jahrhundert zu vertiefen, weiter zu pflegen und zu bewahren, waren die Hilandarer in höchstem Maße bestrebt ähnlich wie die Metropoliten in Karlovci, Beziehungen auch zu dem neuen russischen Staat anzuknüpfen, den Peter der Große in einer durch Reformen erneuerten und umgestalteten Form seinen Nachfolgern hinterlassen hatte. Diese Verbindungen hatten eine Jahrhunderte lange Tradition hinter sich. Es ist auch die Art und Weise bekannt, wie die Hilandarer im russischen Kaiserreich empfangen wurden, wie das Sammeln von Spenden vor sich ging, und es wurden auch die wichtigsten vom Kaiser getroffenen Anordnungen bekanntgegeben, in denen das Sammeln des Einkommens und der Gaben unserer Mönche geregelt wurde.

Auf Grund neuer administrativer Maßnahmen Peters des Großen wurde jedoch die Einreise dieser Mönche — nicht nur zeitlich — beschränkt, es wurde sogar ihre nichtkontrollierte Einreise nach Moskau verhindert, eine Maßnahme, von der auch unsere Mönche in Hilandar betroffen wurden. Außerdem wurde von Peter dem Großen das sogenannte „Sammelbuch" über das Einsammeln von Spenden von Einzelnen eingeführt; ohne Zweifel in der Absicht, die zentrale Staatskasse zu entlasten. Die Zuständigkeit für die Verteilung der Gnadengaben und Spenden an die Klöster und die Geistlichkeit im Osten wurde auf die Heilige Synode übertragen, und diese kaiserliche Anordnung wurde dann am 29. April 1725. auch von Katarina I. bestätigt und bekräftigt. Doch gibt es im Laufe des 18. Jahrhunderts zahlreiche Beispiele, die davon zeugen, daß die Beziehungen zwischen Hilandar un den Russen außer dem Einsammeln von Gnadengaben auch noch einen anderen Charakter hatten. In dieser Beziehung sind die Spenden und Beiträge in Gestalt von Büchern und kostbaren kirchlichen Gegenständen von besonderer Bedeutung. Auf diese Weise ist auch das Kloster Hilandar mit der russischen und ukrainischen theologischen Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts verbunden gewesen, die in so mancher Hinsicht von den Prozessen der Barockisierung erfaßt war. Als Beispiel seien der Stein des Glaubens (Камен Вѣры) von Stefan Javorski, und die berühmte russische Bearbeitung der Annalen von Baronius aus dem Jahre 1719 angeführt.

Das große Ansehen und die gute Aufnahme der Hilandarer Mönche im Rußland des 18. Jahrhunderts trugen dazu bei, daß einige von ihnen sich entschlossen, für längere Zeit oder ständig in Rußland zu bleiben und sich dort anzusiedeln. Ohne Rücksicht auf die kirchliche Laufbahn und berufliche Stellung, die sie manchmal erreichten, blieben diese Hilandarer Mönche in dauernder Verbindung mit ihrem alten Kloster. Sehr kennzeichnend ist der Fall des ehemaligen Mönchen Jelisej aus Hilandar, der Archimandrit des Gustiner Klosters in der Ukraine wurde, am rechten Ufer des Flusses Udaj im Dorfe Prilucki, Kreis Černigov. Dieser Mönch hat den Versuch unternommen, mittels der Hilandarer das Abschreiben serbischer und griechischer Urkunden für die „vornehmen und bekannten Herren" zu organi-

sieren, und man versprach ihm, diese mit „bürgerlichen" Buchstaben drucken und herausgeben zu lassen.

Im Laufe des 18. Jahrhunderts erregte jedoch Hilandar ein besonderes Interesse bei den Bulgaren, mit deren Hilfe und materieller Unterstützung verschiedene Bauarbeiten im Kloster ausgeführt worden sind, wie z. B. die Restauration der Wandmalereien in vielen Kapellen. Die Anwesenheit der Bulgaren ist in den Klöstern besonders seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts fühlbar, zur Zeit des Archimandriten Danilo aus Gabrovo. All diese Beiträge sowohl von Seiten Einzelner wie auch ganzer Gemeinschaften, zeugen davon, wie stark die Verbindungen mit den reichen bulgarischen Händlern waren, ohne irgendwelche nationale Ausschließlichkeit. In Hilandar lebte als Proigumen (Prohegumenos) auch der Stammvater der modernen bulgarischen Geschichte, Pajsije; die bulgarischen Archimandriten sorgten im 18. Jahrhundert für die Klöster mit derselben Achtung und mit ebenso viel Aufmerksamkeit wie dies die Serben taten. Diese Beziehungen zwischen den Bulgarien und dem Kloster Hilandar sind ein überzeugender Beweis dafür, wie stark und bedeutend damals die gemeinsame Kultur der Griechisch-Orthodoxen auf dem Balkan war. Gerade Athos hat eine entscheidende Rolle bei der Schaffung geistiger Einheit gespielt, der nicht einmal jene Christen auf dem Balkan widerstehen konnten, die infolge politischer Verhältnisse auf österreichischem Staatsgebiet lebten und wirkten, wo sie sich sehr bald mit neuen Lebensbedingungen abzufinden hatten und ganz anders geartete Verhältnisse einer abendländischen absolutistischen Monarchie meistern sollten. Indem sie sich gemeinsam bemühten, der Union und Assimilation Widerstand zu leisten, suchten diese Christen auf dem Balkan überall auch ihre ideologischen Stützpunkte. Während dieses Suchens und in diesen Bemühungen ist neben dem griechisch-orthodoxen Rußland auch das Mönchtum vom Athos zu ihrem natürlichen Verbündeten geworden. Und gerade diese Tatsache dient als Erklärung für all das Streben und Trachten des serbischen Volkes und seiner kirchlichen Würdenträger, in dieser Not und angesichts dieser Schwierigkeiten, das Mönchtum zu unterstützen und zu erhalten. Die Verbindungen zwischen dem Metropoliten in Karlovci und den anderen griechisch-orthodoxen Kreisen wurden mit Hilfe jener in Hilandar und durch Vermittlung der anderen Klöster am Heiligen Berg weiter aufrechterhalten; dies hat zugleich auch das Gefühl der politischen Sicherheit beträchtlich bestärkt und die Angst vor einer kulturellen Isolation in einer streng katholischer Umwelt verscheucht. Und schließlich bestanden neben konfessionellen allerdings auch praktische, kommerzielle Gründe, die die Freigiebigkeit dieser gewandten und tüchtigen Händler beeinflußten. Den griechisch-orthodoxen Klöstern im Osten Hilfe leistend, bahnten sie sich auf geeignete Weise die Wege für die Verwirklichung ihrer Vorhaben als Händler und Geschäftsleute. Die Beziehungen des Klosters Hilandar zu der übrigen griechisch-orthodoxen Welt während des 18. Jahrhunderts zeigen, wenn man sie als eine komplexe Ganzheit betrachtet, eine im ganzen und großen unerwartet vielfältige und breite Verzweigung. Auf dem ganzen Balkan, der damals unter türkischer Herrschaft war, auf dem Staatsgebiet von Oesterreich, in der Republik Venedig und Dubrovnik, in den unermesslichen Landschaften des russischen Imperiums, im Nahen Osten, leben und wirken zu jener Zeit Mönche aus Hilandar, geleitet einzig und allein von dem eindeutigen Ziel, die ununterbrochene Fortdauer ihres gar zu oft bedrohten Klosters zu verteidigen und zu sichern. Und selbst beim Sammeln von Spenden haben sie stets ihre großen Mäzenen Nemanja und Sava hervor, selbst in tiefster Armut treten sie auf im Namen der

großen, heiligen, serbischen und kaiserlichen Lavra, die Gläubigen eindeutig und klar an die Zeiten der Unabhängigkeit des serbischen Staates erinnernd und mahnend. Und eben deswegen gelang es Hilandar im 18. Jahrhundert, bei allen griechischen-orthodoxen Völkern eine Hochachtung und Ehrfurcht auszulösen und zu entfalten, die beinahe einem wahren Kult gleich war. Diesen Kult verbreiteten im 18. Jahrhundert auch seine repräsentativen graphischen Veduten, die in hohem Maße den gesammten Entwicklungsprozeß des serbischen nationalen Bewußtseins und Selbstgefühls widerspiegeln. Neben anderen hatten an diesem Prozeß auch die Mönche von Hilandar teilgenommen, und, wie es scheint, bedeutend mehr, als man dies bis jetzt annahm. Die Bedeutung des Klosters Hilandar und des Heiligen Berges für die serbische Gemeinschaft wird auch in der Volkspoesie besungen. Bereits 1555 wurde das Volkslied „Das Mädchen und Šišman" von P. Hektorović aufgezeichnet und 1568 gedruckt, in welchem der Heilige Berg erwähnt wird. Auch in der berühmten Erlanger Handschrift alter serbischer Volkslieder, datiert zwischen 1717—1733, findet man Themen, die aufs engste mit dem Heiligen Berg Athos verbunden sind. Ein solches Thema begegnet uns auch im Gesangbuch des Sima Milutinović, erschienen 1837 und in den berühmten Sammlungen von Vuk Stefanović Karadžić und Valtazar Bogišić. Aus den Beispielen unserer Volksdichtung (ungefähr vom 16. — 18. Jahrhundert), kann man auf die hervorragende Stelle schließen, die Hilandar in den schöpferischen Werken der Volksdichtung und im geschichtlichen Bewußtsein seines Volkes einnahm. Mit Hilandar wurden auch die großen Helden Despot Vuk und Kraljević Marko, eng verknüpft, und zwar nicht nur als Spender von Beiträgen, sondern auch als Persönlichkeiten, die die Klosterkirche zu ihrer Grabstätte erwählten un in diesem Sinne auch die nötigen Anordnungen trafen. Einige bekannte Motive der mittelalterlichen Literatur, wie z. B. das von Paulus von Kaisarea, wenn sie in die Lieder der Volksdichtung eingehen, vernachläßigen und vermeiden auch die kaiserliche Lavra nicht: das Lied von dem Findling Simeon übernahm beinahe alle Einzelheiten aus der alten Lebensbeschreibung, doch wird der Held ganz unerwartet mit Hilandar in Verbindung gebracht. Von der ständigen Anwesenheit dieser so berühmten und bedeutenden Stiftung in der Erinnerung der Volksdichter zeugt insbesondere der folgende Umstand: selbst wenn sie lange in katholischer Umgebung leben und wenn sie von den Wechselfällen des Lebens und den Strömen der Entwicklung in eine ganz andere Richtung mitgerissen werden, wahren und erhalten diese Motive doch ganz unauslöschlich die Erinnerungen an Hilandar.

Es gibt Lieder, in denen der Gedanke, zum Ausdruck kommt, der Heilige Nilolaus wäre der Beschützer des Klosters dessen Wohltäter er aus der Not rettet. Und schließlich, in der stolzen Aufzählung der älteren serbischen Stiftungen wird dem Kloster Hilandar eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet und eine tiefe Achtung entgegengebracht. Sogar am Hofe des Sultans erzählt der Wesir von den Reichtümern und Herrlichkeiten des Klosters, und der Himmel selbst schützt es und verhindert dessen Plünderung. Sein altes, mittelalterliches Ansehen fand auch in der Volkspoesie seinen Niederschlag und Anklang: anonyme Volksdichter haben es auf ihre ganz besondere Art in sich aufgenommen, gedeutet und seine Bedeutung verbreitet. Schon im 18. Jahrhundert waren sie bereit, sich den beschleunigt fortschreitenden gesellschaftlichen Ereignissen mit anzuschließen, durch die das serbische geschichtliche und nationale Bewußtsein allmählich entfaltet wurde.

Urteilt man nach den Aufzeichnungen, so kommt man zu der Ansicht, daß die geistliche Kultur in den Klöstern im Laufe des 18. Jh. einerseits durch die meistens aus Rußland mitgebrachten Bücher erhalten wurde, andererseits bestehen aber Beweise dafür, daß sich die Mönche selbst mit Abschreiben befaßten. Im ganzen und großen kann die Beschäftigung mit Buch und Schrift in Hilandar im Laufe des 18. Jahrhunderts keine bedeutenderen schöpferischen Ergebnisse aufweisen und so blieb diese Arbeit am Buch und die abschreiberische Tätigkeit ohne größere Erfolge. Man gewinnt den Eindruck, daß das Hauptanliegen dieser Mönche darin bestand, die ernste materielle Not zu bekämpfen, die die Bruderschaft schon seit Anfang des 18. Jahrhunderts wie eine schwere Bürde, insbesondere aber nach dem Feuerbrand 1722, zu erdrücken drohte.

Die Bereicherung der Klosterbibliothek wurde hauptsächlich den russischen Bücherspendern überlassen. Es wurden meistens Bücher für den alltäglichen, praktischen Gebrauch gespendet, nur hier und da wurden auch Werke von komplizierterem theologischen Inhalt als Spende für die Bibliothek übermittelt. Dieser geistige Zustand, der in vollem Maße auf Tradition gestützt war, ermöglichte den fortschrittlichen Zentren der kulturellen und politischen Ereignisse des serbischen Volkes, vor allem jenen in den Donau-Gegenden, dem hilandarischen geistigen Erbe ihre eigene Deutung zu geben und dasselbe mit einer gewissen Ueberlegenheit in ihre eigenen Bestrebungen aufzunehmen.

Dabei waren diese Bestrebungen darauf gerichtet, den Kult der serbischen Herrscher und Heiligen zu verbreiten. Fast symbolisch sind diese Ideen auch in dem berühmten Kupferstich des Klosters Hilandar aus den Jahre 1757 ausgedrückt, dessen heraldischer Teil von der Stematographie des Žefarović inspiriert wurde. Und obwohl die Mönche von Hilandar im 18. Jahrhundert nicht die Kraft besaßen, die Führung der ideellen Bewegungen der serbischen Gemeinschaft selbst zu über nehmen, ist es doch eine Tatsache, daß sie den Wunsch und auch viel Verständnis hatten, sich diesen bahnbrecherischen ideellen Kräften anzuschließen.

Im Gegensatz zu der bescheidenen abschreiberischen und literarischen Tätigkeit in Hilandar im Laufe des 18. Jahrhunderts, werden hinsichtlich der Malerei bedeutend größere Ergebnisse erzielt; diese Erfolge sind aufs engste mit dem Restaurieren der einzelnen klösterlichen Kapellen verbunden. Von den Werken, die eine Ganzheit bilden und die im 18. Jahrhundert in den Kapellen entstanden sind, ist allerdings jenes in der kleinen Kirche des heiligen Sava (aus dem Jahre 1779) das interessanteste. Es scheint beinahe ausgeschlossen, daß das komplizierte ikonographische Programm dieser Wandgemälde von den bescheidenen Mäzenen, Thomas, Theodoros und Nikolaos, entworfen worden sein soll. Es ist wahrscheinlicher, daß man den Schöpfer dieses Programms unter den Hilandarer Mönchen zu suchen hat. Die Wandmalerei in der Kapelle des Heiligen Sava widerspiegelt mit ihrem Inhalt vollkommen treu den Geist einer Zeit, den Höhepunkt jener ideellen Bewegung, die Mitte des 18. Jahrhunderts in den Kreisen von Karlovci des Patriarchen Arsenije IV. Šakabenta von Peć, entstanden ist, wo bereits eine kühne Vision des ganzen befreiten Ilirien entworfen wird. Während des ganzen 18. Jahrhunderts wurde nirgends, nicht einmal im Krušedoler Narthex, so eine bedeutende Anzahl von für Serben und Bulgaren gemeinsamer Heiliger abgebildet wie in dieser kleinen Kapelle des Heiligen Sava, die von bulgarischen Wohltätern restauriert wurde. Das Programm dieser Fresken ist mit dem wichtigsten ideologischen Handbuch

des Metropoliten von Karlovci, mit der Stematographie des Hristofor Žefarović, verbunden.

Allerdings fällt uns auf, daß sich in der Kapelle des Heiligen Sava, in der Wandmalerei aus dem Jahre 1779, auch einige Kompositionen mit ausgesprochen barockartigen Themen befinden: 1) Die Parabel von dem, der unter die Räuber fiel, 2) Die Parabel vom Sämann, 3) Die Parabel vom guten Hirten, 4) Die Parabel von den Jungfrauen, 5) Die Parabel von den breiten und schmalen Türen, 6) Die Parabel vom Splitter und vom Balken. Bei der Wertschätzung des Inhaltes muß man in Betracht ziehen, daß die Kapelle des Heiligen Sava auch zur Ausübung des Rituals der Aufnahme in den Mönchsorden dient. Es fällt ebenfalls auf, daß einige dieser Parabeln auch in dem Hilandarer kirchlichen Regelbuch des Heiligen Sava in Aussprüchen und Denksprüchen erwähnt werden.

Die Wandmalerei, die in den einzelnen Hilandarer Kapellen entstanden waren, wurden hinsichtlich ihres ikonographischen Inhaltes bis zum heutigen Tage nicht erforscht und so blieben sie auch als Kunstwerke ohne Bewertung.

Weder in Hilandar noch auf dem Athos schlechthin, kam es zu einem scharfen Bruch mit der Tradition; es erfolgte keine Hinwendung zum Barock, wie dies in der Kunst in Karlovci, in der Residenz des Metropoliten, der Fall war. Uebrigens ist so eine Abneigung und so ein Widerstand auf dem Heiligen Berg in Bezug auf die künstlerischen und anderen Neuerungen völlig begreiflich und steht in Einklang mit dem konservativen Geist und mit den Bestrebungen, von denen die früheren großen Jahrhunderte des griechisch-orthodoxen Mönchtums bestimmt worden sind. Es soll nun noch daran erinnert werden, daß in der Malerei auf dem Athos die strengen Gesetze des Lehrbuchs für Malerei uneingeschränkt und unantastbar herrschten, was ein unüberwindliches Hindernis darstellte und nicht die mindeste Abweichung von den uralten Kanons gestattete, aus welchen die byzantinische Auffassung der Ikone entstand. In dem Metropolitensitz in Karlovci wurde gleichfalls auch der Ueberhandnahme und der starken Exspansivität der ukrainischen barockartigen Malerei Einhalt geboten, wo diese schon mit einem ganz augenscheinlichen Verständnis sogar von den höchsten kirchlichen Würdenträgern begrüßt und unterstützt worden war. Statt dessen dominieren in den südlichen Teilen des Balkans, aber auch auf dem Athos, Maler mit einem ganz schlichten und beschränktem Wissen, die, ebenso wie auch ihre Auftraggeber, einzig und allein nur sich selbst als die ausschließlich berechtigten und rechtgläubigen Deuter und Ausleger des griechisch-orthodoxen künstlerischen Dogmas betrachteten und anerkannten. Es liegt auf der Hand, daß die Probleme in Bezug auf den Inhalt der Wandmalerei die Forderungen nach Schönheit der Form ganz und gar in den Hintergrund verdrängten. Deshalb wurden Einzelheiten mit all ihrer möglichen Ungewandheit und Unebenheit den Forderungen und Ansprüchen des Ganzen untergeordnet. Solch eine Auffassung steigerte unaufhaltsam die Vortstellung des Dekorativen, das durch sorgfältiges Ausfüllen der leeren Oberflächen mit verschiedenen Verzierungen noch mehr hervorgehoben wird und geradezu den Eindruck eines naiv aufgefaßten Reichtums erweckt. Wenn man sich aber aus dieser Wandmalerei jenes beharrliche und unermüdliche kaligraphische Zeichnen der pflanzlichen Verzierungen wegdenkt, wenn man jenes naive „horror vacui" ausschließt, so wird das graphische Schema dieser Komposition immer augenscheinli-

cher. Der Linearismus ohne Geschmeidigkeit und Weichheit bewegt sich an den Wänden fort, träge kriechend und tastend; die unterbrochenen und gebrochenen Züge des Malers beschreiben die Form eingeschüchtert und scheu. Das überlegene Vorherrschen der roten, blauen und grünen Farbe kommt immer wieder zum Ausdruck durch das Vermeiden jedes empfindlichen Modulierens, was den Eindruck noch mehr steigert, daß hier eigentlich ein Verfahren zur Anwendung kommt, auf breite Flächen bestimmte Farben aufzutragen. Auch die grünen Schatten heben sich scharf von den weißen Stellen an den Backen und an der Stirne ab, während der Bart braun ist mit graphizistisch gelösten schwarzen Strichen. All diese Naivität in der bildenden Kunst dieser anonymen Wandmaler ist im höchsten Grade in der Wandmalerei in der Kapelle des Heiligen Sava ausgeprägt. Auch hier ist jenes hartnäckige Verbleiben in den traditionellen Beziehungen fühlbar, obwohl Propheten und Heilige auf blauem, grünen und braunem Hintergrund und in barocker Kleidung dargestellt sind. Die lebhaften hellen Farben und eine betont unterstrichene Dekorativität, klar erkenntlich in einem überbetonten Schmücken und Verzieren, noch verstärkt durch gemalte Blumen zwischen den Heiligenmedaillonen an den Bögen, erwecken den Eindruck einer aufdringlichen, gekünstelten, pitoresken Buntheit und primitiver spielerischer Heiterkeit.

Es scheint, als ob der Geist der alten Kunst diese Kompositionen beengte und streng kontrollierte, damit der Maler seiner Phantasie keinen freien Lauf läßt. Irgendwo auf halbem Wege zwischen Altem und Neuen blieben diese bescheidenen Meister stehen, während ihr kleiner, noch nicht ganz aufgewachter künstlerischer Zweifel voller Unentschlossenheit und Wankelmütigkeit in einem keuschen, durch Zugeständnisse erreichten, zur Tradition sich neigenden Ausgleich aufgelöst wird.

Schließlich standen diese Maler vor dem nicht einfachen Problem, auf dem engen Raum der Kapellen in Hilandar eine größere Anzahl von Kompositionen unterzubringen, mit vielen Teilnehmern, deren Zahl in den künstlerischen Handbüchern des Heiligen Berges vorgeschrieben war. Im Bestreben, dem künstlerischen und theologischen Kanon gerecht zu werden, haben sie ihre Kompositionen mit viel zu viel Gestalten überhäuft. Dadurch kam noch mehr zum Ausdruck, daß die einzelnen Gestalten in gar keiner gegenseitiger Beziehung standen und daß die Disproportionen sehr groß waren. Auch die Neigung dieser Maler zur Bearbeitung der Flächen, der einzelnen Gestalten und ganzer Kompositionen, kennzeichnet ihr Schaffen. Der Umfang ist kaum betont, die Geschmeidigkeit der Farbe löste sich in graphischer Manier auf, gleich einem gewirkten Netz, das an den Wänden dieser Kapelle siegreich ausgespannt, deren enger Raum jedwede monumentalen Effekte unmöglich macht, bekämpft und vereitelt. Sogar die gewöhnlichen Einzelfiguren der Krieger, der kirchlichen Würdenträger und Einsiedler in ihrer frontalen Stellung, unmittelbar dem Zuschauer zugewandt, mit dem Blick absichtlich auf den Betrachter gerichtet, in der Absicht, unbedingt feierlich und schon aus Pflicht monumental zu sein, wirken in dieser Kapelle von Hilandar innig und unaufdringlich. Die ungenauen und unsicheren Proportionen der Figuren heben sich scharf ab von dem komplizierten ikonographischen Inhalt. Es ist klar und offensichtlich, daß die Anforderungen der Auftraggeber, die theologisch kompliziert und sehr ausführlich und anspruchsvoll waren, die Grenzen des Wissens und Könnens, der künstlerischen Einbildungskraft und der Fertigkeiten dieser anonymen Meister bei weitem überschritten. Die ihnen gemeinsame Treue zur

Tradition weist auf dieselbe Handwerkerabstammung und handwerklichen Erfahrungen dieser unbekannten Meister hin. Das Malerregelbuch von Athos wird von diesen anonymen Malern zum unantastbaren und obersten Kanon der Kunst, es wird zum Buch erklärt und erhoben, welches all ihr Wissen und alle ihre Kenntnisse umfaßt, zum Buch, das die technische und ikonographische Rezeptur enthält, entstanden aus der uralten kultischen Auffassung der Kirchenmalerei. Daß in den Hilandarer Kapellen ganze Gruppen (und nicht nur einzelne Maler) gearbeitet haben, könnte auch durch die Tatsache bewiesen werden, daß die Qualität der Gemälde in der Kapelle der Hl. Archangel, Michael und Gabriel, die aus dem Jahre 1718 stammen, sehr ungleich ist. Betrachtet man sie jedoch global, so stellen sie vielleicht die besten Werke dar, die in Hilandar während des 18. Jahrhunderts überhaupt geschaffen wurden. In der Wissenschaft wurde auch die Frage aufgeworfen, ob in der Malerei von Hilandar im 18. Jahrhundert Elemente der abendländischen Barock- und Rokoko-Kunst erkennbar sind. Mit Recht bezweifelte man gerade die „schöpferischen Kräfte" dieser Meister und ihre Fähigkeiten, die im Laufe der Zeit erworbene künstlerische Freiheit auszunutzen. Die Hilandarer Kreise, wie auch die Umwelt am Heiligen Berge waren nicht für Neuerungen des Stils vorbereitet. Den schlichten Malern aber, die sich selber den Mönchen auf dem Athos angeboten und zur Verfügung gestellt hatten, wurde nie irgendwelche künstlerische Freiheiten eingeräumt. Für die Ausnutzung dieser Freiheiten gab es auf dem Athos weder Voraussetzungen noch Möglichkeiten. Die Verbindungen zum Barock und Rokoko kommen ausschließlich in der Uebernahme gewisser dekorativer Elemente zum Ausdruck, die schon vorher in der Ikonographie der späten, sogenannten italo-kretischen Werkstätten Eingang gefunden hatten, dessen Werke aus verschiedenen Teilen des Levants in diese Klöster auf dem Heiligen Berg gelangten. Jedoch, ganz abgesehen von dem unbedeutenden künstlerischen Wert der Malerei in den Kapellen von Hilandar im 18. Jahrhundert, ist ihre Bedeutung für die Kulturgeschichte sehr groß. In der gemalten Buntheit der Hilandarer Kapellen werden viele gelehrte theologische Gedanken früherer Jahrhunderte einfach, offenherzig und aufrichtig, naiv und schlicht wiedergegeben. Gerade an ihren Wänden wird zum großen Teil auch die geistige Kultur der Mönche des 18. Jahrhunderts erklärt und gedeutet. Im serbischen Milieu in der Donau-Region fanden die Botschaften, die Leitideen und die Zielstrebigkeit von Athos und Hilandar einen erheblich schwächeren Anklang als in den Provinzen südlich von der Donau und Sava oder bei den Bulgaren, bei denen sie bis tief in das 19. Jahrhundert fortgesetzt werden, identifiziert als ein typischer Ausdruck einer nationalen Renaissance. Und schließlich, im Geiste des levantinischen Barocks sind auch die Ikonenwände in einigen Kapellen in Hilandar ausgeführt. In diesem Geiste ist die Inneneinrichtung und Ausstattung vieler Kirchen und Kapellen auf dem Heiligen Berge vollendet. Dieser Geist, in seiner monumentalen Form, wurde an der Ikonenwand in der Hilandarer Kirche aus der Zeit um 1774 verkörpert; ähnlich im Stil sind auch die Ikonenwände in den Klöstern von Dochiariu und Grigoriu. Die kleinen Säulen und Pfeiler, die die Thronheiligenbilder voneinander trennen, sind mit Zweigen und Blumen geschmückt. Die Parapetentafeln unter den Heiligenbildern wurden mit der größten Sorgfalt und mit viel Aufmerksamkeit bearbeitet, insbesondere aber die kaiserliche Pforte. Der Prototyp dieser Ikonenwand wurde auf dem Heiligen Berg viel früher verfertigt, noch im Jahre 1611, als der Mönch Neofit die Ikonenwand in der Kirche des Protats beendete. Damit beginnt auf dem Balkan zugleich ein neuer Zeitabschnitt in der Geschichte der monumentalen Holzschnitt-Ikonenwände, wobei nun neben dem moslemischen bereits auch der Einfluß des abendländischen Stils klar zum Vorschein kommt.

Erst in der neueren Zeit wurde in der Wissenschaft das Augenmerk auch auf einige Hilandarer architektonische Objekte gerichtet, die bereits gewisse Merkmale des Barocks aufweisen. Das sind vor allem die Kapelle der heiligen Apostel, die Fiáli in dem Klosterhof, erbaut 1784, und das restaurierte Portal der westlichen Seite des Exonarthex der großen Kirche, beendet am 18. Juni 1779 als Ergebnis der Bemühungen des Proigumens Kir Danilo aus Stara Zagora.

Und doch bilden sich aus dem mittelalterlichen Kern immer wieder neue architektonische Schichten heraus, deren Grundform von diesem Kern bestimmt wurde. Die traditionellen Beziehungen legten ihre zähe Ausdauer und Kraft auch in der Architektur an den Tag. Daher gab es zwischen den einzelnen architektonischen Schichten keine sehr scharf ausgeprägten Uebergänge. Das Ganze bewahrte seine Ueberlegenheit über die einzelnen Teile und Einzelheiten und begrenzte ihr selbständiges künstlerisches Dasein. In dem Schaffen und Wirken dieser bescheidenen anonymen Meister wird auch die jahrhundertelange künstlerische Tätigkeit in Hilandar einbegriffen. In allen erschütternden politischen Ereignissen des 18. Jahrhunderts hat die Hilandarer Bruderschaft ihr Kloster beschützt und bewahrt. Hilandar, restauriert und befestigt, erwartete und erlebte die stürmischen Jahre des 19. Jahrhunderts. Die Zeiten der kleinen Gönner und Förderer sind unwiderruflich vorbei. Es mutet fast wie ein Symbol an, dass schon im April des Jahres 1820 die Leitung des Klosters ihre Bevollmächtigten in das soeben befreite Serbien sendet mit dem Auftrag, den Fürsten Miloš Obrenović zu bitten, er solle das Mäzenentum über Hilandar übernehmen. Sehr bald wurden die fruchtbaren Folgen dieser Botschaft fühlbar. Seit der Mitte des 19 Jahrhunderts wird immer öfter und immer eindeutiger erkennbar, wie ernst und schwerwiegend die Sorge des jungen serbischen Staates war, Hilandar zu bewahren und erhalten. Diese Besorgtheit der serbischen Gemeinschaft um das Schicksal Hilandars ist die natürliche Fortsetzung jener raschen geistigen Entwicklung im 18 Jahrhundert, die die Traditionen und Werte der alten kaiserlichen Lavra in die Grundpfeiler unseres neuen geistigen Lebens und Schaffens eingebaut hatte.

ПРИЛОЗИ

Порекло фотографија:

Центар за документацију Филозофског факултета: 2, 3, 4, 5.

Галерија Матице српске: 7.

Света Ђурић: 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 25, 27, 30, 31, 37, 38, 39, 40, 48, 50, 56, 58, 59, 62, 65, 66, 68.
Миодраг Јовановић: 6, 18, 20, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55 57, 60, 61, 63, 64, 67.

Сл. 1. ХИЛАНДАРСКИ ЗАШТИТНИК МИТРОПОЛИТ ПАВЛЕ НЕНАДОВИЋ. БАКРОРЕЗ ФИЛИПА БИНДЕРА (JOHANN PHILIPP BINDER, 1735—1811), ПРЕМА ПОРТРЕТУ ТЕОДОРА КРАЧУНА.

Сл. 2. АРХИМАНДРИТ ЈОВАН РАЈИЋ. БАКРОРЕЗ Ј. Г. МАНСФЕЛДА ИЗ 1793, РАЂЕН ПРЕМА ПОРТРЕТУ ЈАКОВА ОРФЕЛИНА.

Сл. 3. ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ. БАКРОРЕЗ Ј. АНТ. ЗУЛИАНИ-А ИЗ 1817, РАЂЕН ПРЕМА ПОРТРЕТУ АРСЕ ТЕОДОРОВИЋА ИЗ 1794.

Сл. 4. ХИЛАНДАРСКИ ДОБРОТВОР БАЧКИ ЕПИСКОП ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ. БАКРОРЕЗ ОБЈАВЉЕН У СРПСКИМ ИЛУСТРОВАНИМ НОВИНАМА ЗА ГОД. 1881.

Сл. 5. КОПИЈА ХИЛАНДАРСКЕ ИКОНЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ, ПОКЛОЊЕНА 1779. МАНАСТИРУ БАЗЈАШУ. (ДЕСНО).

МР
ΘΥ.
IC XC

Сл. 6. ХИЛАНДАРСКА РЕЛИКВИЈА ЧЕСТИЦА ХРИСТОВОГ КРСТА. ПРЕМА ЛИТОГРАФИЈИ У КЊИЗИ: КРАТКАЯ ИСТОРИЯ СЛАВЯНО-СЕРБСКОЙ ХИЛАНДАРСКОЙ ЛАВРЫ. С. ПЕТЕРБУРГЪ 1862.

Сл. 7. БАКРОРЕЗ СА ИЗГЛЕДОМ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА. МОСКВА 1757.

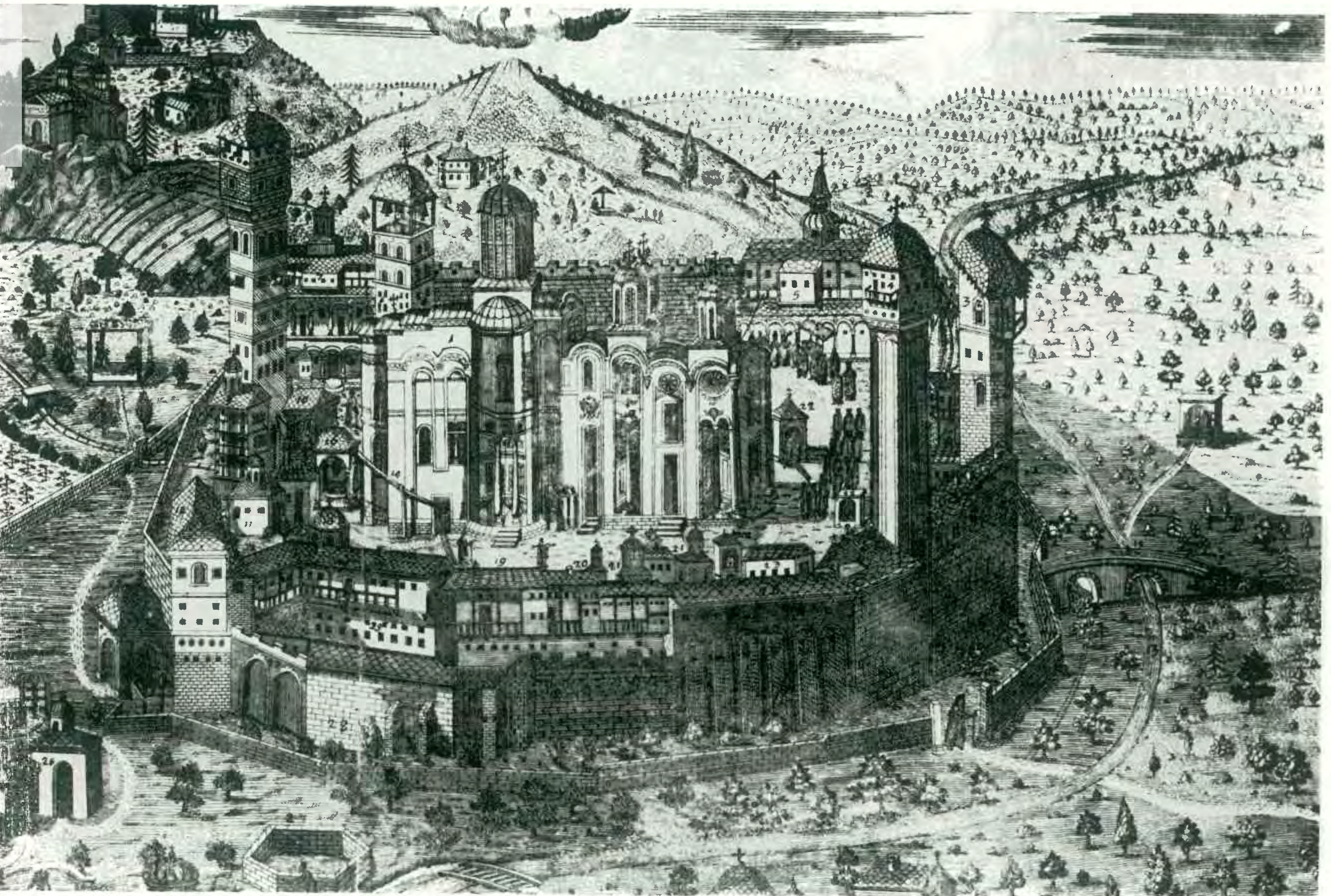

Сл. 8. ПАТРИЈАРХ АРСЕНИЈЕ IV ЈОВАНОВИЋ, БАКРОРЕЗ ИЗ 1746.

Сл. 9. ХОРУГВА БАЧКОГ ЕПИСКОПА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА, ПОКЛОЊЕНА ХИЛАНДАРУ 1801, А СЛИКАНА 1800. ОД КАРЛОВАЧКОГ МАЈСТОРА СТЕФАНА ГАВРИЛОВИЋА. НА ЈЕДНОЈ СТРАНИ СУ ЛИКОВИ ХИЛАНДАРСКИХ КТИТОРА КРАЉА МИЛУТИНА И КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 10. ХОРУГВА ЕПИСКОПА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА. ЛИК КРАЉА МИЛУТИНА (ДЕТАЉ).

Сл. 11. ХОРУГВА ЕПИСКОПА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА. ЛИК КНЕЗА ЛАЗАРА (ДЕТАЉ).

Сл. 12. ХОРУГВА ЕПИСКОПА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА. ЛИК КНЕЗА ЛАЗАРА (ДЕТАЉ).

Сл. 13. ХОРУГВА ЕПИСКОПА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА. ВАЗНЕСЕЊЕ ХРИСТОВО (ДРУГА СТРАНА).

Сл. 14. ХОРУГВА ЕПИСКОПА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА. ВАЗНЕСЕЊЕ ХРИСТОВО (ДЕТАЉ).

Сл. 15. ИКОНА СВ. НИКОЛЕ ИЗ РИЗНИЦЕ МАНАСТИРА САВИНЕ СА ЗАПИСОМ МОНАХА АТАНАСИЈА ХИЛАНДАРЦА ИЗ 1785 (ДЕТАЉ).

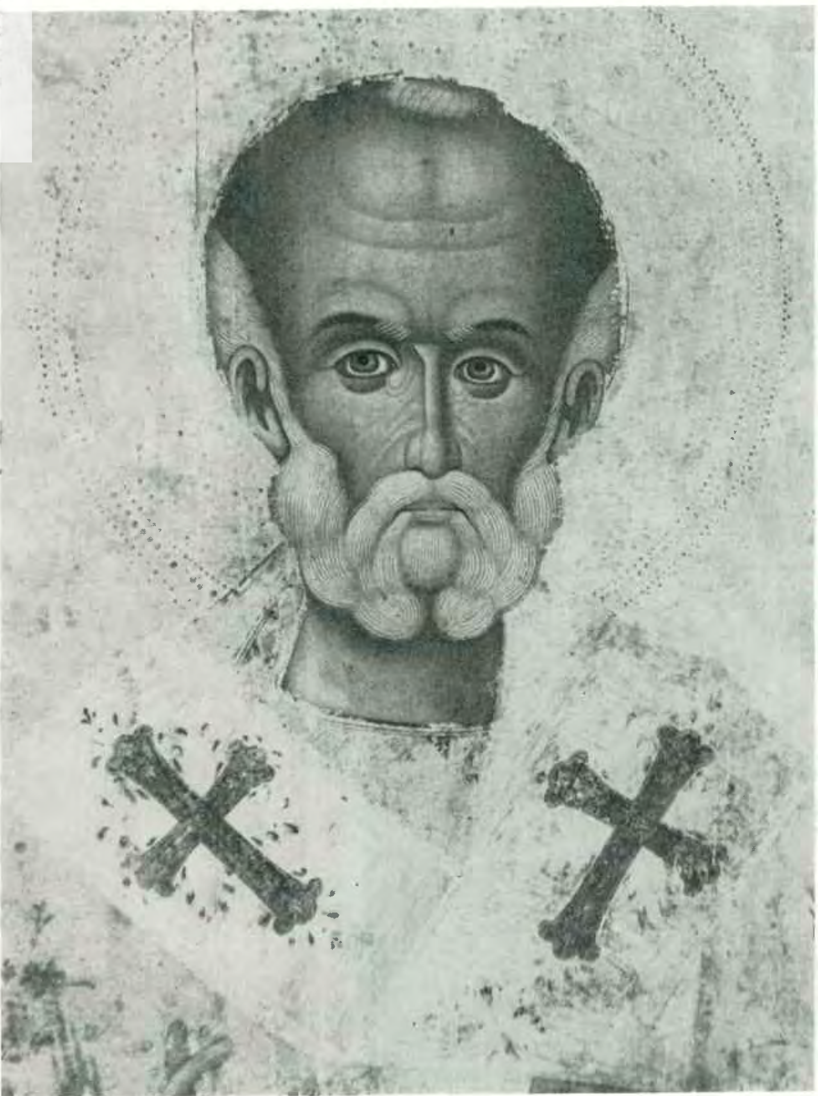

Сл. 16. ИКОНА ХРИСТА ИЗ СРПСКЕ ЦРКВЕ У ДУБРОВНИКУ СА ЗАПИСОМ МОНАХА АТАНАСИЈА ХИЛАНДАРЦА ИЗ 1785 (ДЕТАЉ).

Сл. 17. ИКОНА БОГОРОДИЦЕ ЕЛЕУСЕ ИЗ СРПСКЕ ЦРКВЕ У ДУБРОВНИКУ СА ЗАПИСОМ МОНАХА АТАНАСИЈА ХИЛАНДАРЦА ИЗ 1785.

Сл. 18. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ, СЛИКАН 1740 (ЈУЖНИ ЗИД). ГОРЕ: РАСПЕЋЕ, ОПЛАКИВАЊЕ, ДОЛЕ: НЕСТОР, ТЕОДОР СТРАТИЛАТ, ТЕОДОР ТИРОН, МЕРКУРИЈЕ.

Сл. 19 ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ. АРХИМАНДРИТ ГЕРАСИМ.

Сл. 20. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ. (ОЛТАРСКИ ПРОСТОР). РОЂЕЊЕ БОГОРОДИЦЕ. РОЂЕЊЕ ХРИСТОВО.

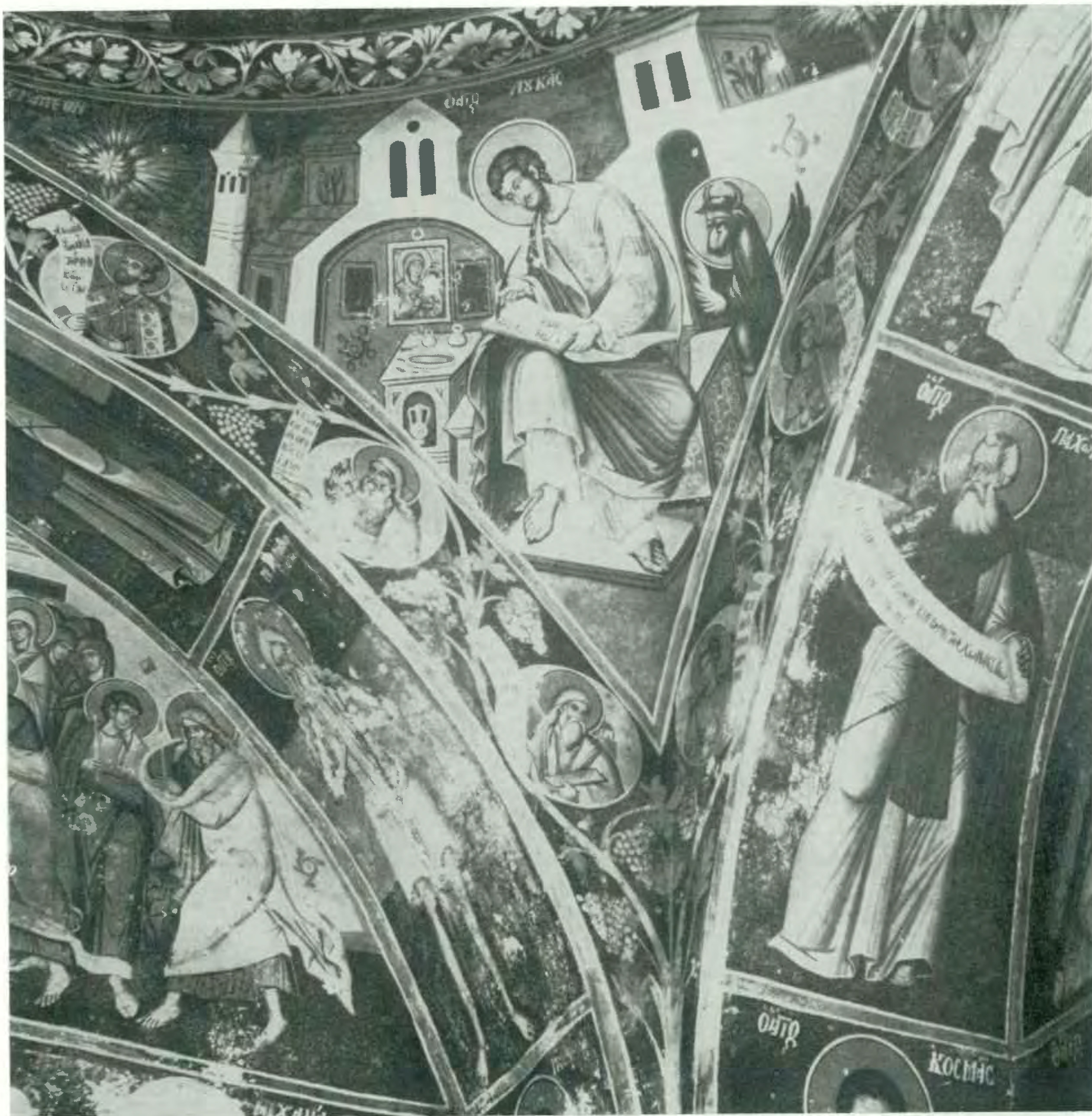

Сл. 21. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ. (СЕВЕРНИ ДЕО). ЈЕВАНЂЕЛИСТ ЛУКА, ПАХОМИЈЕ, ПРОРОЦИ У МЕДАЉОНИМА.

Сл. 22. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ. (ЗАПАДНИ ДЕО). ЈЕВАНЂЕЛИСТ МАРКО, ЕВСТАТИЈЕ, ОНУФРИЈЕ. ПРОРОЦИ У МЕДАЉОНИМА.

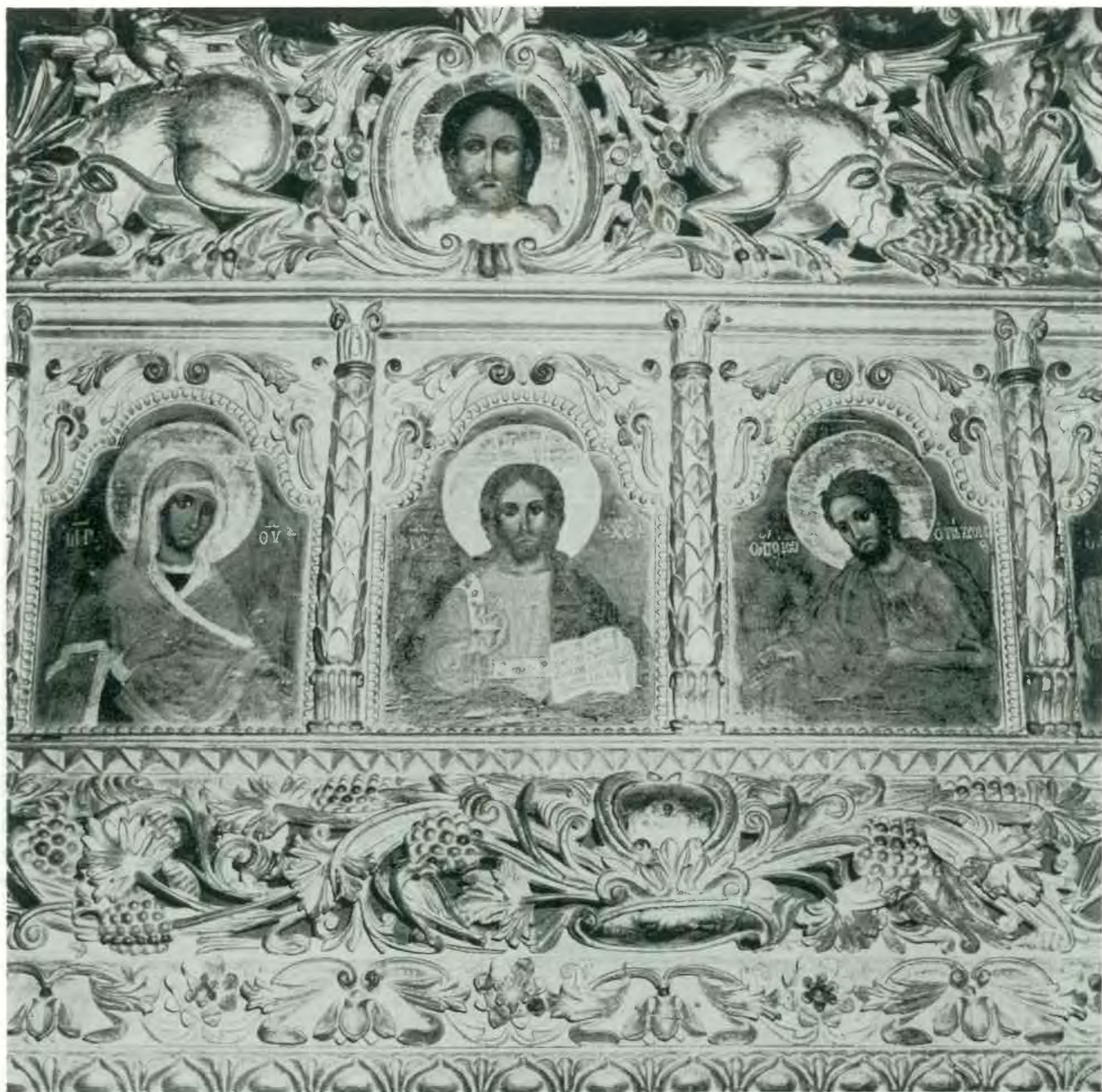

Сл. 23. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ (ДЕТАЉ).

Сл. 24. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ (ЦЕНТРАЛНИ ДЕО СА ЦАРСКИМ ДВЕРИМА). (ДЕСНО).

Сл. 26. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ ИЗ 1757 (ЈУЖНИ ЗИД НАОСА). КОЗМА ПЕСНИК ЈОВАН. ДАМАСКИН. УСПЕЊЕ ЈОВАНА РИЛСКОГ. ПРЕНОС МОШТИЈУ ЈОВАНА РИЛСКОГ. ДАМЈАН БЕСРЕБРЕНИК. НАТПИС ЦАР КОНСТАТИН.

Сл. 25. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ. ПРЕСТОНА ИКОНА БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ. (ЛЕВО).

Сл. 27. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ (ЈУЖНИ ЗИД НАОСА). ТЕОДОР СТРАТИЛАТ. ЈОВАН РИЛСКИ. КТИТОР ХАЦИ-ВУЧО.

Сл. 28. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ ИЗ 1757 (НАОС). КРШТЕЊЕ. ПРЕОБРАЖЕЊЕ. РАСПЕЋЕ. ОПЛАКИВАЊЕ.

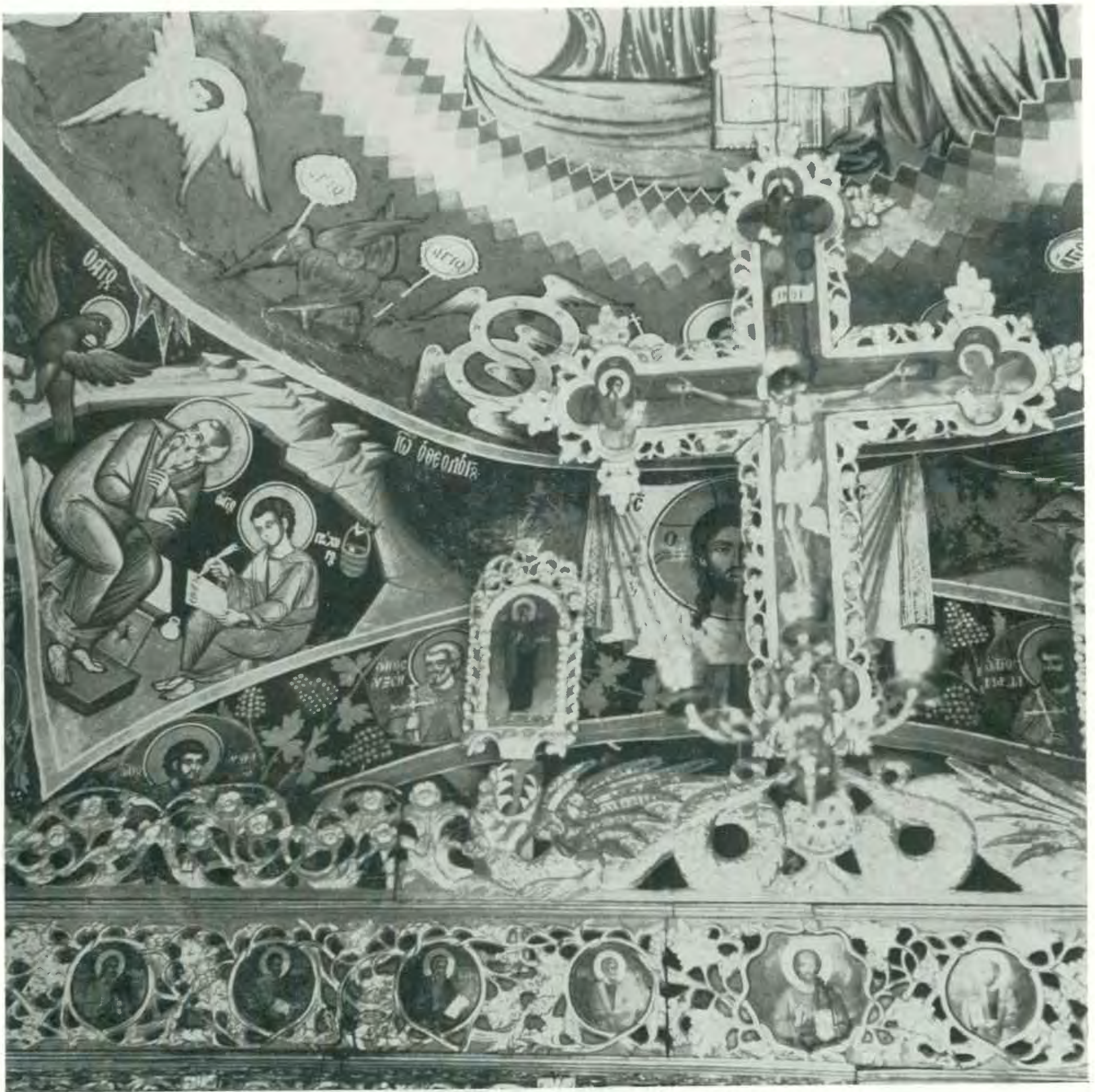

Сл. 29. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ (ОЛТАРСКИ ПРОСТОР И ГОРЊА ЗОНА ИКОНОСТАСА).

Сл. 30. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ (ДЕТАЉ ИКОНОСТАСА).

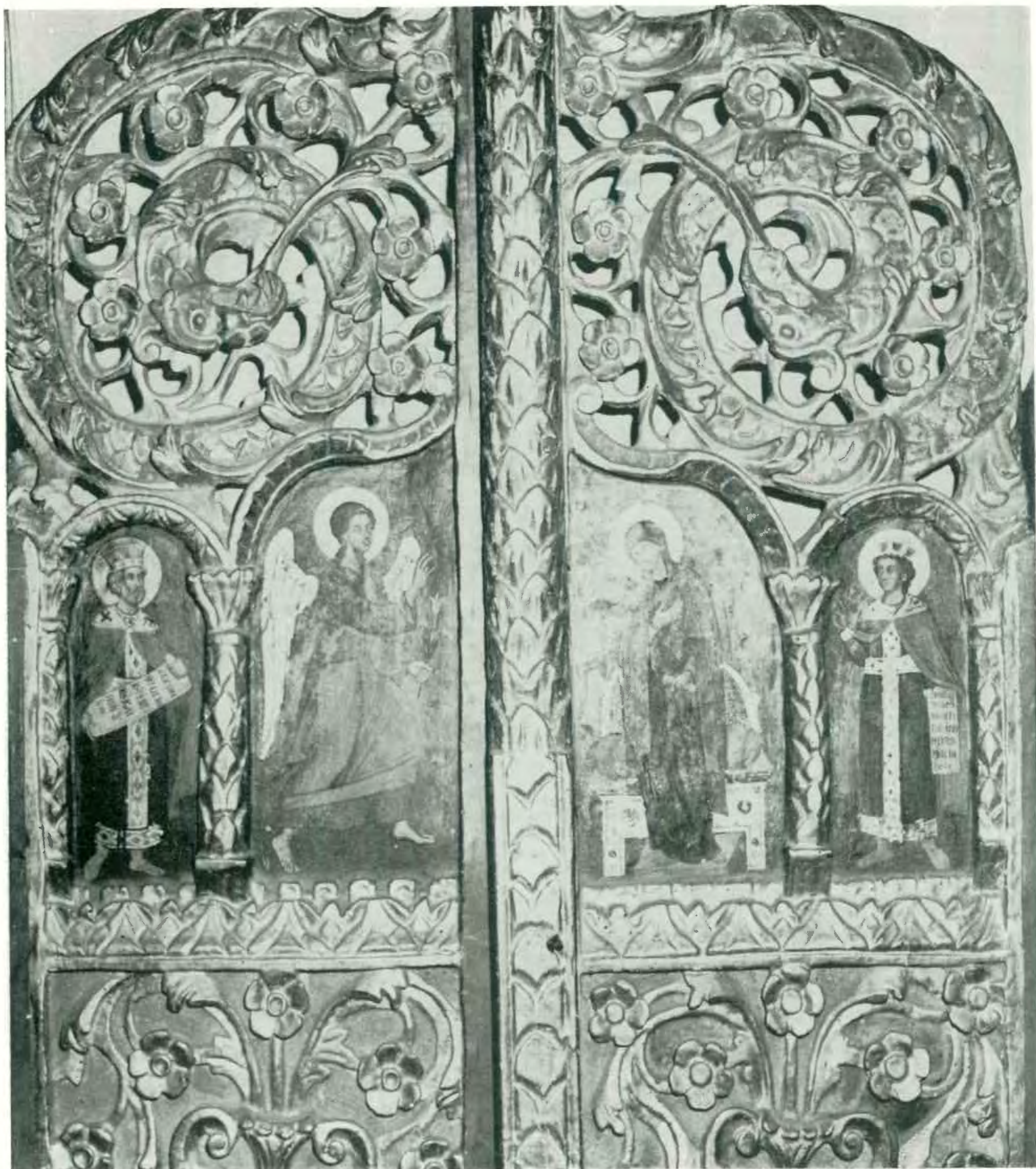

Сл. 31. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ (ДЕТАЉ ЦАРСКИХ ДВЕРИ).

Сл. 32. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ. ПРЕСТОНА ИКОНА ХРИСТА ИЗ 1747.

Сл. 33. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА ИЗ 1779 (СЕВЕРНИ ЗИД НАОСА). РОЂЕЊЕ БОГОРОДИЦЕ. ВАВЕДЕЊЕ. МУЧЕНИЦИ У МЕДАЉОНИМА. ХРИСТОФОР, МИНА, ЈЕВСТАТИЈЕ, ПРОКОПИЈЕ, ГЕОРГИЈЕ.

Сл. 34. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА (ЈУЖНИ ЗИД СА ВОДОМ ОЛТАРСКЕ АПСИДЕ). ЛАЗАРЕВО ВАСКРСЕЊЕ. РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО. (ДЕСНО).

Η ΕΓΕΡΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ

Η ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΧΥ

Сл. 35. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА (СЕВЕРНИ ЗИД ОЛТАРСКЕ АПСИДЕ). ВИЗИЈА ПЕТРА АЛЕКСАНДРИЈСКОГ. АНТИПА, СИЛВЕСТАР, ГРИГОРИЈЕ ДВОЈЕСЛОВ.

Сл. 36. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА. АТАНАСИЈЕ, НИКОЛА, СПИРИДОН.

Сл. 37. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА (СПОЉНИ ЗИД). ДИМИТРИЈЕ БРАНИ ЗИДОВЕ СОЛУНА.

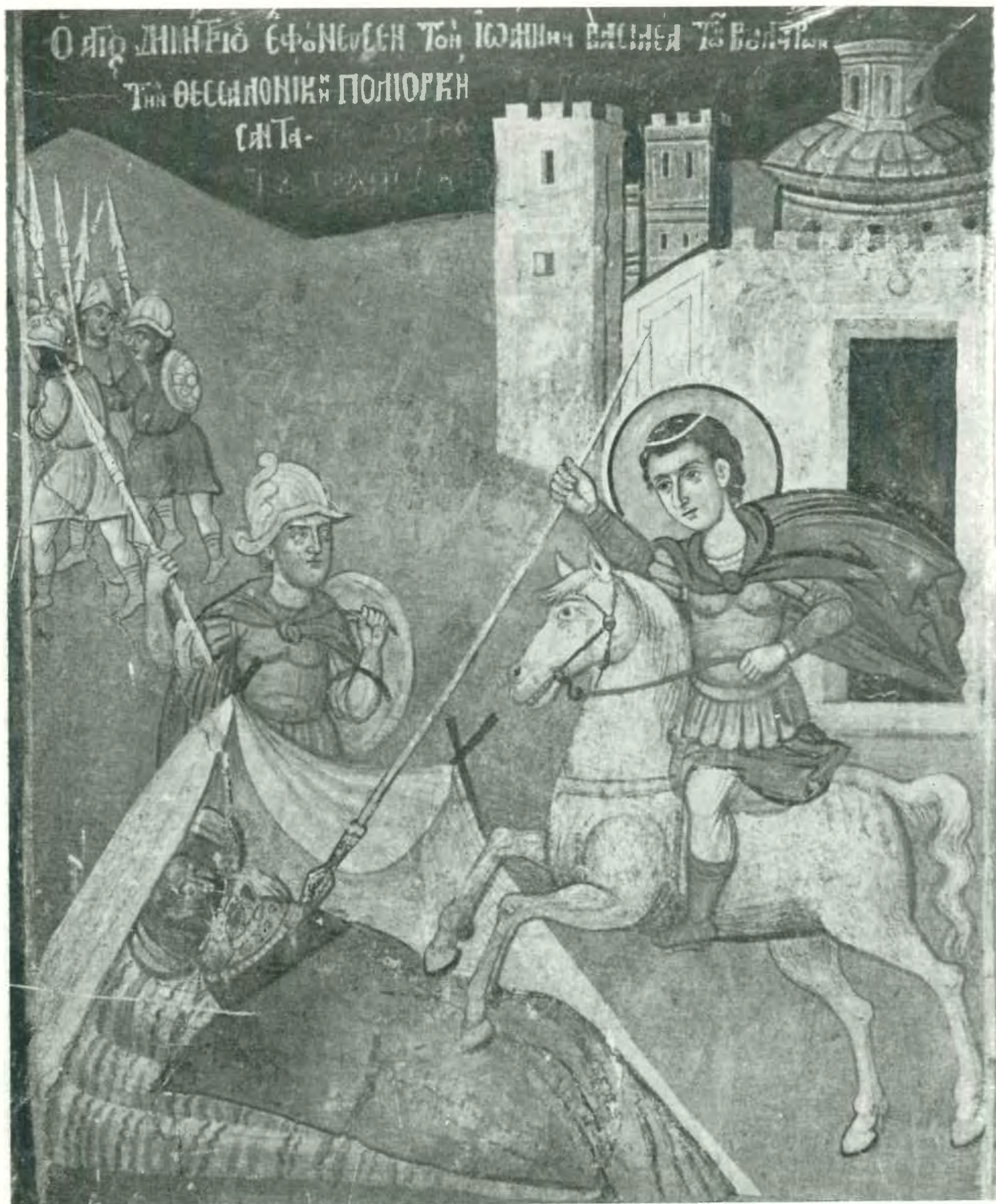

Сл. 38. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА. (СПОЉНИ ЗИД). СМРТ КАЛОЈАНОВА.

Сл. 39. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА (СПОЉНИ ЗИД). СМРТ СВ. ДИМИТРИЈА.

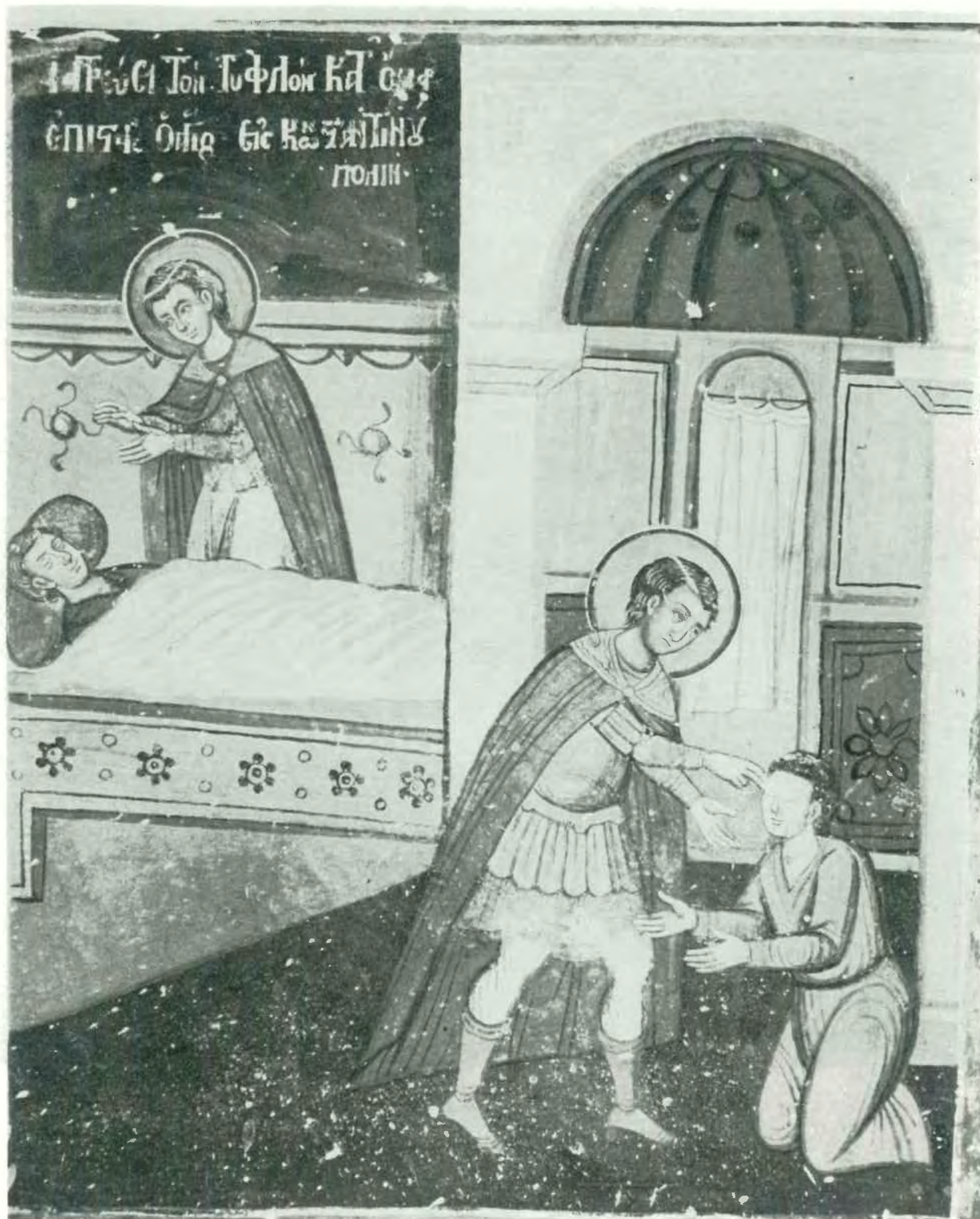

Сл. 40. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. ДИМИТРИЈА (СПОЉНИ ЗИД). ДИМИТРИЈЕ ИСЦЕЉУЈЕ СЛЕПОГ.

Сл. 41. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ ИЗ 1779 (ЈУЖНИ ЗИД ПРИПРАТЕ). БОГОРОДИЦА ИСТОЧНИК ЖИВОТА.

Сл. 42. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ЈУЖНИ ЗИД ПРИПРАТЕ). ЛАВР. ФЛОР. НАДРЕМАНО ОКО. ВЛАДИСЛАВ, ЛАЗАР, ДЕЧАНСКИ, ЦАР УРОШ.

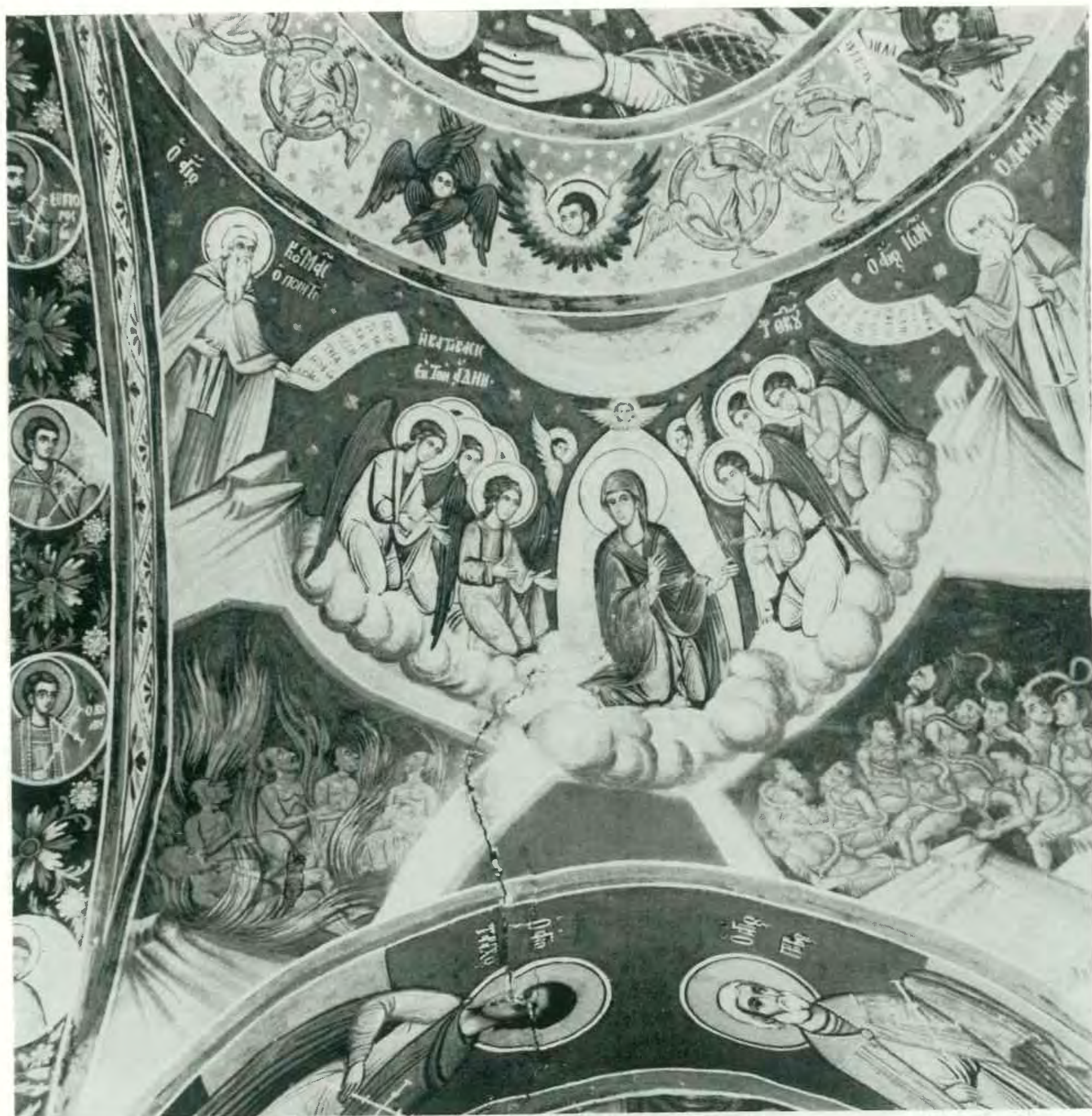

Сл. 43. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (СЕВЕРНИ ЗИД ПРИПРАТЕ). КОЗМА ПЕСНИК. СИЛАЗАК БОГОРОДИЦЕ У АД. ЈОВАН ДАМАСКИН. ТАРАХ. ПЕТАР.

Сл. 44. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ЈУЖНИ ЗИД НАОСА). ПРИЗОРИ ИЗ ЖИВОТА СВ. САВЕ. МУЧЕНИЦИ У МЕДАЉОНИМА. СВ. САВА II, МЕТОДИЈЕ МОРАВСКИ, ЈЕФРЕМ АЕП. СРПСКИ, АРСЕНИЈЕ АЕП. СРПСКИ.

Сл. 45. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (СВОД АПСИДЕ). ВАСКРСЕЊЕ ЛАЗАРА. ЦВЕТИ. РАСПЕЋЕ. ОПЛАКИВАЊЕ.

Сл. 46. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (СВОД АПСИДЕ). РОЂЕЊЕ. СРЕТЕЊЕ. ВАСКРС ЛАЗАРА. ЦВЕТИ.

Сл. 47. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (НАОС). ПАРАБОЛЕ: О ПАСТИРУ ДОБРОМ И О СЕЈАЧУ. ПОПРСЈА У МЕДАЉОНИМА. ЈЕВАНЂЕЛИСТ ЛУКА.

Сл. 48. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ. ДЕТАЉ ИЗ ПАРАБОЛЕ О СЕЈАЧУ. (ДЕСНО).

МЕНЕ СВОЕ

Сл. 49. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ДЕТАЉ ИЗ НАОСА). ЈЕВАНЂЕЛИСТ МАРКО. МЕДАЉОНИ С ПОПРСЈИМА. МУДРЕ И ЛУДЕ ДЕВИЦЕ. О ПРОСТРАНОМ И УСКОМ ПУТУ

Сл. 50. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ ШИРОКИ ПУТ ПАКЛА. (ДЕСНО).

Сл. 51. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ДЕТАЉ ИЗ КУПОЛЕ). ПАНТОКРАТОР. НЕБЕСКА ЛИТУРГИЈА. ПРОРОЦИ. ПРИЧА О САМАРЈАНИНУ.

Сл. 52. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ЗАПАДНИ ЗИД). УСПЕЊЕ БОГОРОДИЦЕ.

Сл. 53. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ДЕТАЉ).

Сл. 54. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ.

Сл. 55. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ.

Сл. 56. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. САВЕ (ДЕТАЉ ЦАРСКИХ ДВЕРИ).

Сл. 57. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА (ЈУГОИСТОЧНИ УГАО НАОСА). ПОПРСЈА СВЕТИХ. СМРТ АП. ВАРТОЛОМЕЈА. СМРТ АП. ТОМЕ. АП. ТОМА УЧИ НАРОД У ИНДИЈИ. АП. АНДРИЈА, ВАРТОЛОМЕЈ И ТОМА.

Сл. 58. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА. КАМЕНОВАЊЕ АП. ПАВЛА (ДЕСНО).

С҃ТЫИ ПАVЕЛЪ. Ѿ ІѸДЕИ, КАМЕНІЕМ БИЕНЪ БЫСТЪ.

Сл. 59. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА АП. ФОРТУНАТ, ЈЕДАН ОД СЕДАМДЕСЕТОРИЦЕ АПОСТОЛА.

Сл. 60. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА (ЈУЖНИ ЗИД АПСИДЕ). ЖРТВА АВРАМОВА. МУДРЕ И ЛУДЕ ДЕВИЦЕ. СПИРИДОН. НИКОЛА. КИРИЛ АЛЕКСАНДРИЈСКИ.

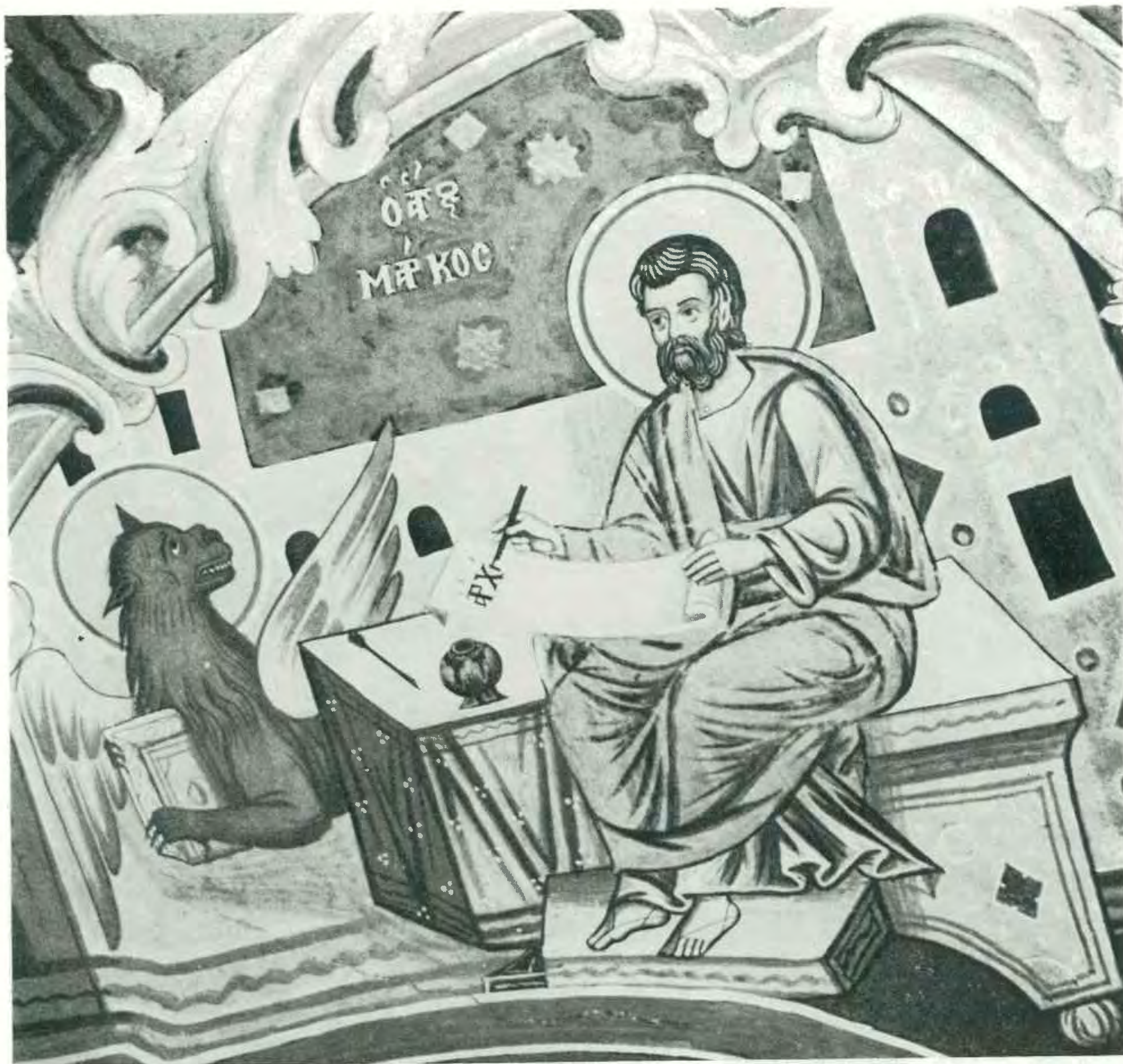

Сл. 61. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА. ЈЕВАНЂЕЛИСТ МАРКО.

Сл. 62. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА (ПОГЛЕД НА ПРИПРАТУ). ВАСКРСЕЊЕ ХРИСТОВО. ПОПРСЈА СЕДАМДЕСЕТОРИЦЕ АПОСТОЛА. КЕРАМИОН. СВЕТИ У МЕДАЉОНИМА. КОЗМА И ДАМЈАН РИМСКИ. (ДЕСНО).

Сл. 63. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ СВ. АПОСТОЛА.

Сл. 64. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ. У МЕДАЉОНИМА СВЕТИ ПЕТОЗАРНИ МУЧЕНИЦИ. МОЛИТВА АНЕ. ОБА ТЕОДОРА. КОЗМА АРАПИН.

Сл. 65. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ. СВ. ТРОЈИЦА ИЗ ОЛТАРСКОГ ПРОСТОРА.

Сл. 66. ЖИВОПИС У ПАРАКЛИСУ РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ. ЈЕВАНЂЕЛИСТ МАРКО. (ДЕСНО).

Сл. 67. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ.

Сл. 68. ИКОНОСТАС У ПАРАКЛИСУ РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ.

АРХИТЕКТУРА ХИЛАНДАРА ЦРКВЕ И ПАРАКЛИСИ

СЛОБОДАН НЕНАДОВИЋ

УВОД

Архитектури манастира Хиландара, најзначајнијег споменика српске средњовековне државе изван наших данашњих државних граница, поклоњена је у досадањим истраживањима достојна пажња и она није више непозната нашој науци. Нема ниједне студије о општем развоју архитектуре у средњовековној Србији у којој Хиландару није посвећено више или мање места, јер се развој те архитектуре не може ни разматрати без Хиландара. Та испитивања била су концентрисана на најглавнији хиландарски објект, на задужбину краља Милутина, цркву Ваведења Богородице и на њену дозидану припрату. У многим другим посебним студијама проучавана је архитектура и других објеката манастира Хиландара, који су такође вредни, како по својој историји, тако и по својој архитектури, као што су његови пиргови, стара трпезарија и маћупница, чесме и цистерне или конаци.

Специфичне околности у којима се налази манастир Хиландар, као један од многобројних манастира јединствене монашке земље, Свете Горе, као и реалне могућности које пружају ограничени боравци за научно истраживање, условили су овакву парцијалну обраду појединих објеката или група сродних објеката. Та испитивања нису могла да буду никада потпуна, јер је свако археолошко ископавање било немогуће и у том погледу били су драгоцени неки нови подаци, који су прикупљени приликом оправљања појединих старих хиландарских грађевина или зидања нових. Међутим, изван Хиландара постоје још многи објекти који припадају њему и који су својом историјом тесно везани за њега, а који су запали још пре више столећа у рушевине. Због тога је сваком мање стручном, а каткад и правом стручњаку, помало

тешко да сагледа свеобухватно целокупно архитектонско наслеђе манастира Хиландара и његове вредности.

Као и у сваком српском средњовековном манастиру, тако је и у Хиландару, црква била најглавнији и најважнији грађевински објект, који је био увек третиран на највишем стилском нивоу. То је било и онда када се радило о мањим задужбинама ниже властеле или људима из других редова, а камо ли када су се градиле владарске задужбине. Али код већине манастира у Србији осим главне задужбинске цркве могла је бити још евентуално једна мања и ретко када се манастир, као што је био случај са Студеницом или Пећком патријаршијом, развијао и даље, зидањем не само грађевина потребних за боравак и живот, већ и других цркава. Долазак Турака у Србију поготову је онемогућио даље такав рад. Међутим, у том погледу Хиландар се потпуно разликује од свих осталих, јер се у њему зидало и градило све до XIX столећа. Зидале су се не само грађевине потребне манастиру за економију, смештај калуђера, гостију и друге потребе, већ су се зидале и цркве. Међу тим црквама има мањих објеката који су једноставно додати неком, који је већ постојао, назидани изнад њега или су као мањи параклиси уклопљени у поједине објекте или су извесна одељења неких објеката искоришћена за изградњу параклиса. Али има и великих засебних подигнутих цркава, које имају чак и више спратова. Осим оног основног мотива, због кога је појединац подизао цркву, као своју задужбину, Хиландар је имао и извесне практичне потребе са којима је било условљено место подизања тих каснијих цркава. Очигледно је да се желело свуда тамо где се радило или становало, да буде и објект где ће се молити: у башти, у винограду, на удаљеном имању, па како је и сам манастир био велики, што ближе келијама у којима се становало. Тако се радило некада, а тако и у најновије време: манастир Хиландар је сазидао на своме имању у Какову, код Јерисоа, нову цркву, као и у Солуну, у кући коју је сазидао за изнајмљивање и за прихват својих калуђера, који долазе у Солун разним потребама.

Тај континуитет, који се огледа од најстаријих времена постојања манастира Хиландара до наших дана, најбоље се може сагледати ако се цркве манастира Хиландара издвоје у засебну целину и прати њихов хронолошки и стилски развој, као што је то урађено и са конацима манастира Хиландара, који су испитани и публиковани као једна засебна целина. По својој архитектури ове цркве су врло различите вредности, јер је и временски период у коме су грађене био велики и дуг. У том периоду било је цркава у Хиландару којих више нема; чак оне прве две, једна везана за најстарији Хиландар, а друга за Немањин и Савин, више не постоје. Нестале су такође и неке које су касније грађене и о којима скоро ништа не знамо. О неким пак не знамо на коме су се месту налазиле, иако нам је познато из писаних извора да су постојале. Углавном обухваћене су само оне које су зидане у Хиландару или изван њега, за њега или од њега. Оне које је Хиландар наслеђивао као метохе, или их је откупљивао, а којих има и данас, чак и у самој Светој Гори, нису обухваћене, јер су оне настајале у другим условима.

Сл. 1. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА СА КАПИТЕЛА ИСТОЧНЕ ТРИФОРЕ НА АПСИДИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА

А. — ЦРКВЕ И ПАРАКЛИСИ У МАНАСТИРУ

ЦРКВА КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА

Историја постанка

Одрицањем од престола 1196. године и предавањем власти своме сину Стефану Првовенчаном велики жупан Стефан Немања није се коначно одрекао и даљег учествовања у изграђивању свога животног дела, чврстих темеља будуће снажне српске средњовековне државе. Но, остарели владалац није више могао да моћ своје државе, коју је ујединио и заокруглио, уздиже и даље својом снажном и чврстом руком, освајањима и ратовањима, мачем и огњем, већ је тај рад наставио на оном другом пољу, духовном и културном, дубоко схватајући већ тада да би му први део рада био непотпун и недовољан и да његово дело неће бити тако дуготрајно ако му и у овом погледу не створи сигурне темеље.

Своје последње дане у Србији, до поласка у Свету Гору, Немања проводи као монах Симеон у својој последњој задужбини у Србији, својој најлепшој и најзначајнијој задужбини, мраморно блиставој Студеници. Он се брине о њеном коначном уређењу и довршавању и свестан њене лепоте и високе уметности, коју је остварио нама непознати протомајстор, одредио је њу себи за место вечног покоја. Полазећи 1197. године у Свету Гору он позива своје синове, Стефана и Вукана, предаје им је да се о њој и даље старају и потруде о њеном дограђивању.[1]

Тешко је нама данас продрети у дубину мотива Немањиног одласка у Свету Гору и како стварно треба тумачити његову поруку, да су се на њему обистиниле речи Светога писма, да се нико у отаџбини не прима радо као пророк.[2] Да ли су само духовни и религиозни разлози били ти који су покренули старога владара на дуги и тешки пут или његова жеља да последње дане проведе са својим најмлађим сином Растком, тада већ монахом Савом, који му је писао и позивао га к себи? Или је већ тада он помишљао на свој будући рад у Светој Гори или га је све то скупа покренуло на далеки пут?

Стигавши у Свету Гору месеца новембра 1197. године, он је зиму провео у манастиру Ватопеду, у коме је боравио највише три до четири месеца. То време је искористио, изгледа, за акцију да са својим сином Савом добије од Протата Свете Горе, у Кареји, и цара Алексија III, у Цариграду, одобрење за обнављање старог Хиландара, односно за подизање своје задужбине. Но, он не жели да то буде безначајан манастирић и без икаквих права; он жели да његова задужбина има у хијерархијском погледу место које ће бити равно највишим манастирима Свете Горе, те му цар Алексије даје хрисовуљу којом његову задужбину уврштује у ред царских манастира и прилаже га њима, са свим оним правима и привилегијама које уживају царски манастири. И тиме стари државник поставља темеље најзначајнијем споменику српске

[1] Миливоје Башић: *Старе српске биографије I, Живот Стефана Немање од Светога Саве*, Београд 1930, 15.

[2] К. Јиречек: *Историја Срба*, Београд 1922, 204.

средњовековне архитектуре изван граница тадање српске државе, једном од важних будућих центара, из кога ће произићи многе значајне личности српске православне цркве, центра велике књижевне и верске делатности у средњем веку на Светој Гори. Његова права која му је он тада прибавио остала су неокрњена и после више од седам векова, до данашњих дана. То је био још један, последњи, државнички потез старога владара после напуштања престола, монаха Симеона, потез који је био можда значајнији и успешнији од његових многих ратова, који је српској држави обезбедио достојно место између свих оних православних земаља које су се тада на исти начин афирмисале у Светој Гори.

Немања и Сава добили су од цара Алексија неки стари грчки манастир, за који се претпоставља да је постојао још 1076. године[3] у месту Милејама, на супротном крају Атоског полуострва, према Халкидику. О томе ко је тај први Хиландар сазидао не зна се ништа; не зна се ни како је изгледао. Он се звао Хелантарион или Хилиандарион (Χελαντάριον, Χιλιανδάριον). Када је Сава дошао у тај Хиландар, нашао га је запустелог, како се приклонио последњем паду, јер је био разорен од стране гусара.[4]

После добијања дозволе за зидање манастира прешло се брзо на остварење замисли. Зидање је почело с пролећа 1198. године, можда већ месеца фебруара; сазидана је била црква посвећена Ваведењу Богородице, трпезарија, пирг, зграде за становање и оградни зид манастира. Вероватно да је априла месеца идуће 1199. године било готово са главним радовима.[5] Своје последње дане, од маја 1199. године до фебруара 1200. године Немања је провео у својој новој и последњој задужбини, у којој је и умро, на рогозини, са каменом испод главе и пред иконом Мајке божије.[6]

Тај Немањин и Савин рад на подизању Хиландара, односно обнављању старог грчког Хиландара, познат нам је само уопште. С једне стране говори се о „обнови цркве“, а с друге да је стари Хиландар био развaљен „да камен на камену није остао“. Врло кратак временски период, свега нешто више од године дана, у коме су они саградили свој Хиландар, указује на то да он можда заиста није био потпуно порушен до темеља и да су се они у тој обнови обилно користили материјалом, на првом месту каменом, старог Хиландара. Тај кратки период говори и о томе да сама црква свакако није била велика грађевина, јер су они осим цркве у том раздобљу морали да саграде около манастира „град и велики пирг у њему“, као и зграде за становање, трпезарију са махупницом, што је захтевало општежитељно уређење манастира, за две стотине монаха, као и за друге економске потребе.

Од свих грађевина тог Хиландара сачувао се само доњи део, управо доња половина, данашњег пирга св. Саве и судећи по томе остатку тај рад није био никако мали, што сведочи да је био и врло добро организован, да је у

[3] Д. Анастасијевић: *Неколики неиздати грчки текстови*, Старинар 1937, књ. XII, 6

[4] Доментијан: *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превод др Л. Мирковића, Београд 1938, 67.

[5] Реља Новаковић: *О хронологији Немањиног зидања Хиландара*, Зборник за ликовне уметности, књ. 3, Н. Сад, 1967, 33—34.

[6] К. Јиречек: о. с., 205.

њему учествовало доста радника и мајстора и да су припреме биле добро изведене. Он је био потпомогнут из Србије, о чему говори Немањин син, краљ Стефан Првовенчани; он је слао у Свету Гору обилне дарове „на оснивање и довршење храма", „и не једанпут, него и за све године" што је било потребно до довршења радова.

Читаво једно столеће црква коју су Немања и Сава сазидали служила је и на прелазу из XIII у XIV век, на почетку своје велике градитељске делатности, краљ Милутин, праунук Симеона Немање, доноси судбоносну одлуку, да ову цркву поруши и да сазида на њеноме месту другу. По речима његовог биографа архиепископа Данила II стара црква порушена је до темеља, а сазидана је потпуно нова.[7] Разлог због кога је ово урађено наведен је у натпису који се налази у припрати цркве краља Милутина у Хиландару, изнад јужних врата, јер је краљ Милутин нашао, да је црква била тесна,[8] што је још један податак више, да Немањина и Савина црква заиста није била велика. Али извесно је да то није био једини разлог за ново зидање. Разлози су и овога пута били далеко већи и имали су своју државну и политичку позадину, ако сагледамо овај рад краља Милутина у оквиру његове целокупне грађевинске делатности са којом је афирмисао своју земљу изван њених граница, на његова грађења у Солуну, Цариграду и у Јерусалиму. Зидање цркве краља Милутина, која је била посвећена Ваведењу Богородице, започето је и окончано после његовог склапања брака са византијском принцезом Симонидом, а како је грађење овакве цркве, каква је била црква краља Милутина, морало трајати бар неколико година, то је она вероватно завршена 1303. године и то је данашња хиландарска црква.

У другој половини XIV века, а пре Косовске битке 1389. године, уз цркву Ваведења Богородице призидана је једна спољна припрата. Њено зидање традиција приписује кнезу Лазару и у припрати постоји један портрет кнеза Лазара из XIX столећа са натписом у коме се каже да је он ктитор. По њеној архитектури, као што ће се видети, може се рећи да она и припада томе времену, те је врло вероватно да је саграђена у време када су у Србији извођени врло велики и значајни радови, када су зидане цркве Лазарица у Крушевцу и Раваница код Ћуприје и када је било могућно одвојити једну мању групу мајстора за овај рад.

Положај и оријентација

Црква се налази у јужном делу данашњег хиландарског дворишта, које има потпуно неправилан облик. У двориште се улази са северне стране, те је и данашњи улаз у односу на цркву, на северној страни. Са те стране, према цркви, простор је отворен и она је удаљена од улаза за око 70 м, али са западне, источне и јужне стране остале грађевине доста су близу цркве, односно она је удаљена од њих највише 5,0 — 10,0 м. Нарочито близу цркве налази се на источној страни високи потпорни зид, а мало даље од њега високо су се надвили над њом пирг Св. Саве, звоник и зграда нове библиотеке (сл. 2).

[7] Архиепископ Данило: *Животи краљева и архиепископа српских*, превод др Л. Мирковића, Београд, 1935, 100.

[8] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. I бр. 29, књ. II бр. 3808.

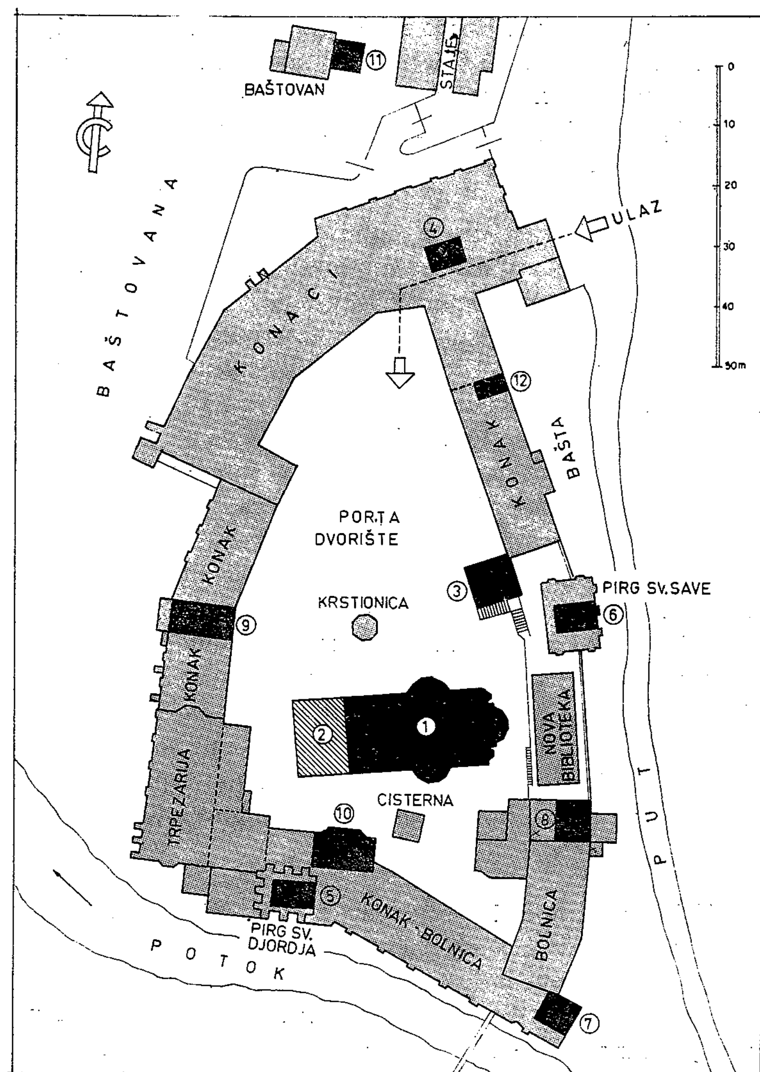

Сл. 2. СКИЦА СИТУАЦИЈЕ ОБЈЕКАТА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА СА ОБЕЛЕЖЕНИМ МЕСТИМА НА КОЈИМА СЕ НАЛАЗЕ ЦРКВЕ И ПАРАКЛИСИ У МАНАСТИРУ. 1 — ЦРКВА КРАЉА МИЛУТИНА, 2 — ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, 3 — ЦРКВА СВ. АРХАНЂЕЛА, 4 — ПАРАКЛИС СВ. НИКОЛЕ, 5 — ПАРАКЛИС СВ. ЂОРЂА, 6 — ПАРАКЛИС СВ. ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ, 7 — ПАРАКЛИС ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ, 8 — ПАРАКЛИС СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ, 9 — ЦРКВА СВ. САВЕ И СВ. ДИМИТРИЈА, 10 — ЦРКВА СВ. АПОСТОЛА И РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ, 11 — ЦРКВА СВ. ТРИФУНА ИЗВАН МАНАСТИРА.

Међутим, само известан број најстаријих објеката из времена грађења цркве, или још из старијег доба, задржао је свој првобитни положај у односу на цркву. Извесно је да су током столећа многе старе грађевине око ње порушене, а многе нове су сазидане, те је црква данас у дну дворишта, иако је некада била, можда, у средини. Некада је манастир, у ствари, имао два дворишта, која су била међусобно преграђена низом грађевина за становање, које су постојале још до 1757. године, јер се виде на бакрорезу манастира који је из тога доба. Но ни те грађевине нису биле грађевине првобитног манастира. Положај старе трпезарије, која се налази према западној страни цркве, као и положај пирга Св. Саве, наговештавају онај првобитни облик дворишта, какав су имали већином светогорски манастири: то је био облик квадрата или правоугаоника. У средини таквог четвороугла налазила се црква, а на највишем истакнутом углу пирг. Тај облик светогорски манастири имали су и онда када су били лоцирани и на врло непогодна и неравна места, што је само донекле случај и са Хиландаром, који се налази на нагнутом терену, али чији положај ни приближно није био тако непогодан за грађење, као што је то био случај код неких других светогорских манастира. Терен се спушта

од источне ка западној и јужној страни; са те обе стране, споља, поред манастира протиче један поток. Зато је и сама црква сазидана на благо нагнутом терену. Он је стеновит и правац пружања стена је исти као и самог терена. Положај првобитног улаза у манастир и његов однос према цркви није нам познат.

Црква је оријентисана правилно са подужном осом у правцу исток-запад без неког већег одступања од овог правца. Осим спољне припрате, која је дозидана уз цркву у другој половини XIV века, друге грађевине нису биле дозиђиване уз цркву и она је увек била са свих страна потпуно слободна.

Општа просторна и архитектонска концепција

Црква краља Милутина је триконхална грађевина са три јасно наглашена простора: наосом, нартексом и олтарским простором. Нартекс је одвојен од наоса преградним зидом, а олтарски простор иконостасом.
Наос, као главни простор, је највећи и архитектонски посебно наглашен кубетом, које почива на четири слободна стуба, а у спољној архитектури на јасно формираном кубичном постољу. Две конхе, на северној и јужној страни, које су изнутра полукружне а споља петостране и које имају функцију певничких простора, прикључене су уз бокове наоса, али тако да чине јединствен простор унутра и образују јединствену архитектуру споља. Четири стуба који носе кубе и чији је положај одредио и његову величину, тако су распоређени у односу на простор наоса, да га не смањују, већ централни део само још више наглашавају. Они га не деле на бродове, јер између њих и зидова остају мали узани пролази ширине по 1,0 м. Четири свода који покривају наос и образују познати уписани крст, који се јасно изражава у спољној архитектури, са сваке стране кубичног постоља по један, својим приближно једнаким димензијама, такође потенцирају јединственост простора наоса.

Олтарски простор је са два ступца подељен на три дела: средњи највећи, који служи за смештај часне трпезе, и два мања бочна, који имају функције проскомидије и ђаконикона. Средњи део образују два травеја и апсида; западни травеј до иконостаса је већи и по распону свода који га пресводи и по ширини тога свода од оног, источног, до апсиде. Убацивањем овога свода између апсиде и западног травеја средњи део олтарског простора је нарочито повећан, за читавих 1,50 м, а у спољној архитектури велике сводне површине и масе разбијене су на мање, чиме је постигнута живља архитектура кровних површина. Апсида је изнутра полукружног облика, а споља је петострана, односно има исте облике као и певничке конхе, само је мања од њих.

Мали простори проскомидије и ђаконикона су правоугаоног облика величине свега 1,70×2,60 м, са конхама на источној страни, које су изнутра полукружне а споља тростране с тим да је једна страна до апсиде једва наглашена.

Цео олтарски простор, заједно са апсидом, ђакониконом и проскомидијом, је наглашен и у спољној архитектури, јер су све три масе одвојене и прикључене источној страни грађевине.

Нартекс цркве је са два стуба, који су постављени по средини, подељен на шест травеја, који су приближно једнаки по величини. Изнад два угаона западна

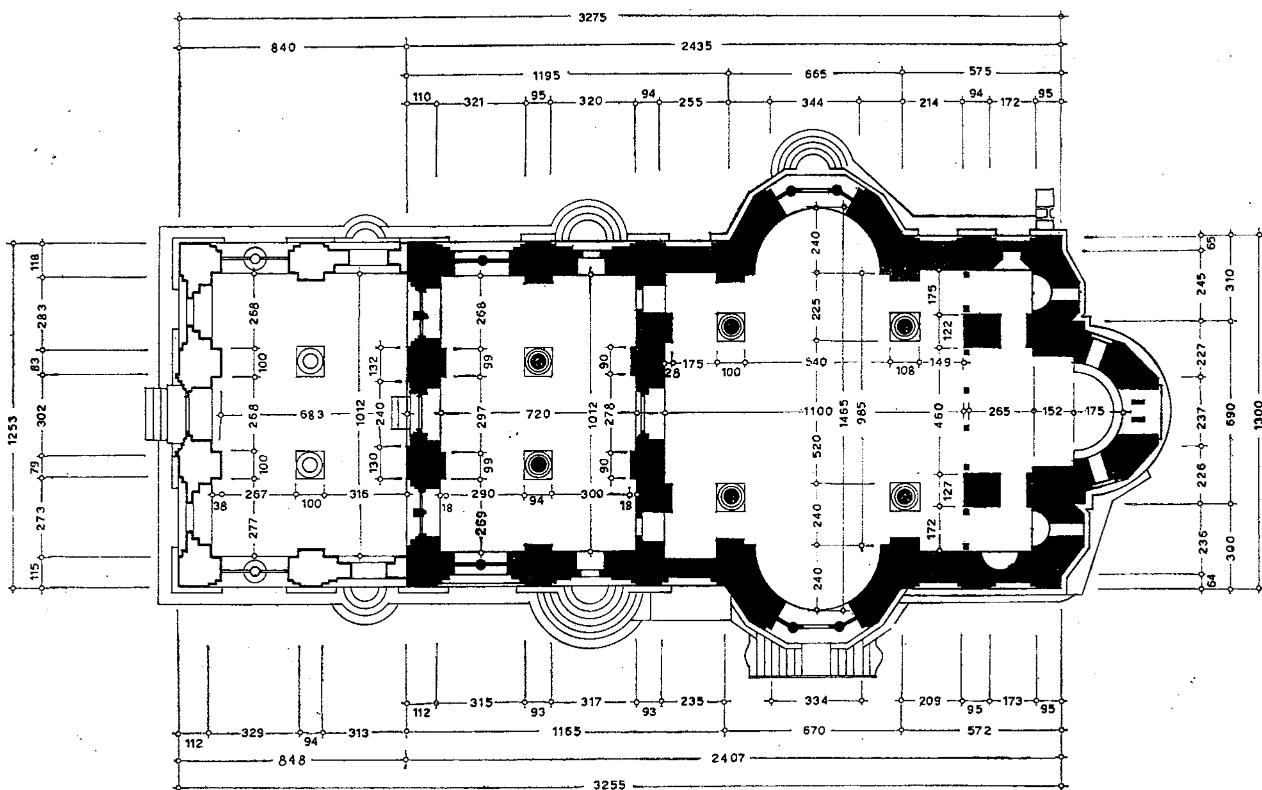

Сл. 3. ОСНОВА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА СА ГЛАВНИМ ДИМЕНЗИЈАМА.

травеја су два мала кубета, која су заузела симетричан положај у односу на централно велико кубе и подређена су њему. Средњи травеј до преградног зида између наоса и нартекса пресведен је калотом, а остала три травеја крстастим сводовима. Оваквом поделом на мање травеје који се пресводе сводовима мањег распона од сводова наоса, нартекс је остао нижи од наоса и тиме је још више у спољној архитектури истакнута архитектура наоса (сл. 3—9).

За дозидану припрату (ексонартекс) кнеза Лазара уз западну страну цркве краља Милутина искоришћена је углавном општа архитектонска концепција нартекса цркве краља Милутина. Она је исте ширине као и црква а са два стуба у унутрашњости, који су постављени на исти начин као и два стуба у нартексу цркве краља Милутина, унутрашњи простор је такође подељен на шест травеја. Разлика је само још у томе, што су сада угаони западни травеји пресведени крстастим сводовима, а средњи између њих има кубе скоро исте величине, коју имају и мала кубета цркве краља Милутина. Архитектонска концепција ове припрате, прилагођена архитектури цркве краља Милутина, а при томе и начин грађења и њен стил, који се мало разликује од стила у коме је грађена црква краља Милутина, омогућили су да се оба дела слију скоро у једну јединствену целину, са разликама које су више уочљиве за стручњака, а мања за обичног посетиоца, нестручњака.

Општој спољној и унутрашњој концепцији нарочито обележје даје положај и обрада отвора, улаза и прозора. Главни улаз на цркви краља Милутина био је на западној страни нартекса; али и два споредна била су такође на бочним странама нартекса; два посебна улаза, који су имали специјалну функцију

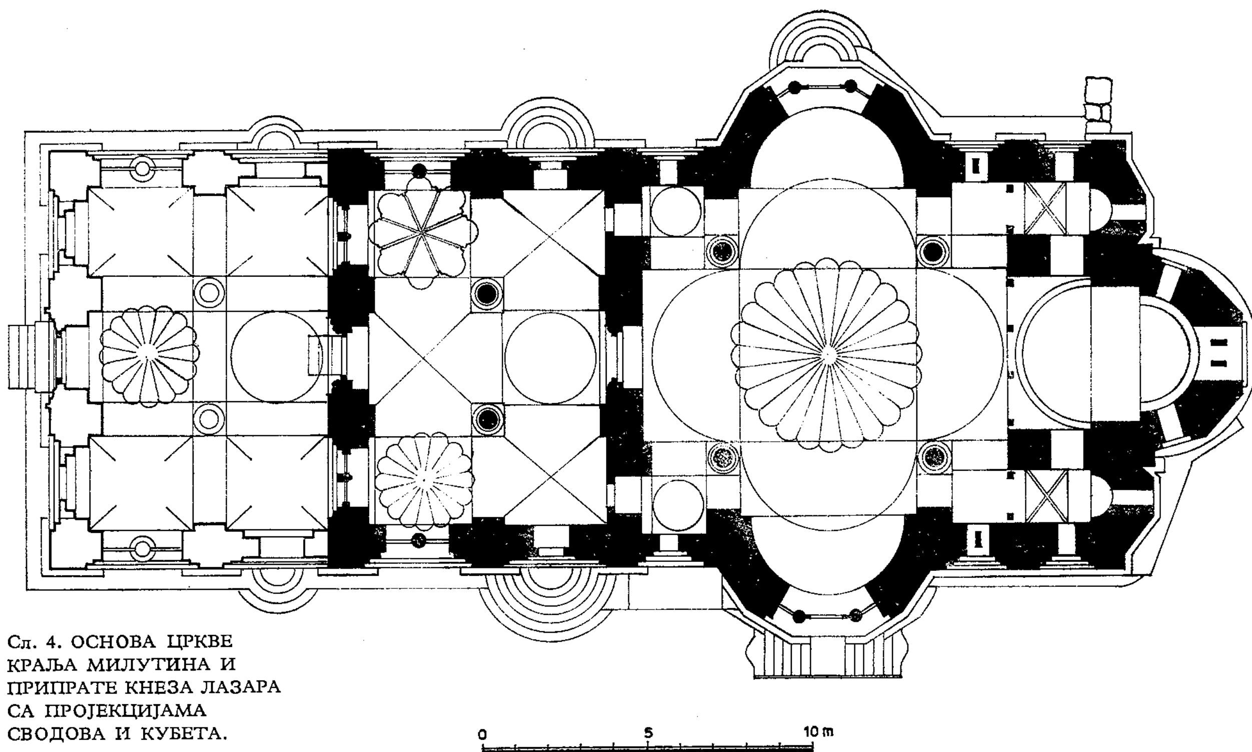

Сл. 4. ОСНОВА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА СА ПРОЈЕКЦИЈАМА СВОДОВА И КУБЕТА.

приликом обреда, налазе се и на конхама наоса. Они су и нарочито архитектонски обрађени у облику великих трифора, односно улази су смештени у трифоре. У зиду између наоса и нартекса постоје три пролаза: највећи и главни је по средини, а по један мањи са стране. На тај начин црква краља Милутина имала је пет спољних улаза. У стилу великих трифора на певничким апсидама израђене су и две бифоре на бочним странама нартекса, те се на тај начин према источним травејима нартекса налазе врата, а према западним бифоре.

Слично овим решењима са нартекса цркве краља Милутина решене су и стране на нартексу кнеза Лазара: главни улаз је на западној страни, а два бочна налазе се према источним травејима, док се према западним травејима налазе велике бифоре. Тако, данас, црква краља Милутина и нартекс кнеза Лазара имају укупно седам спољних улаза.

Сви главни улази обрађени су у облику камених портала, осим западног на нартексу кнеза Лазара, мада је и он можда био такав, па је био вероватно оштећен или упропашћен и замењен другим. Остали улази били су такође са профилисаним каменим оквирима.

Док на цркви краља Милутина пуни зидови имају превагу над отворима, на нартексу кнеза Лазара скоро да нема пуних зидова, већ само отвора; његова спољна архитектура је јако рашчлањена, те равних површина има мало. Ипак он није био решен као потпуно отворени трем, већ као затворена целина, јер су и велике бифоре затворене прозорима и парапетним плочама.

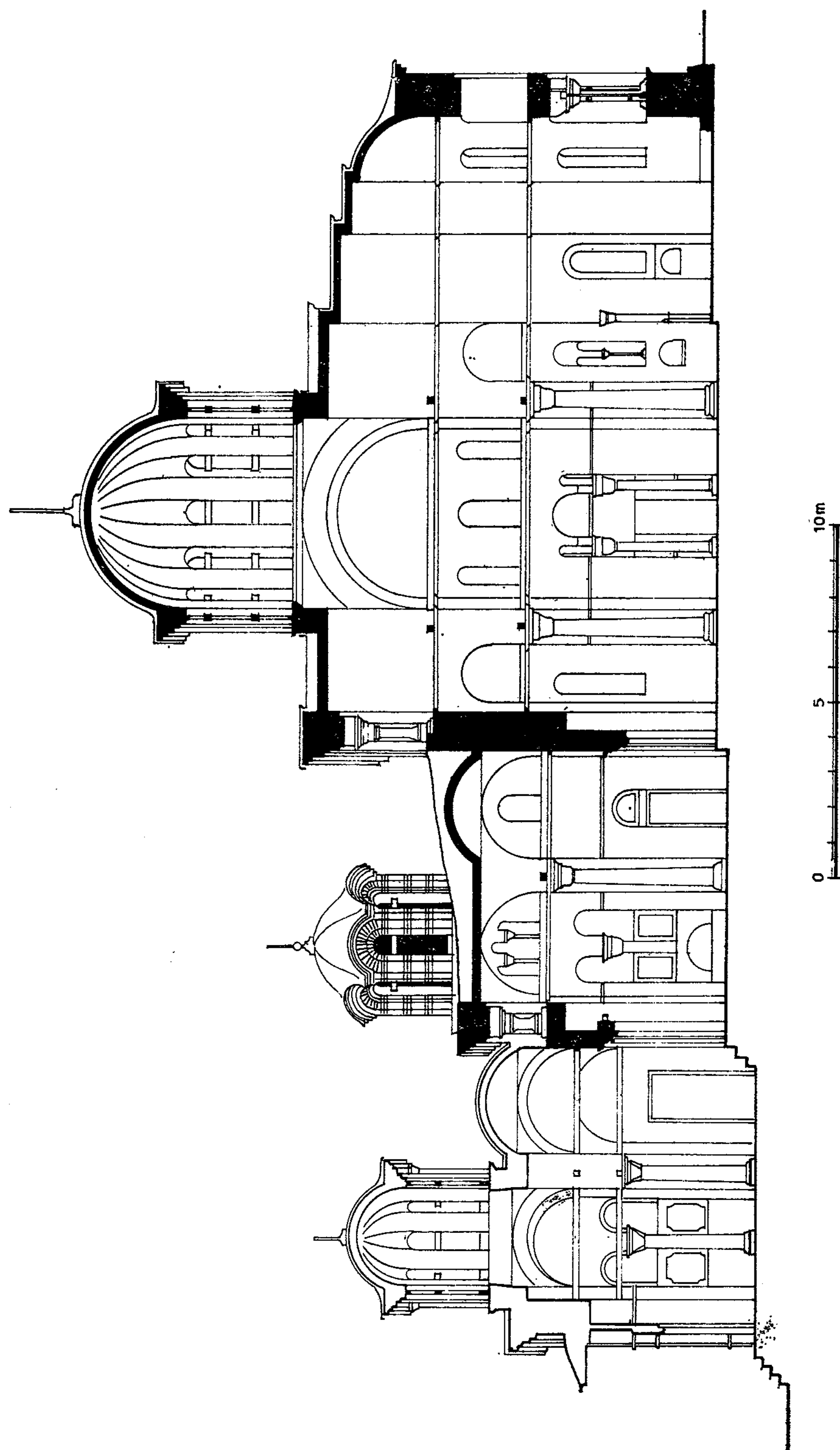

Сл. 5. ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВУ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТУ КНЕЗА ЛАЗАРА СА ПОГЛЕДОМ КА СЕВЕРНОЈ СТРАНИ.

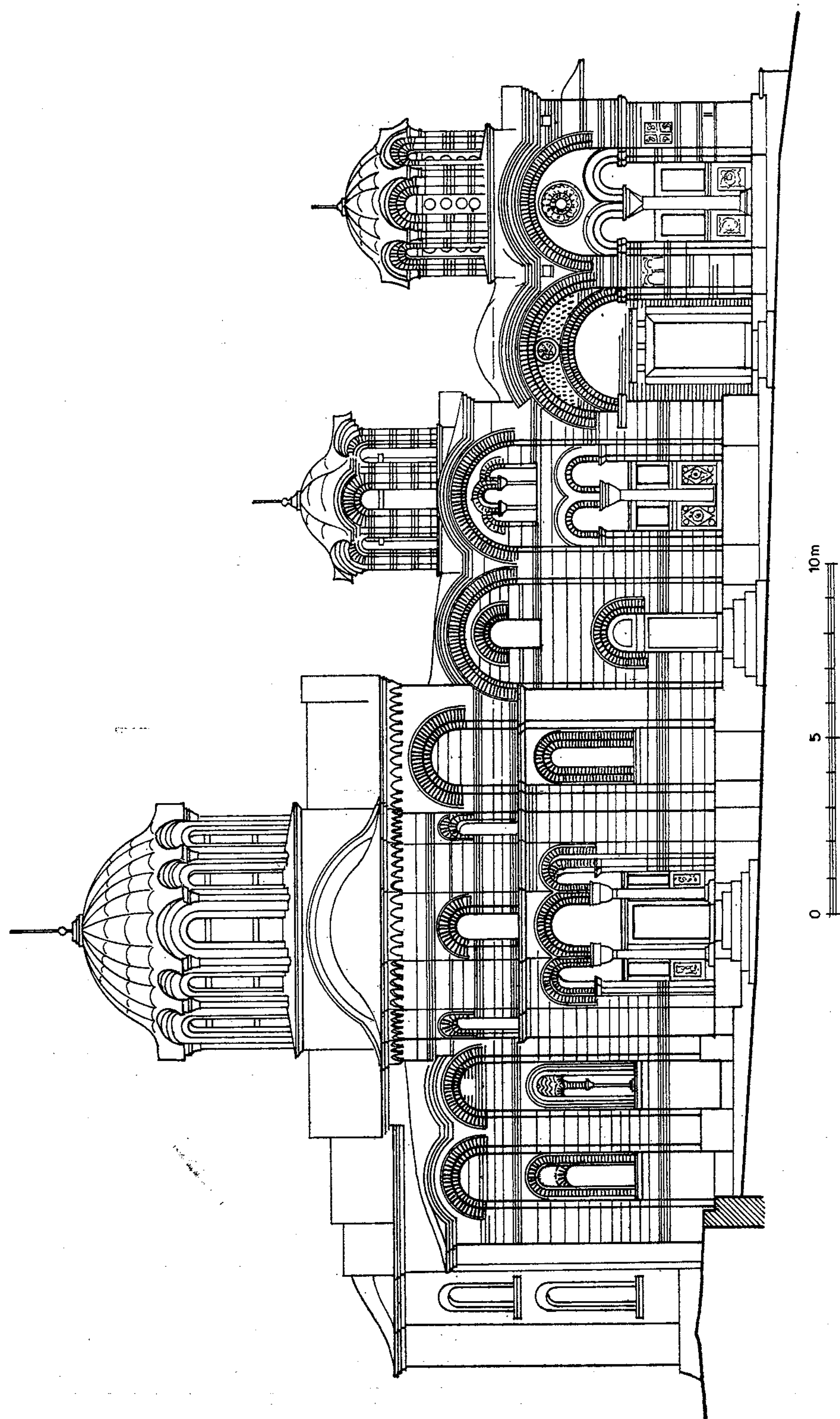

Сл. 6. СЕВЕРНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

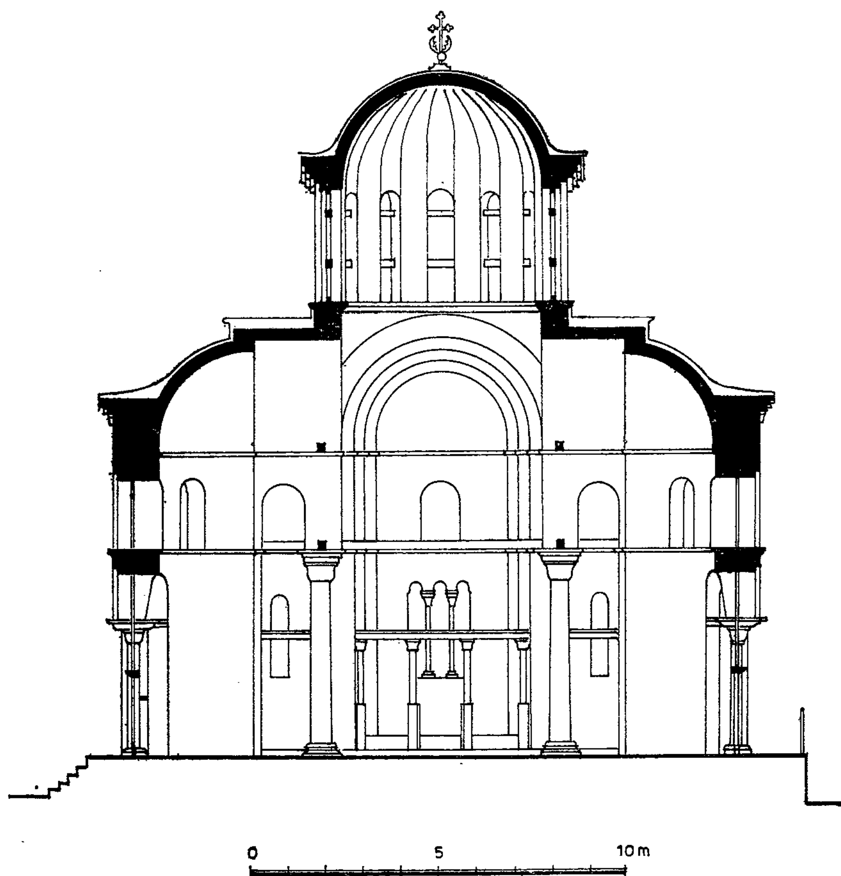

Сл. 7. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК КРОЗ НАОС И ГЛАВНО КУБЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА СА ПОГЛЕДОМ КА ИСТОЧНОЈ СТРАНИ.

Главне величине

Црква краља Милутина дуга је 24,10 м (спољна дужина без апсиде), а широка је 12,55 м (спољна мера). Нартекс кнеза Лазара има исту ширину, а дугачак је 8,48 м (спољне мере). Укупна дужина целе цркве је 32,58 м. Ширина наоса од темена једног певничког простора до темена другог износи 14,65 м, а западног и источног травеја 9,85 м; дужина наоса од западног зида до иконостаса је 11,0 м. Нартекс има ширину 10,02 м, а дужину 7,20 м. Дужина олтарског простора од иконостаса до темена апсиде износи 5,90 м. Висина цркве од пода до венца тамбура кубета износи 12,10 м, а од пода до темена кубета око 17,70 м; сами прозори у тамбуру кубета високи су 3,0 м. Висина цркве од пода до темена сводова који носе кубе износи 11,05 м. Нартекс је доста нижи: висина у њему од пода до темена крстастог свода између малих кубета је 7,0 м.

Под нартекса кнеза Лазара нижи је од пода нартекса цркве краља Милутина за 0,90 м. Висина нартекса од пода до доње ивице прозора кубета је 7,60 м, а до темена кубета је око 11,30 м. Висина од пода то темена калоте изнад источног травеја нартекса је 7,75 м. Нартекс кнеза Лазара широк је 10,12 м (унутрашња мера) односно скоро исто као и нартекс цркве краља Милутина, а дугачак је 7,20 м.

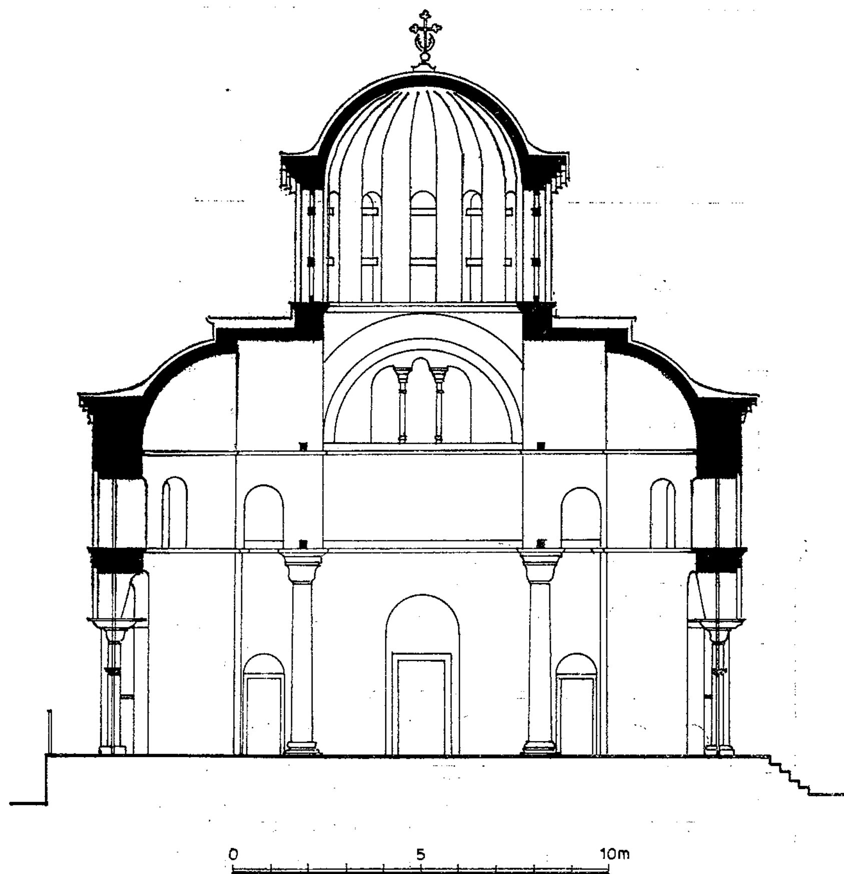

Сл. 8. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК КРОЗ НАОС И ГЛАВНО КУБЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА СА ПОГЛЕДОМ КА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ.

Техника грађења

О темељима цркве краља Милутина, као и нартекса кнеза Лазара није нам ништа познато, јер нису испитани; не знамо ни у којој мери темељи и зидови цркве краља Милутина почивају на темељима старије, Немањине и Савине, цркве. Вероватно је да су ти темељи спуштени до здравице, односно стене, као што је то случај са оближњим пиргом Св. Саве. Није познато ни од каквог су материјала зидани темељи. Може се само претпоставити да је то обичан ломљени и притесани камен или речни облутак, са каквим су материјалом били зидани темељи скоро свих наших средњовековних грађевина.

Изнад темеља цркве краља Милутина постоји наглашен сокл, који је сазидан од квадера кречњака, који су грубо отесани док је само завршни ред на коме почивају зидови брижљивије обрађен. Због нагнутог терена сокл је виши на западној страни него на источној. Спојнице у соклу изравнаване су опеком. Горња површина сокла апсиде виша је за око 1,10 м од горње површине осталог сокла под црквом. Он има неправилан полукружни облик и на њему почивају зидови апсиде. Овај сокл озидан је сасвим друкче од осталог: он је од ломљеног камена и облутака, врло рђаво зидан и данас је мање-више омалтерисан. Малтерисан је више пута: најпре црвенкастим малтером, а после белим који је обојен споља плавом бојом. Овај део сокла цркве око апсиде можда је и једини најстарији видљиви део некадање цркве Немање и Саве.

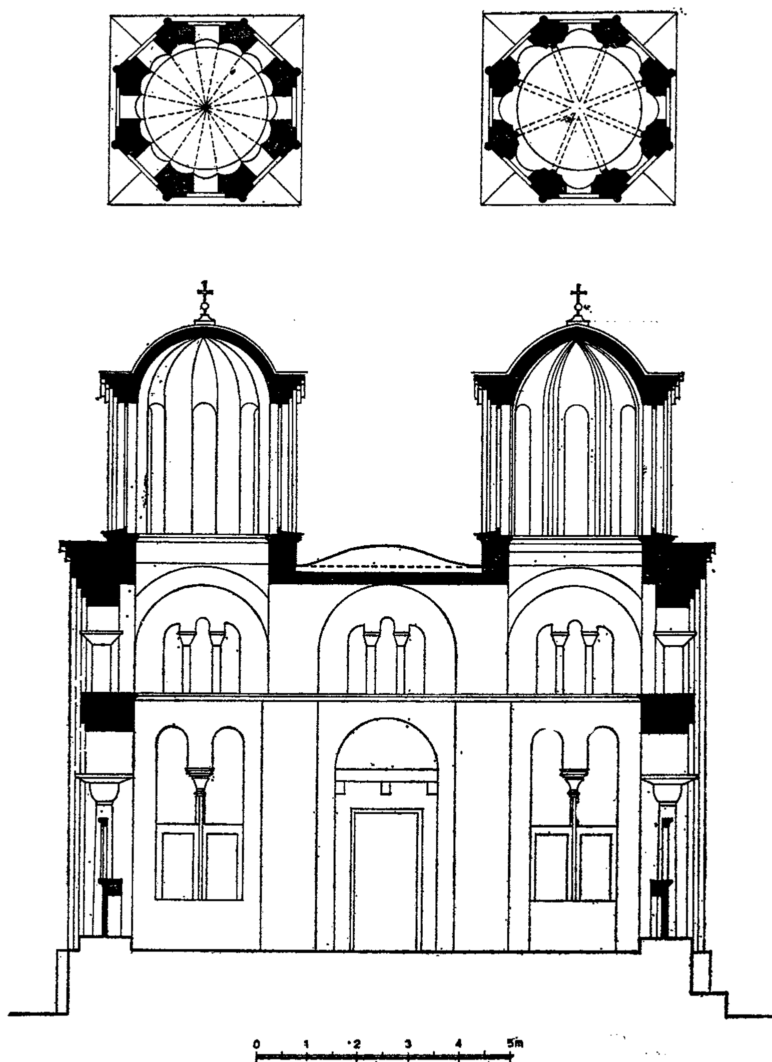

Сл. 9. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК КРОЗ НАРТЕКС И МАЛА КУБЕТА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА СА ПОГЛЕДОМ КА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ.

Нартекс кнеза Лазара има такође висок сокл, који је зидан слично соклу цркве краља Милутина: горњи слој је само од камена који је брижљивије отесан, а доњи од камена и опеке.

Спољни део зидова цркве краља Милутина је од притесаних камених блокова, чији се редови смењују са слојевима опеке. У једном слоју опеке има и по 4—5 редова, али их има и само са једним редом, нарочито у доњим зонама. И у сударним спојницама има каткад вертикално постављених опека, али не увек и као правило. Спољне површине квадера су само доста грубо шпицоване. Чак ни код ивичних квадера ивице нису брижљиво клесане. Има комада који су по ивицама и заобљени. Употребљен камен у прве две трећине висине цркве, од сокла, је тврд кречњак, а у горњим зонама је мешовит: има кречњака, као и доле, затим бигра, а употребљен је и гдекоји пешчар. Боја камена у доњим зонама је сиво-зеленкаста, док је у горњим зонама, где је бигар, жута. Редови квадера нису исте висине: у доњим зонама високи су 27—30 см. Како је зидан унутрашњи део зида није познато, јер су унутрашње површине фреско малтерисане.

Спојнице цркве попуњене су разном врстом малтера и равнају се са површином зида. Малтер је у доњој зони црвен, јер у њему има истуцане цигле; у средњој зони је боје камена. Спојнице су у горњој зони удубљене. Све ове испуне спојница потичу вероватно од каснијих оправки. У средњој зони код неких спојница су чак извучене линије мистријом.

Употребљена опека је приличне дужине — 35—38 см, а дебљина јој је 4—5 см. Опека је цинобер боје, али има је и светло жуте, па и тамне, као када цигла прегори. Није баш најбољег квалитета. Има у себи зрна песка величине 1—2 мм, која су већином кварцног састава.

На неким местима, на којима се види малтер којим је црква зидана, могу се макроскопским прегледом уочити његове особине: прављен је са доста креча, а песак у њему је најбољег квалитета; величина зрна је од 1—3 мм.

Како је споља озидано највеће кубе није познато, јер је цело обложено оловним лимом, у циљу заштите од нагризања морске воде, чије капљице ветар доноси и до Хиландара. Мала кубета зидана су редовима тесаника, које раздвајају два појаса од по три реда опека.

Зидови нартекса кнеза Лазара зидани су споља наизменичним редовима тесаног камена и опеке. Ње има и по три и четири реда у једном слоју, што већ представља одлику стила и времена у коме је она грађена. Камен и његова обрада слични су камену и обради на цркви краља Милутина, али је висина квадера већа; она се креће од 30—50 см. Исто тако правилније је смењивање слојева камена и опеке. Тимпанони изнад лукова попуњени су усправним опекама, у чему је такође разлика од обраде код цркве краља Милутина, где су они обично попуњени редовима тесаника и опеке, а само гдегде је код прозора испуна декоративна (прозори олтарског простора).

Сл. 10. ОСНОВА, ИЗГЛЕД И ВЕРТИКАЛНИ ПРЕСЕК СТОПЕ ИСПОД СТУБА КОЈИ НОСИ ГЛАВНО КУБЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

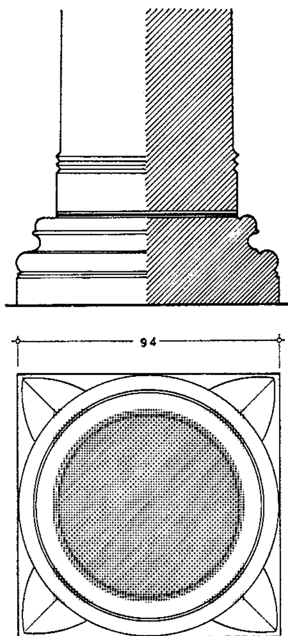

Величина опеке је око 24 × 33 см; дебела је 4,0 см. Дебљина спојница је око 3,0 см. Опека је лошијег квалитета од опеке на цркви краља Милутина. Површине су каткад неравне, а опеке и криве.

За прихватање лукова употребљени су стубови, ступци и пиластри у својој примарној конструктивној улози; код великих трифора певничких апсида или код великих бифора нартекса и егзонартекса, као и код прозорских бифора и трифора ова примарна конструктивна улога замењена је декоративном, а конструктивна улога је секундарна.

Четири стуба наоса, два стуба нартекса и два стуба егзонартекса су од белог мермера и имају кружни пресек. Они имају стабло, стопу и капител. Стабла стубова су из једног комада; њихова дужина у нартексу је 4,0 м. Стабла се сужавају навише, али без ентазиса. Доњи пречник стабла стубова наоса и нартекса износи 63—65 см.

Унутрашњи спој стабла са стопом и капителом изведен је вероватно помоћу гвоздених клинова; међутим, ради што мекшег налегања стабла на стопу у спој стубова у наосу убачене су оловне плоче дебеле 9,0 см, које су са спољне стране утегнуте гвозденим обручом, који је дебео 5,0 мм. Овакав спој спречава крњење ивица стабла стуба под притиском.

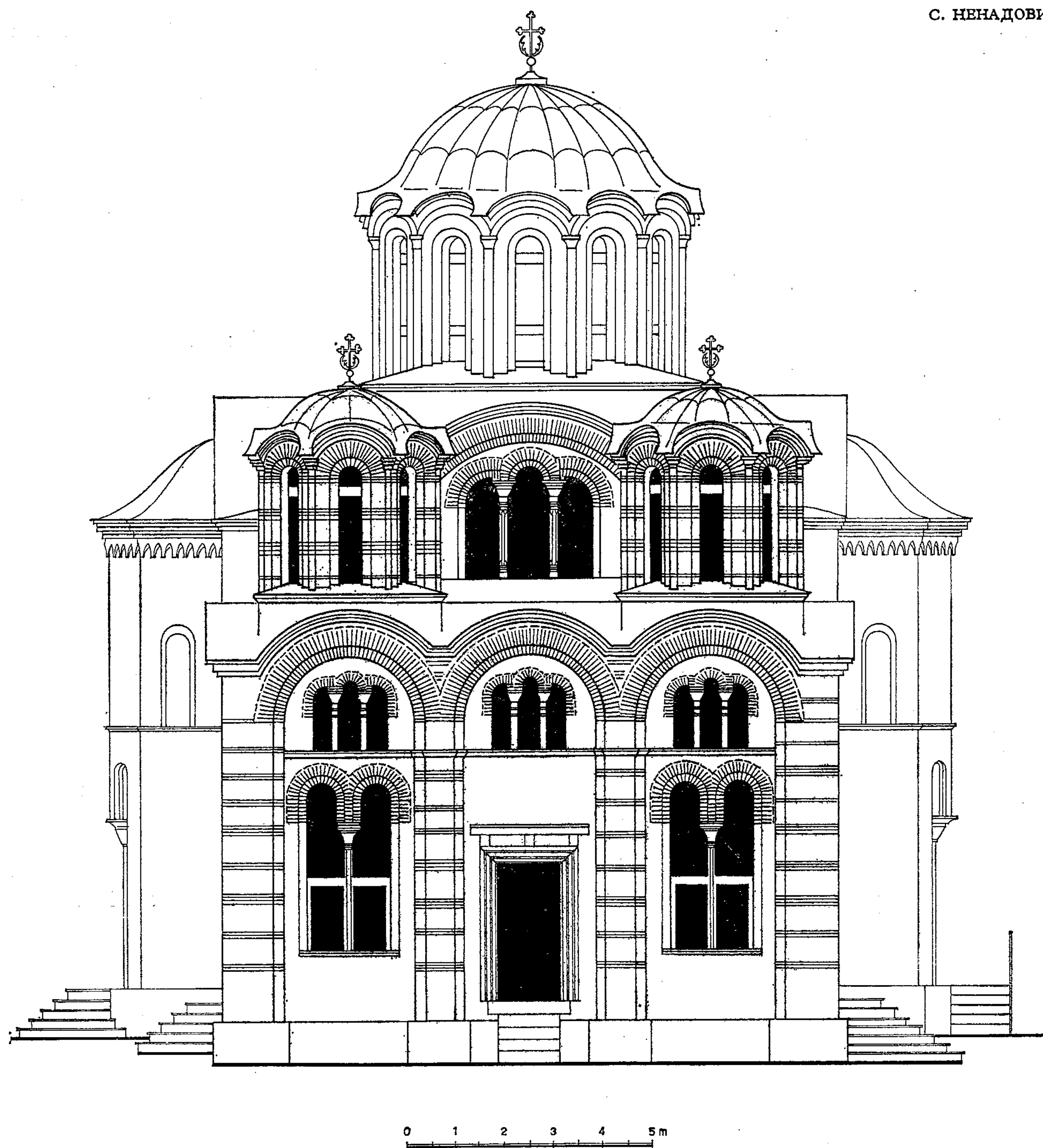

Сл. 11. РЕКОНСТРУКЦИЈА ЗАПАДНЕ ФАСАДЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА КОЈА ЈЕ ДАНАС, ДОЗИЂИВАЊЕМ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, ЗАКЛОЊЕНА.

Стопе стубова су квадратне основе из које се профилацијом прешло у горњи кружни облик за налегање стабла. Величине доње квадратне основе стопа наоса је од 0,96 × 0,98 м до 1,08 × 1,08 м, а високе су око 28 см.

Капители ових стубова састоје се из два дела: горње шире плоче (абакуса) и доњег кубичног дела, који чини прелаз из четвртастог облика горњег дела у кружни облик стабла.

Стубови великих певничких трифора и бифора нартекса су такође камени. Неки од њих састоје се нормално од стопе, стабла и капитела, али некима недостаје стопа (бифора на северној страни нартекса). Стабла бифора имају кружни пресек, а код трифора пресек је правилан осмоугао. И једна и друга стабла сужавају се навише али без ентазиса. Њихова је дебљина мања и креће се у основи од 36—44 см.

Слободних стубаца има свега два и то су они у олтарском простору. Имају пресек правоугаоног облика величине 1,22 × 1,38 м. Они су зидани, али није познато на који начин и који је материјал употребљен за зидање.

Ослањање лукова на зидове изведено је увек преко пиластера, а никако непосредно на зидове, у унутрашњој архитектури. У спољној архитектури пиластри са архиволтама су више декоративни, али се са њима тачно назначује унутрашња подела простора на травеје, места на која се ослањају луци, односно положај унутрашњих пиластера и положај унутрашњих зидова. Дебљина унутрашњих пиластера је различита, али најчешће 28 см, што би одговарало скоро једној стопи, док је ширина зависила од ширине лукова, али се креће обично од 0,90—1,00 м, односно била је три до три и по стопе. Дебљина спољних пиластера је најчешће 10 см, а понекада нешто мање или нешто више. Спољни пиластери зидани су опеком и каменом, као и све фасадне стране; како су зидани унутрашњи пиластери није познато.

Као конструктивни елементи за прихватање сводова употребљени су слободни и прислоњени луци, а за покривање простора полуобличасти и крстасти сводови, калоте, конхе и кубета.

Пролази из олтара у просторе проскомидије и ђаконикона засведени су слободним полукружним луцима; исто тако са сва четири стуба наоса у правцу према зидовима, односно пиластрима и ступцима олтарског простора, полазе слободни полукружни луци. Четири свода наоса који образују крст су полукружни, а исто тако и сводови олтарског простора. У нартексу су међутим примењени крстасти сводови, као и у четири угаона травеја нартекса кнеза Лазара. Крстасти сводови су без ребара. Изнад травеја који се налази испред улаза у наос је калота, као и у нартексу кнеза Лазара изнад травеја пред улазом у цркву краља Милутина. Мале калоте налазе се још и у угловима западног травеја наоса, северном и јужном. Конхама су пресведене све три апсиде, као и проскомидија и ђаконикон. Прислоњени луци полукружног облика примењени су највише у спољној архитектури, на фасадама.

Распони лукова и сводова нису нарочито велики; највећи распон имају северни и јужни свод наоса и он износи 5, 40 м; супротна два свода имају распон

од 5, 20 м; остали сводови олтарског простора су још мањи: 4, 60 м и 4, 05 м. Крстасти сводови изведени су изнад травеја чије су величине 3,20 × 3,60 м, а већа калота изнад травеја 3,20 × 2,80 м.

Техника зидања унутрашњих лукова, сводова, конхи и калота, као и употребљени материјал за зидање, нису познати, јер су све унутрашње површине омалтерисане и фреско живописане. Дебљина сводова и конхи такође није позната, али вероватно није већа од 25—30 см, јер је то била уобичајена дебљина за ове распоне. Сава Хиландарац каже на једном месту да су сводови од опеке, али само тај податак није довољан за познавање технике грађења.

Конструкција и начин зидања спољних прислоњених лукова су јасни, јер они нису малтерисани. Имају више декоративну него конструктивну улогу. Ови луци су увек удвојени и зидани су искључиво опеком. Једино на великим бифорама нартекса цркве краља Милутина постоји комбинација камена и опеке, али и то тако да су унутрашњи луци од опеке, а спољни од камена. Унутрашњи лук је обично дупло ужи од сноњног који је још и оивичен једном траком од опека. Неки луци су описани из надвишеног центра, тј последње опеке лукова на ослонцима су у висини центра из кога је лук описан; неки пак су описани из надвишених центара, јер су опеке у ослонцима лукова много ниже од центра из кога су луци описани.

Конструкција кубета

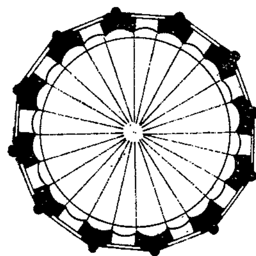

Сл. 12. ХОРИЗОНТАЛНИ ПРЕСЕК КРОЗ ВЕЛИКО КУБЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Црква краља Милутина има три кубета: централно, највеће, које је изнад наоса и два мања изнад нартекса; на егзонартексу, припрати кнеза Лазара, је још једно кубе. Сва ова кубета имају извесне заједничке одлике. Те одлике су: састоје се из тамбура, који има прозоре и калоте; споља су полигонална, а изнутра су кришкаста, и по тамбуру и по калоти, а кришке се манифестују у облику испупчења споља само на калотама.

Највеће кубе има унутрашњи распон од 5,20 (5,40) м. Оно је споља дванаестострано; на саставцима страна су полуколонете. Кубе има изнутра 24 кришке, које иду целом висином тамбура и по кривини калоте, у чијем се темену све сустичу. Кришке се изнутра додирују и чине једну ивицу — криву линију. Ове кришке се манифестују на спољној површини калоте као ребра, јер се види конвексна страна кришки (сл. 9, 12, 116).

Јужно кубе цркве краља Милутина и кубе припрате кнеза Лазара решена су слично великом кубету, само са том разликом што су њихови тамбури споља осмострани и што изнутра имају по шеснаест кришки. Кришке кубета цркве краља Милутина су нешто дубље од кришки припрате кнеза Лазара. Унутрашњи распони ових кубета су мали: 2,68 м.

Северно мало кубе на нартексу цркве краља Милутина има тамбур споља исто решен као код јужног кубета; изнутра је, међутим, ово кубе сасвим друкче решено. Кришке тог кубета не сустичу се у једну ивицу, већ на саставку имају ребра. Зато кубе нема по једну кришку према прозорима, а по једну између прозора, као код претходна два мала кубета и код великог кубета наоса, већ

има кришке само према прозорима, а између њих је ребро. Зато ово кубе има само осам кришки, које се виде и споља на калоти.

Дебљина калота ни код једног кубета није измерена, а не зна се ни на који начин су кубета, односно калоте, озидане, као ни од каквог материјала, јер су им унутрашње површине омалтерисане.

Прелаз из квадратне основе коју образују луци, односно сводови, у унутрашњи кружни облик кубета изведен је путем правилних пандантифа. Од чега су пандантифи зидани није познато, а исто тако не зна се ни да ли се у њима налазе узидани лонци за акустику, што се обично у то време радило.

Дрвене конструкције

У унутрашњости цркве краља Милутина, а такође и припрате кнеза Лазара, примењене су затеге од дрвених греда свугде између лукова (сл. 117). У наосу цркве краља Милутина и у припрати кнеза Лазара оне су постављене чак у два нивоа: одмах изнад капитела стубова и у ослонцима лукова; у нартексу цркве краља Милутина су само у једном нивоу: изнад капитела стубова.

Дрвени серклажи (сантрачи) примењени су и код кубета, по средини тамбура, и виде се како пролазе кроз прозоре. Ово је уобичајено место на коме се постављају сантрачи. Да ли се у кубетима они налазе на још некоме месту (у ослонцима одмах испод зидова тамбура или испод калоте) није познато.

Исто тако није познато да ли су дрвени сантрачи били провучени на извесна места и кроз зидове или је та улога омогућавања равномерног слегања грађевине била препуштена оним хоризонталним појасевима од по неколико редова опеке, који су провучени у више нивоа око цркве, или можда баш они наглашавају положај сантрача у зидовима.

Обрада спољних фасада

Обради спољних фасада цркве краља Милутина и припрате кнеза Лазара поклоњена је нарочита пажња. Полихромни ефекти фасада постигнути су употребљеним материјалом, црвеном опеком и тесаним каменом, који је боје окера. Фасаде нису биле никада малтерисане, већ као што смо видели, спојнице су биле само фуговане. Осим тога фасаде су рашчлањене пиластрима и архиволтама. Ово рашчлањавање изведено је тако да је на фасадама одражена како унутрашња конструкција, тако и унутрашња подела простора на травеје: пиластри долазе тачно према унутрашњем зиду или унутрашњем пиластру на који се ослања лук, а архиволте према одређеном травеју. На тај начин видљиво су означени на северној и јужној фасади простори проскомидије, односно ђаконикона, затим источног и западног травеја наоса и травеја нартекса. Све три апсиде су без оваквих пиластера и ниша и стране се једноставно сустичу у праве линије; увођењем у композицију великих трифора певничких апсида није било ни места за развијање архиволти.

Осим рашчлањености површина фасада цркве краља Милутина по вертикали, оне су рашчлањене и по хоризонтали, мада не тако рељефно. Одмах изнад сокла апсиде, хоризонтално, читавим обимом цркве, провучен је један појас од пет редова опеке, а исто тако изнад лукова трифора певничких апсида провучен је још један појас од четири реда опека. Овај појас означава једновремено ниво са кога су озидани сви горњи прозори цркве, било да су са једним или више отвора. Осим тога, испод овог појаса певничке апсиде имају и по један мали камени венац, чији профил испада изван равни фасаде. Тиме су површине северне и јужне фасаде, а донекле и источне, стварно подељене на три зоне: доњу, средњу и горњу. Горње површине фасада певничких апсида и олтарског простора имају још један хоризонтални појас од четири реда опека, са кога полазе, односно на коме почивају, архиволте око прозора и најзад певничке апсиде имају изнад ових архиволти још један хоризонтални појас који је такође од четири реда опека.

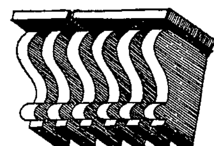

Сл. 13. ДЕТАЉ КРОВНОГ ВЕНЦА НА ИСПОСНИЦИ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

Између ових хоризонталних појасева, углавном, површине су обрађене доста правилно алтернацијом редова тесаника и опеке, где се обично један ред опеке смењује са једним редом тесаника.

Сваки пиластер прати редовно још један ужи, степенасто повучен, пиластер, те су све архиволте увек двоструке. Оне су обрађене само опеком и то тако да је унутрашња дупло ужа од спољне. Первази око прозора су или потпуно од опеке или су комбиновани, од опеке и камена. Луци певничких трифора су само од опека.

На тај начин естетика фасада цркве краља Милутина проистекла је у највећем степену из архитектонских функционалних и конструктивних елемената. Главнији архитектонски делови, као што су апсиде и западни травеј наоса, су виши од делова проскомидије, односно ђаконикона, и травеја нартекса; ти делови фасаде завршени су равним хоризонталним венцем, док ови други таласастим, који прати конструкцију сводова. У тој комбинацији архитектонска обрада отвора је доминантна и даје посебан карактер и посебну драж овим фасадама. Неки квадери горње зоне изгледа да су били током времена пропали и да су замењени новима, због чега су данас светлије боје од осталих, који су патинирани. Но ова замена изведена је врло стручно, те лепота ових фасада није оштећена.

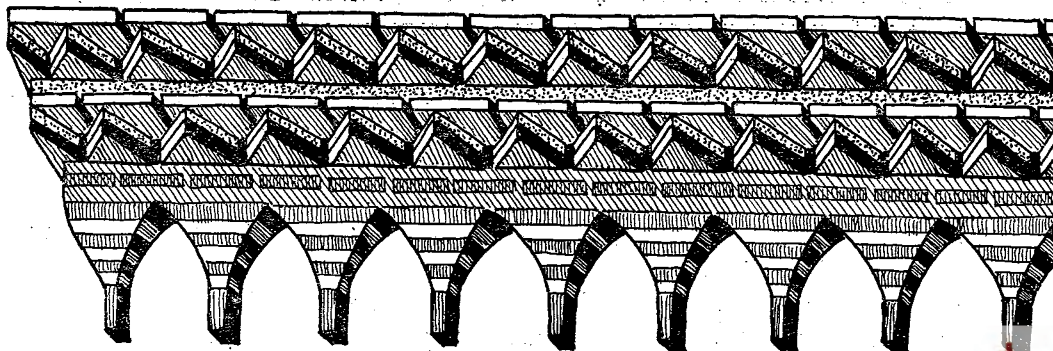

Сл. 14. ДЕТАЉ ФРИЗА И КРОВНОГ ВЕНЦА НА ЦРКВИ КРАЉА МИЛУТИНА. НАЛАЗИ СЕ НА ПЕВНИЧКИМ АПСИДАМА И ПОДУЖНИМ СТРАНАМА ЗАПАДНОГ ТРАВЕЈА.

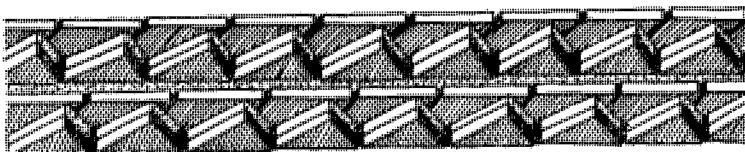

Сл. 15. ДЕТАЉ ЗУПЧАСТОГ КРОВНОГ ВЕНЦА СА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Али на припрати кнеза Лазара видимо на једном месту да је тај полихромни ефекат још увећан и сликањем. Тако је тимпанон око розете северне велике бифоре био омалтерисан и на малтеру су била исликана шаховска поља, фриз са палметама и други орнаменти. Ово бојење извођено је бордо бојом, која је у то време на сличан начин на више места примењена.

Венци

Венци су имали троструку улогу, према томе, на коме су месту били изведени: једни су били завршни, други унутрашњи и трећи кордон венци.

Завршни венци налазе се на свим кубетима и зидовима цркве краља Милутина и припрате кнеза Лазара. Они су израђени од опека, као зупчасти венци, али не сви на исти начин. На кубетима и изнад архиволти спољних зидова олтарског простора и нартекса цркве краља Милутина, као и архиволти спољних зидова припрате кнеза Лазара, они су таласасти и повијају се по кривинама тих архиволти. На цркви краља Милутина они су од два реда истурених зубаца, односно углова, опеке, која је косо постављена, са једним равним редом између зубаца. Зупчасти венци на апсидама су равни, али са том разликом што су на певничким апсидама подухваћени још и једним фризом од преломљених лукова. Овај фриз је израђен такође од опека и то на један специфичан начин. Фриз се продужава још и са обе, северне и јужне стране, испод зупчастог венца нартекса (сл. 14, 15).

Завршни зупчасти венац припрате кнеза Лазара богатији је од обичног завршног зупчастог венца на цркви краља Милутина, јер се између два реда зубаца налази још један ред опеке полукружног облика; на тај начин код овог венца су три реда конзоласто испуштена (сл. 16).

Сви ови завршни венци, осим своје врло важне декоративне улоге, имали су и врло функционалну улогу, да одбацују воду од зидова, јер ове грађевине нису имале никакве олуке за одвођење воде.

Унутрашњи венци, као и спољни кордон-венци, имали су другу улогу: они су одвајали две различите површине. На цркви краља Милутина обе певничке апсиде имају по средини мале профилисане камене венце, са којима је доњи

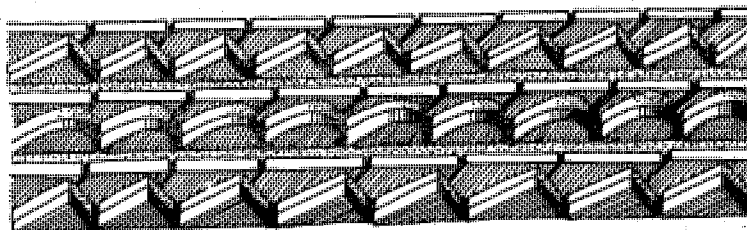

Сл. 16. ДЕТАЉ КРОВНОГ ВЕНЦА НА ПРИПРАТИ КНЕЗА ЛАЗАРА.

део са великим трифорама одвојен од горњег, на коме су три прозора и које овај заједнички венац повезује у целину. Његов профил је једноставан и састоји се из једне плоче чији је доњи део косо засечен. Исто и на припрати кнеза Лазара хоризонтални кордон-венац одваја доњу површину равних зидова од горње са архиволтама. Тај венац је такође камени, али он има сасвим други профил и састављен је из горње равне плоче и доњег торуса. Овај профил је типичан профил кордон-венца примењеног код већине споменика моравске архитектуре.

По своме месту на коме се налазе унутрашњи венци обично одговарају спољним кордон-венцима. У наосу цркве краља Милутина горњим венцем одвајају се вертикалне равни доњих зидова од горњих сводних, а доњим венцем, који одговара спољном венцу доња зона од средње.

На осталим местима венци се налазе обично онде где они архитектонски треба да дођу: изнад и испод прозора, изнад врата, портала и у сличним случајевима. Сви ти венци израђени су од камена са одређеним профилом.

Кровни йокривач

Сва кубета и сви сводови покривени су оловним лимом, који је постављен непосредно преко сводова; они су свакако најпре са горње стране изравнати, јер не постоји никаква кровна конструкција. Оловним лимом су покривене и све вертикалне површине зидова изнад кровног венца (мали углови кракова крста, зидови кубичног постоља, па чак и цео тамбур великог кубета). Оловни лим дебео је 2—5 мм и ливен је у табле, које имају неједнаку дебљину. Горње плоче само преклапају доње; хоризонталних фалсева нема, већ постоје само вертикални, који су стучени. Има табла које су велике и по 1,0 м (без преклопа). Окапница није прављена, већ је олово препуштено да виси озго. Оловне табле су подухваћене хафтерима од оловног лима, да не клизе. Ови хафтери су врло велики: широки су 6—10 см. Изнад конзола кубета испуштени су широки језици, који су са стране навише посувраћени. Исто тако је посувраћена и ивица код венаца кубета. Олово је већ у великој мери оксидисало и постало шупљикаво. Тај лим вероватно и није првобитни, већ је стављен у XVII веку (сл. 104, 105).

Сл. 17. ОСТАТАК ОРИГИНАЛНОГ ПРОЗОРСКОГ ОКВИРА И СТАКЛА СА ПРОЗОРА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА

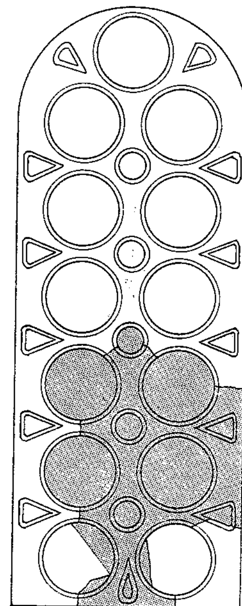

Затварање йрозорских отвора

Данашњи прозори су већином нови; код неких се тешко може утврдити старост и оригиналност. У одељењу изнад улаза у манастир, у коме је чувано старо оружје, сачуван је један део старог прозора. Комад је велики око 35 × 55 см. Прозор је имао окулусе пречника 17 см, а међупростор је попуњен и малим стаклима пречника 7 см (сл. 17, 188). Материјал од кога је прозор израђен је нека врста гипса, али је врло лак, а на пресеку је порозан, скоро шупљикав. Стакла су округла и имају ојачан обод; дебљине су 1 мм, али не читавом површином: по средини су и дебља. Стакла су била зеленкасте или љубичасте боје. Рамови су ливени заједно са стаклом. Од прозора на кубетима једино кубе на припрати кнеза Лазара има праве стилске прозоре са окулусима,

као што су се некада правили, па су можда ти прозори и оригинални. Остали прозори на кубетима немају стилски облик транзена са окулусима старих прозора.

Портали цркве краља Милутина

У облику портала на цркви краља Милутина обрађени су њен западни улаз, средњи улаз између наоса и нартекса, оба бочна улаза на певничким трифорама.

Западни улазни портал има камени оквир од белог мермера са богатом и врло дубоком профилацијом, која је састављена из једног већег и једног мањег торуса, једног трохилуса и неколико равних површина. Он је правоугаоног облика и има чист отвор од 1,25 × 2,73 м. Надвратник је спојен са довратницима косом спојницом. И надвратник и довратници израђени су из једног комада и у пресеку имају димензије 35 × 53 см. Изнад надвратника су три конзоле: са обе стране по једна, до самих спољних ивица довратника, а једна је у средини. На обема крајњим конзолама су главе животиња (сл. 18, 128, 131) са разјапљеним чељустима, а средња је такође животињска глава, која у чељустима држи главу девојке. Између ових конзола су две плоче од белог мермера, са финим плитким орнаментима преплета, који су на њима израђени као једна целина (сл. 130, 20). Конзоле носе завршни венац који се састоји од јединствене плоче, дуге 2,40 м са једноставном профилисаном предњом страном, на којој су стилизоване палмете. Са доње стране ове плоче изрезан је плитки преплет од једноставне равне траке. Међупростори у овоме преплету испуњени су црном смоластом материјом.

Цео овај портал компонован је као једна целина, те се не добија утисак, нити се може претпоставити, да је и један део са њега донесен са кога другог објекта и да је он у другостепеној употреби. Три конзоле које су у њега узидане излазе са предње стране по 27 см, тј. онолико колико износи доња ширина венца, који оне носе, али позади, оне имају дужину колика је дебљина целога портала — 53 см, па чак све три излазе и изван са задње стране за око 10 см. По својој профилацији, камених довратника и надвратника, по стилу преплета двеју плоча између конзола и по начину обраде преплета са доње стране венца, са заливањем међупростора траке црном смолом, овај портал се несумњиво укључује у подручје византијске камене пластике и рађен је онда када је грађена и црква краља Милутина.

Средњи унутрашњи портал између наоса и нартекса по својој општој композицији сличан је западном порталу, али по својој детаљној обради он се јако разликује (сл. 19, 21). И он има мермерни оквир са дубоком профилацијом, која се састоји од три торуса и више равних површина. Надвратник је спојен са довратницима косом спојницом. Његов чист унутрашњи отвор велики је 1,28 × 2,50 м. Изнад надвратника су три конзоле које носе завршни венац. Конзоле су са предње стране полукружног облика. Предња страна конзола и обе бочне обрађене су плитким преплетним орнаментима, који су састављени из једне траке, а међупростор је попуњен црном смоластом материјом. Између конзола су две плоче са врло богатом орнаментиком, која је израђена истом техником као и на конзолама. Ова орнаментика има изразито куфски карактер.

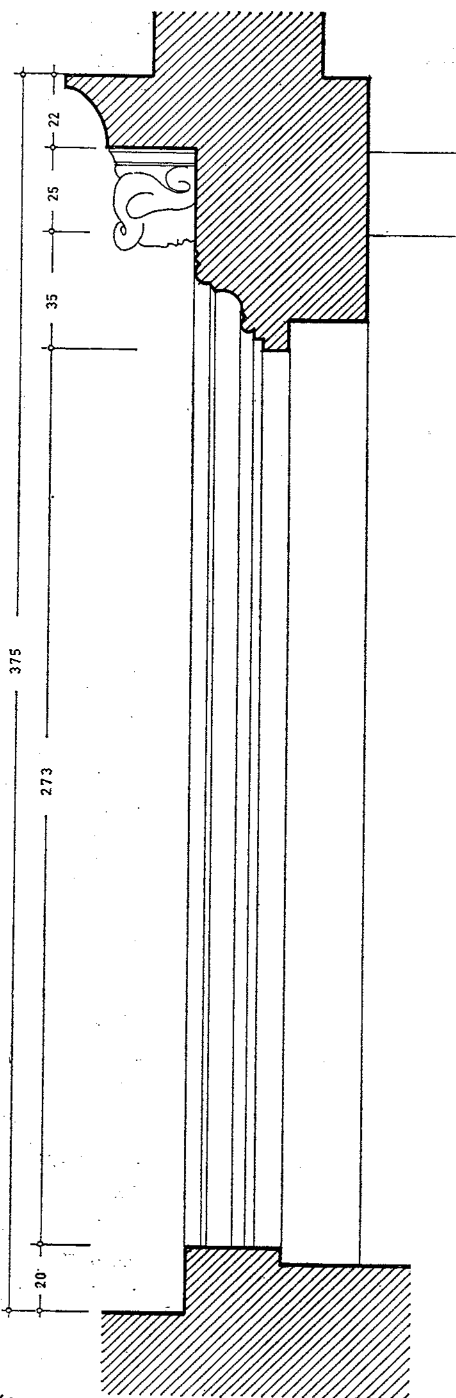
22
25
35
375
273
20

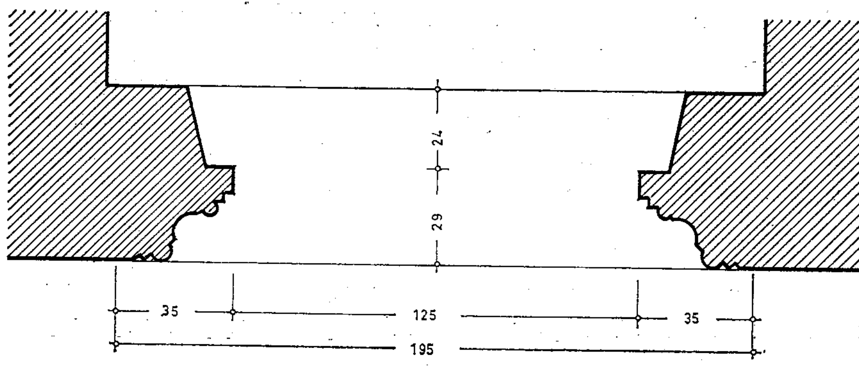
24
29
35
125
35
195

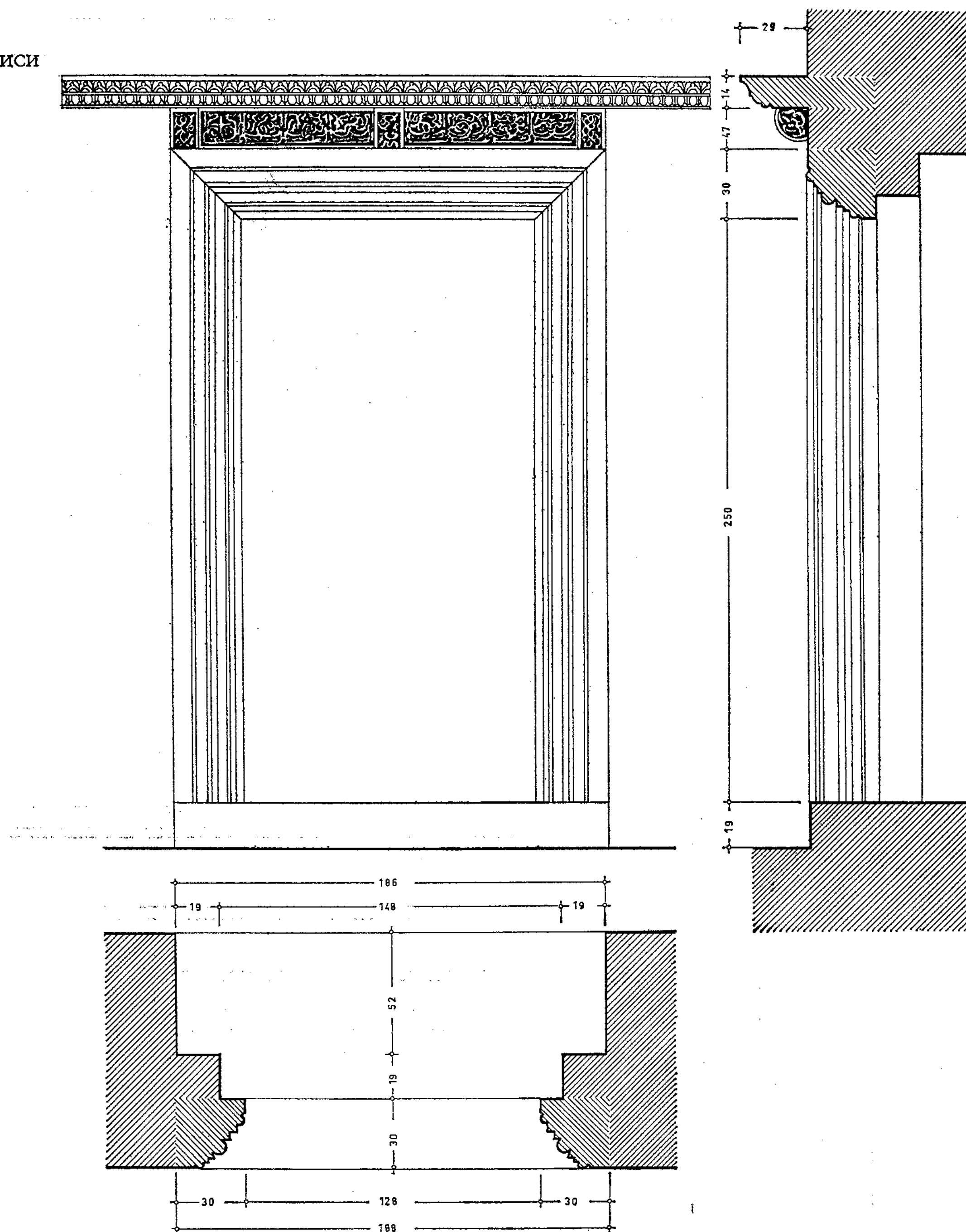

Сл. 19. СРЕДЊИ ПОРТАЛ ИЗМЕЂУ НАОСА И НАРТЕКСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 18. УЛАЗНИ ЗАПАДНИ ПОРТАЛ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. (ЛЕВО).

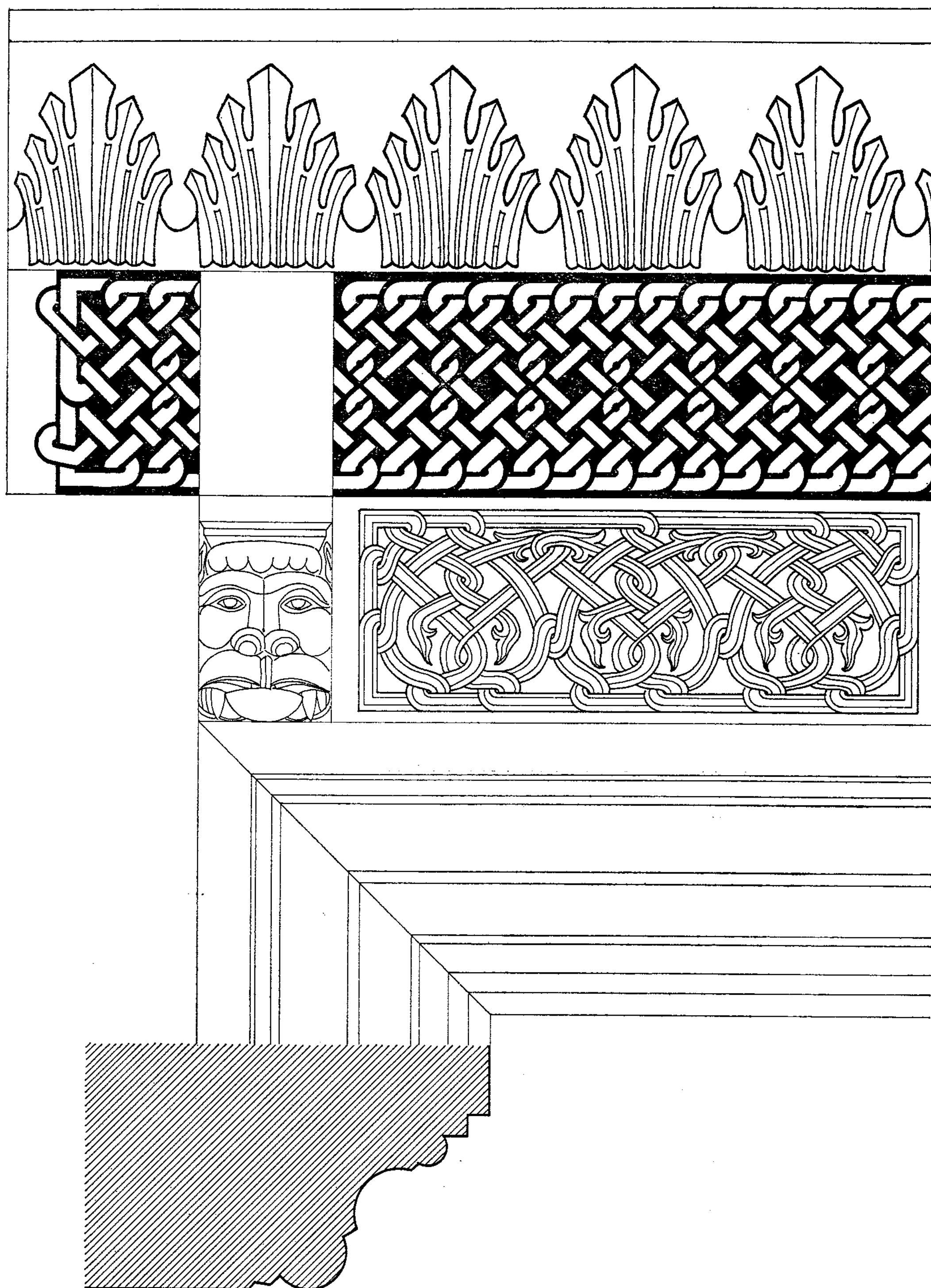

Сл. 20. ДЕТАЉ ЗАПАДНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

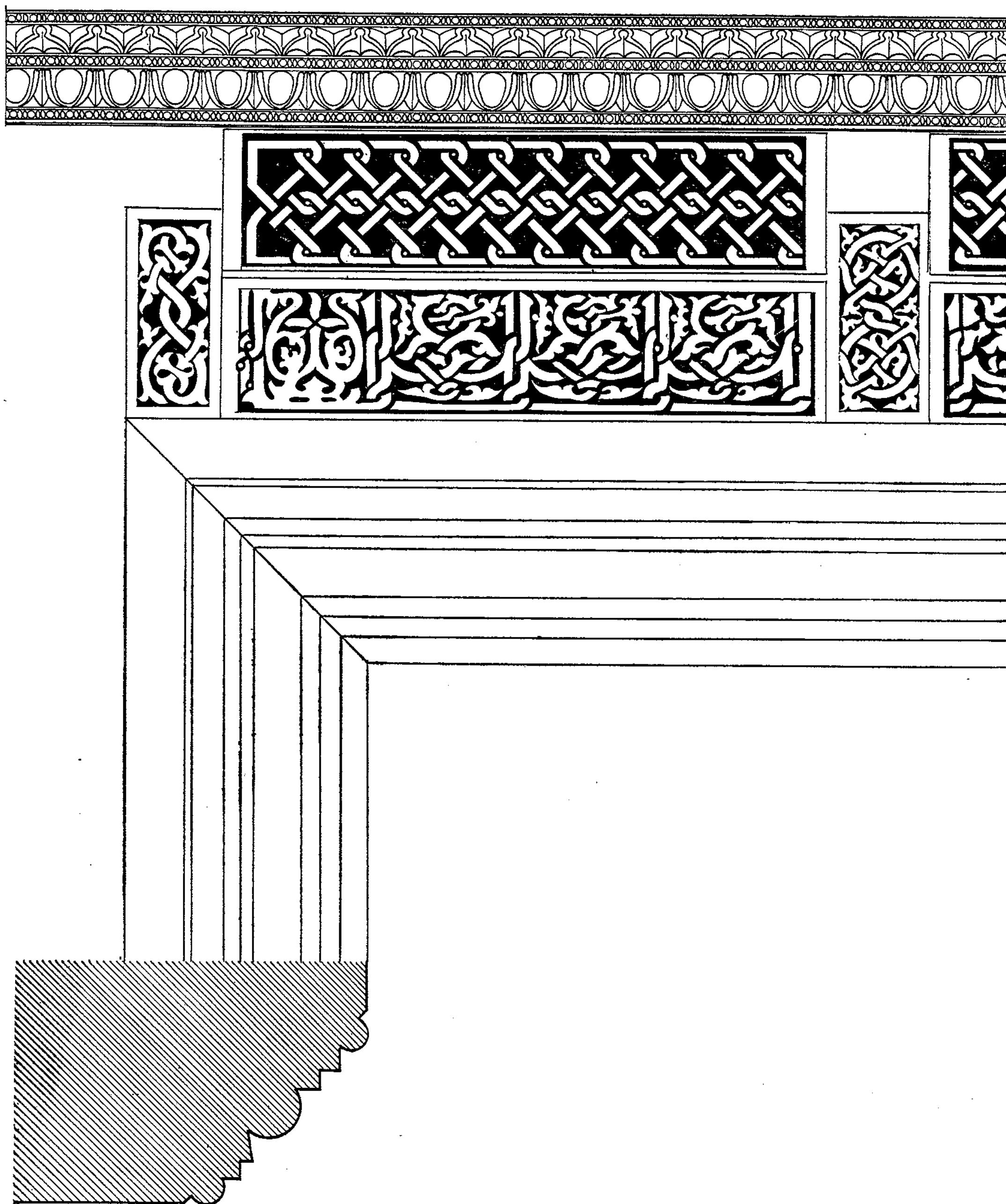

Сл. 21. ДЕТАЉ СРЕДЊЕГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА ИЗМЕЂУ НАОСА И НАРТЕКСА.

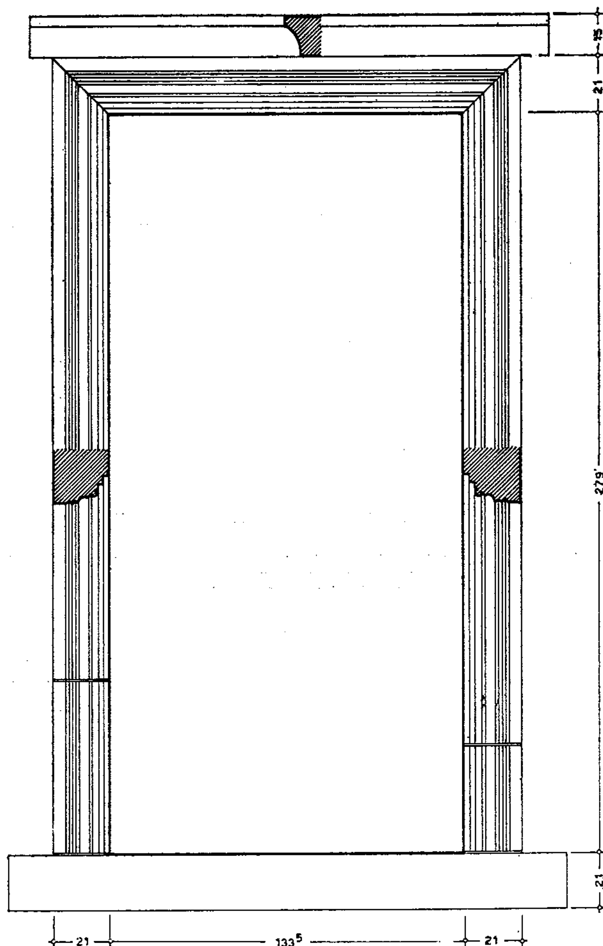

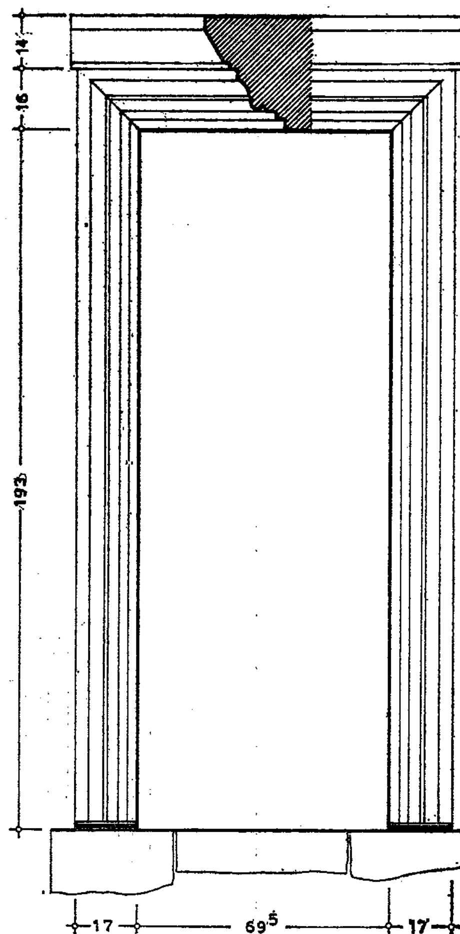

Сл. 22. СЕВЕРНА ВРАТА ИЗ НАРТЕКСА У НАОС ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА (ЛЕВО).

Сл. 23. СЕВЕРНА ВРАТА НАРТЕКСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА (ДЕСНО).

Завршни венац састоји се од једне једине плоче, која је дуга 2,80 м. Она је са предње стране профилисана са елементима класичне архитектуре: два фриза, један са јајастом, а други са лезбијском кимом, раздвојени су и оивичени фризовима астрагала. Са доње стране овај венац има плитку преплетну орнаментику, која је у стилу орнаментике преплета са доње стране венца западног портала; површине између трака заливене су такође црном смоластом материјом.

На овом порталу уочавамо елементе који се несумњиво уклапају и повезују са стилом западног портала, елементи који такође припадају византијској стилској пластици, али и елементе који овде не спадају. Профилација камених довратника и надвратника је истог карактера; куфска орнаментика на овом порталу, иако не постоји на западном, такође спада у византијско стилско подручје; преплетна орнаментика на доњим странама обеју завршних камених плоча, односно венаца, је скоро иста, али профили са јајастом и лезбијском кимом, као и са астрагалом, излазе изван овог подручја. Док су сви остали елементи овога портала рађени онда када је зидана црква, ова камена плоча са оваквом класичном профилацијом вероватно је узета са неког другог споменика и само је добила са доње стране ову преплетну орнаментику.

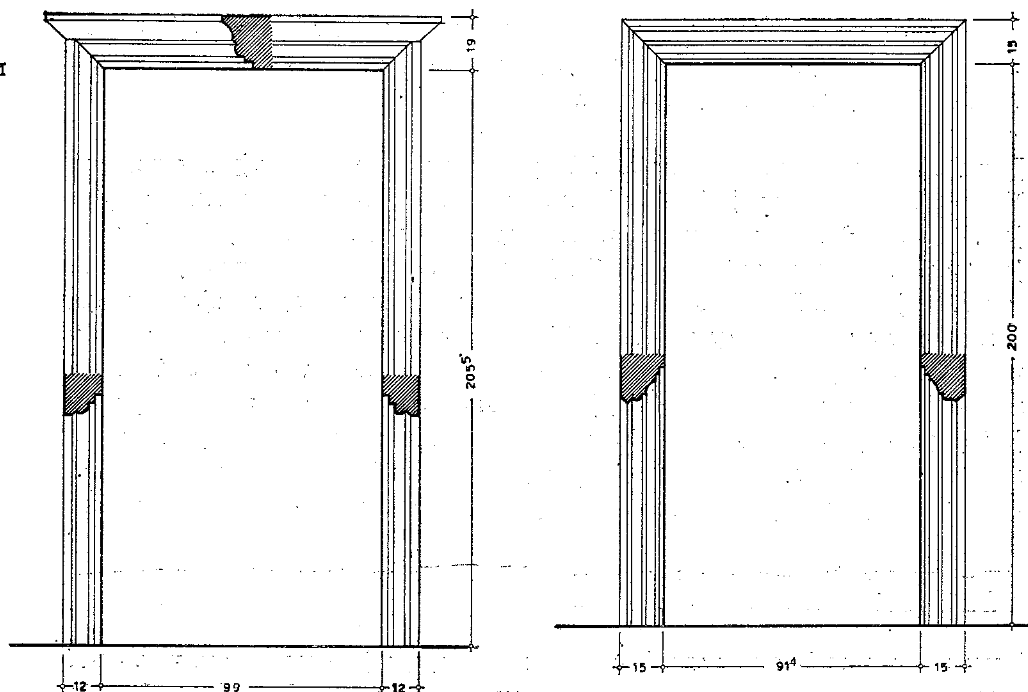

Сл. 24. ВРАТА СЕВЕРНЕ ТРИФОРЕ ПЕВНИЧКЕ АПСИДЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 25. ВРАТА ЈУЖНЕ ТРИФОРЕ ПЕВНИЧКЕ АПСИДЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Овај начин искоришћавања старих фрагмената са додавањем нових стилских елемената у савременом духу није овде, као што ћемо видети, једини пут примењен.

Лево и десно од овог портала налази се још по један улаз из нартекса у наос; оба ова улаза имају камене оквире од белог мермера који су на исти начин грађени. Отвори су велики 82 × 196 см. Довратници и надвратници су из једног комада и имају богату профилацију. Довратници су широки по 10 см, а надвратници су високи око 17 см. Спој надвратника са довратницима је у облику косе спојнице. Карактеристично је да је надвратник израђен из једног комада заједно са венцем изнад врата, што је ређи случај да се тако ради, а што се на цркви краља Милутина примењивало и на другим местима. Укупна висина врата без профила венца, тј. само оквира, је 204 см.

На обема певничким апсидама су такође камени профили око врата. Унутрашњи отвори су приближне величине, али нису исти: северни има димензије 99 × 205,5 см, а јужни 91,4 × 200 см. Врата нису ни истих профила: јужна имају много богатију профилацију од северних, али северна имају изнад венац, који опет јужна немају. Спој надвратника са довратницима је и овде косом спојницом. Довратници северних врата широки су само 10 см, док су код јужних широки по 15 см (сл. 24, 25).

Северна врата нартекса цркве краља Милутина су такође од белог мермера. Унутрашњи отвор је 69,5 × 193 см. Довратници су широки 17 и 18,5 см, а надвратник само 16 см. Изнад надвратника је венац, али израђен је из истог комада са надвратником. Спој довратника и надвратника је и овде косом спојницом. И довратници су израђени из једног комада мермера; у лежишту између довратника и прага налази се олово, које је стављено у циљу бољег

налегања и да се ивице профила не штете од притиска. Врата имају богату профилацију, која се састоји из по једног торуса, трохилуса и више равних трака. Сви су профили добро изглачани (сл. 23).

Јужна врата нартекса цркве краља Милутина сасвим се разликују од северних. Унутрашњи отвор им је 79,5 × 190 см, а ширина довратника и надвратника је по 15 см. Врата имају венац изнад надвратника, али који је израђен из једног комада са надвратником. Спој довратника и надвратника је и овде косом спојницом. Довратници су израђени из по два комада, од којих су доњи комади мањи; висине су по 47 см. Профил врата састоји се само из равних површина, које се секу под правим углом и једне косе површине. Та коса површина широка је 7 см и у њој је направљен изрез од 3 см ширине, у који је био утиснут ситан мозаик. На жалост, од тог мозаика се сачувало врло мало, али се ипак може да сагледа како је изгледао. У траку мозаика надвратника биле су утиснуте плочице, на којима је био натпис следеће садржине:

Имена Михаил и Варнава читају се сасвим добро, док је остало тешко читљиво. Претпоставља се да су то имена градитеља цркве краља Милутина. На оба вертикална фриза мозаика, на довратницима, налази се по један крстић.

Оваква врата са мозаиком су јединствена у српској средњовековној архитектури и више не постоји ниједан сачувани пример. Међутим такав рад је врло чест у базиликама јужне Италије и Сицилије, што је очигледно било познато и мајсторима који су ову цркву градили (сл. 26).

Припрата кнеза Лазара имала је три портала: по један на јужној и северној страни и један на западној, који је био и главни улазни. Овај последњи је или уништен или је био оштећен, па је преко њега израђен други у барокном стилу, који је делом од малтера, а делом од камена.

Северни портал припрате кнеза Лазара (сл. 27, 28, 163) има довратнике и надвратник, који су решени на сличан начин као и портали на нартексу цркве краља Милутина. Има облик правоугаоника са чистим отвором улаза величине 1,33 × 2,80 м. Надвратник је спојен косим спојницама са довратницима. Профилација се састоји из више торуса и трохилуса, са прелазима, на спољној и унутрашњој страни. Уз овај камени оквир, који има сасвим други стилски карактер, са обе бочне стране и са горње портал је добио скулптоване камене додатке. Изнад надвратника су три конзоле које носе венац, а између њих су две скулптоване плоче. Конзоле су високе свега 12 см, а венац 15 см. Његова предња површина има фриз од палмета, које су стилизоване у духу моравске орнаментике, опточених са доње стране уврнутим ужетом. Доње површине венца имају преплетну орнаментику обрађену са три мотива; два су блиска моравској стилској орнаментици, а трећи има више карактер византијског преплета. Међупростор је био некада испуњен црном смоластом масом која је данас испрана.

Камени первази који су додати са обе стране портала широки су по 21 см и на предњој површини имају преплетну орнаментику моравског стила, са

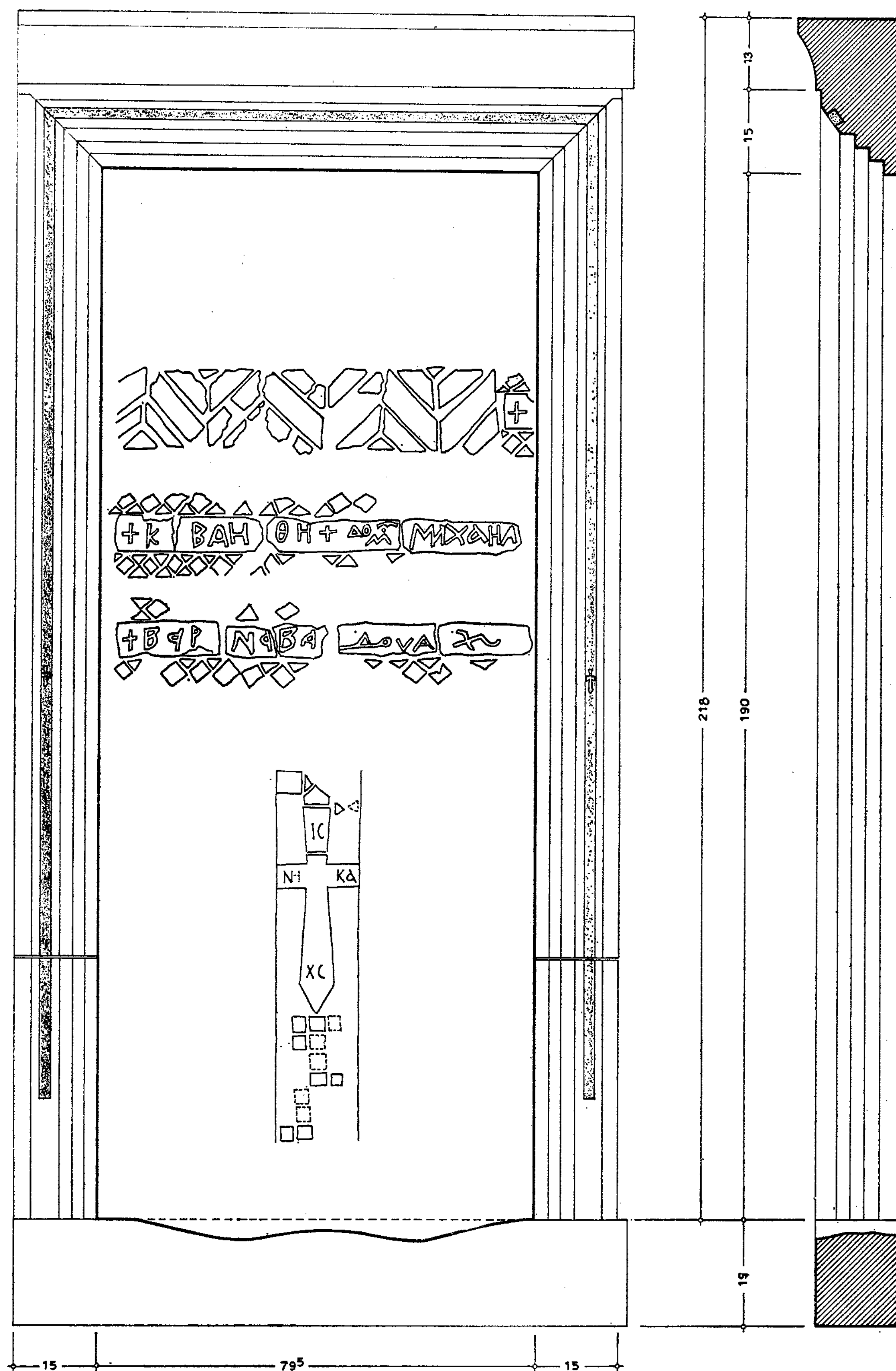

Сл. 26. ЈУЖНИ ПОРТАЛ НАРТЕКСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА СА ДЕТАЉИМА САЧУВАНОГ НАТПИСА И МОЗАИКА КОЈИ СЕ НАЛАЗИО НА ЊЕМУ.

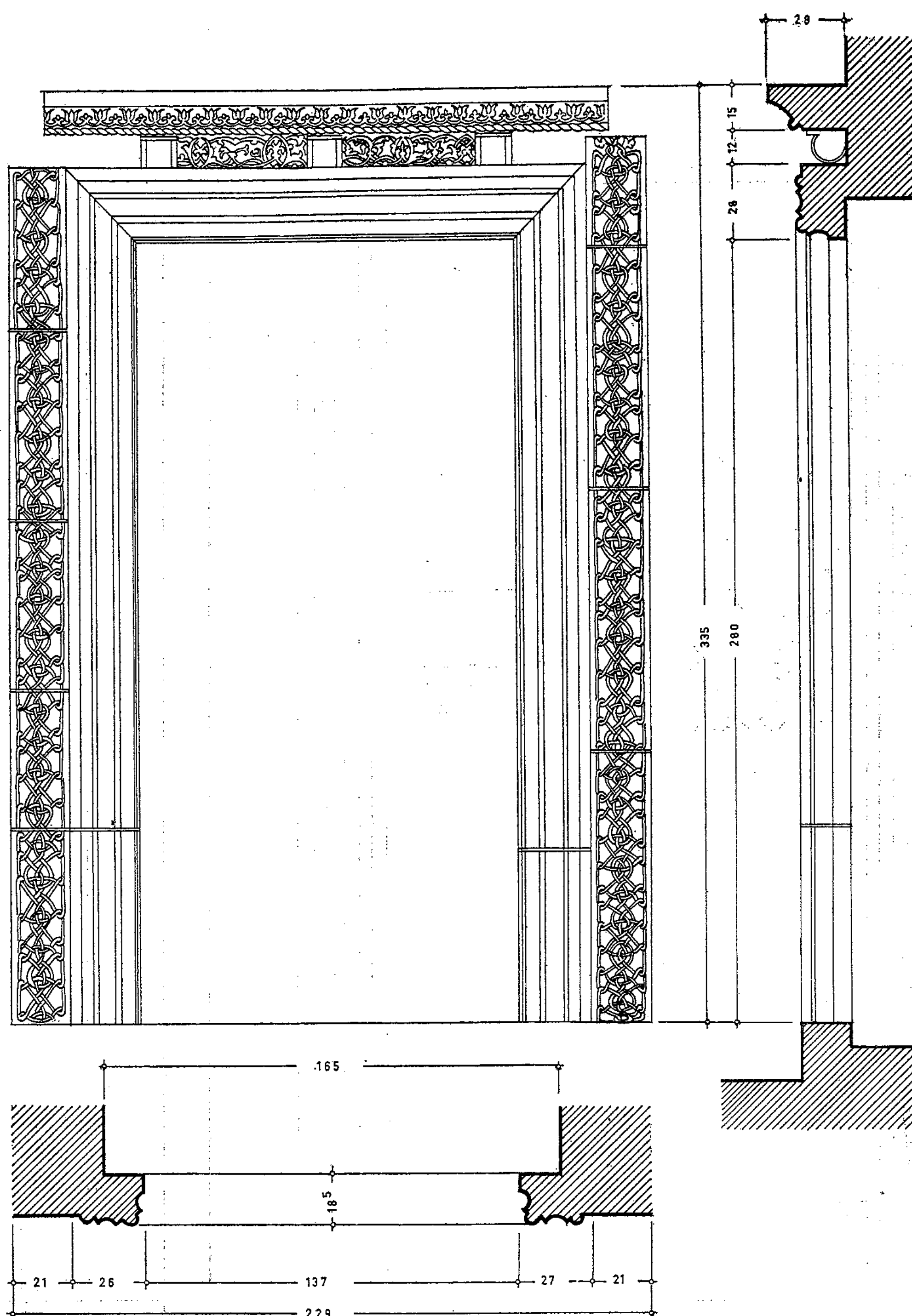

Сл. 27. СЕВЕРНИ ПОРТАЛ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

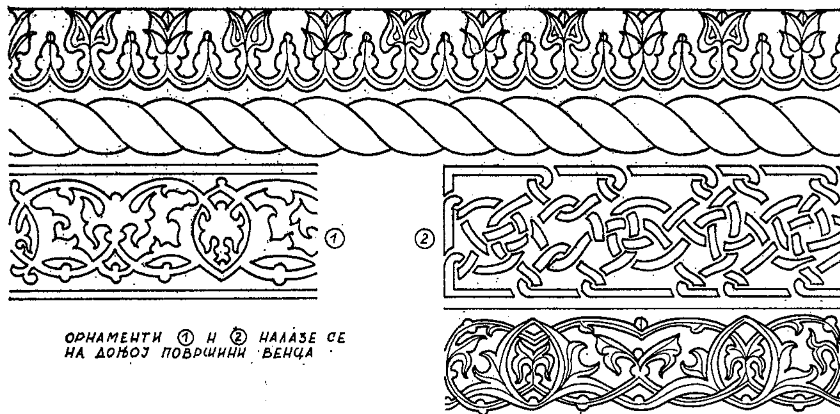

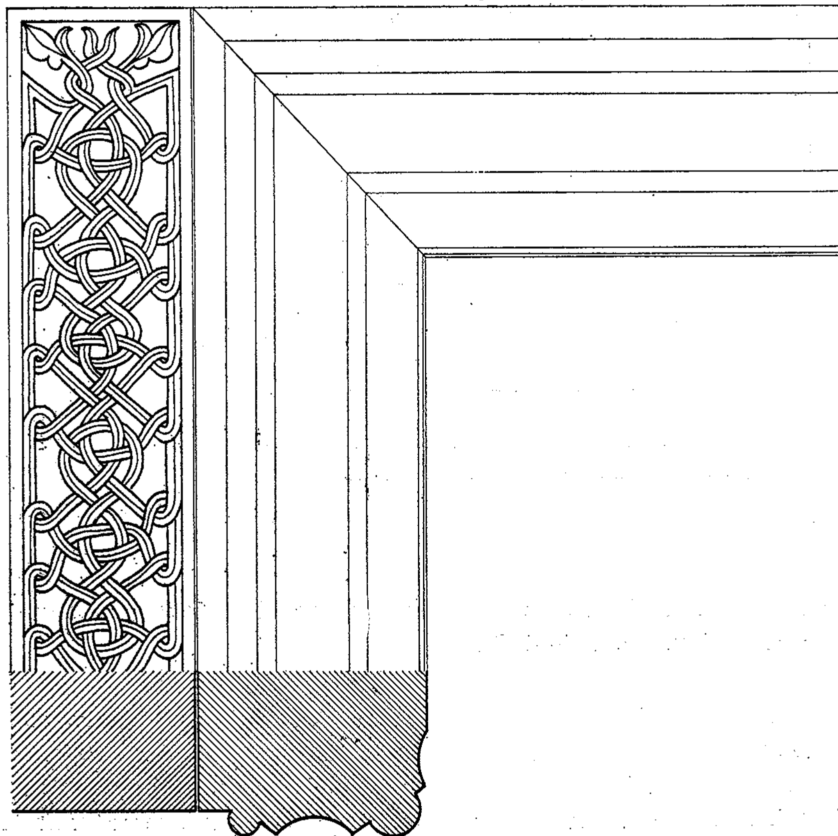

Сл. 28. ДЕТАЉИ СА СЕВЕРНОГ ПОРТАЛА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

истим мотивом и на једној и на другој страни. Цела композиција овога портала делује прилично нехармонично и чини се као да је више скрпљена, иако је сваки део за себе стилски. Унутрашњи оквир, довратници и надвратник, делују као једна целина, којој је сасвим независно додат сав остали спољни декор, коме би се због извесних техничких недоследности могло приписати да је припадао чак и неком другом порталу.

Јужни портал решен је слично северном порталу, али без свих ових додатака. Правоугаоног је облика са чистим отвором величине 1,32 × 2,80 м, тј. има исту величину као и северни. Он има још две конзоле, које су узидане са

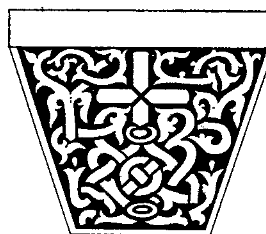

Сл. 30. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА СА КАПИТЕЛА ИСТОЧНЕ ТРИФОРЕ НА АПСИДИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

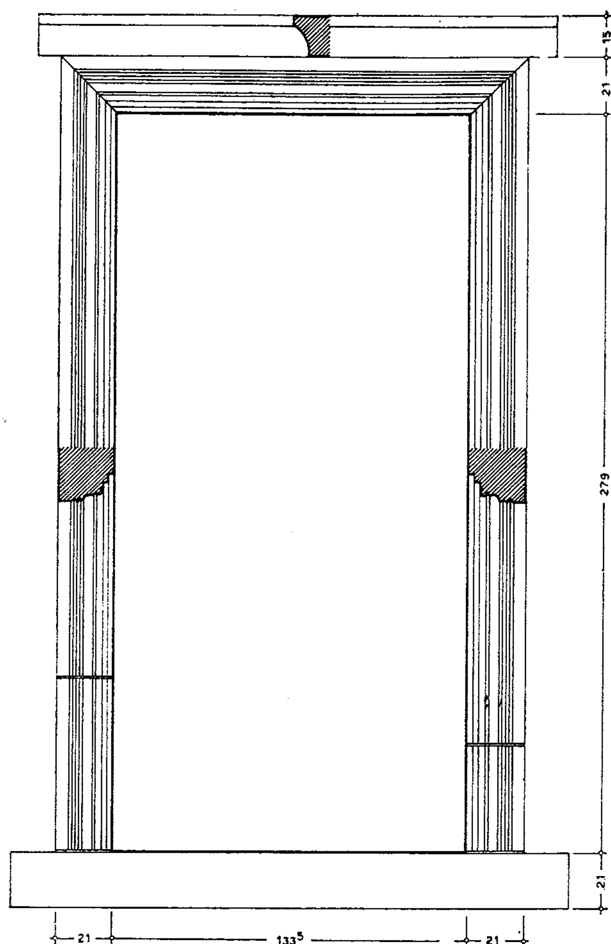

Сл. 29. ЈУЖНИ ПОРТАЛ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

сваке стране по једна, до надвратног венца. На обема конзолама су скулптуре глава (сл. 29, 134—137).

Довратници имају пресек 20 × 21 см; профилација довратника разликује се од профилације северног портала. Довратници нису израђени из једног комада, већ из два, од којих су доњи мањи; један је висок 0,65 м, а други 0,395 м. У спојницама ових комада са горњим налази се олово, ради бољег налегања. И овде су довратници спојени са надвратником косом спојницом.

Првобитни *западни портал* свакако да је постојао, да је био камени, а можда чак и обрађен са преплетном орнаментиком моравског стила. Но, он је, како је већ речено, или потпуно уништен и демонтиран или се данас можда његови оштећени остаци налазе испод барокног портала, који је саграђен 1779. године. Овај портал има само унутрашњи оквир од белог мермера, са отвором величине 1,35 × 2,05 м, док су лезене са венцима изведене од малтера. Изнад портала је једна велика полукружна настрешница (сл. 31). Барокни стил овога портала изражен је нарочито у орнаментици горње профилације надвратника, као и на мермерној плочи, у коју је урезан натпис о времену грађења портала.

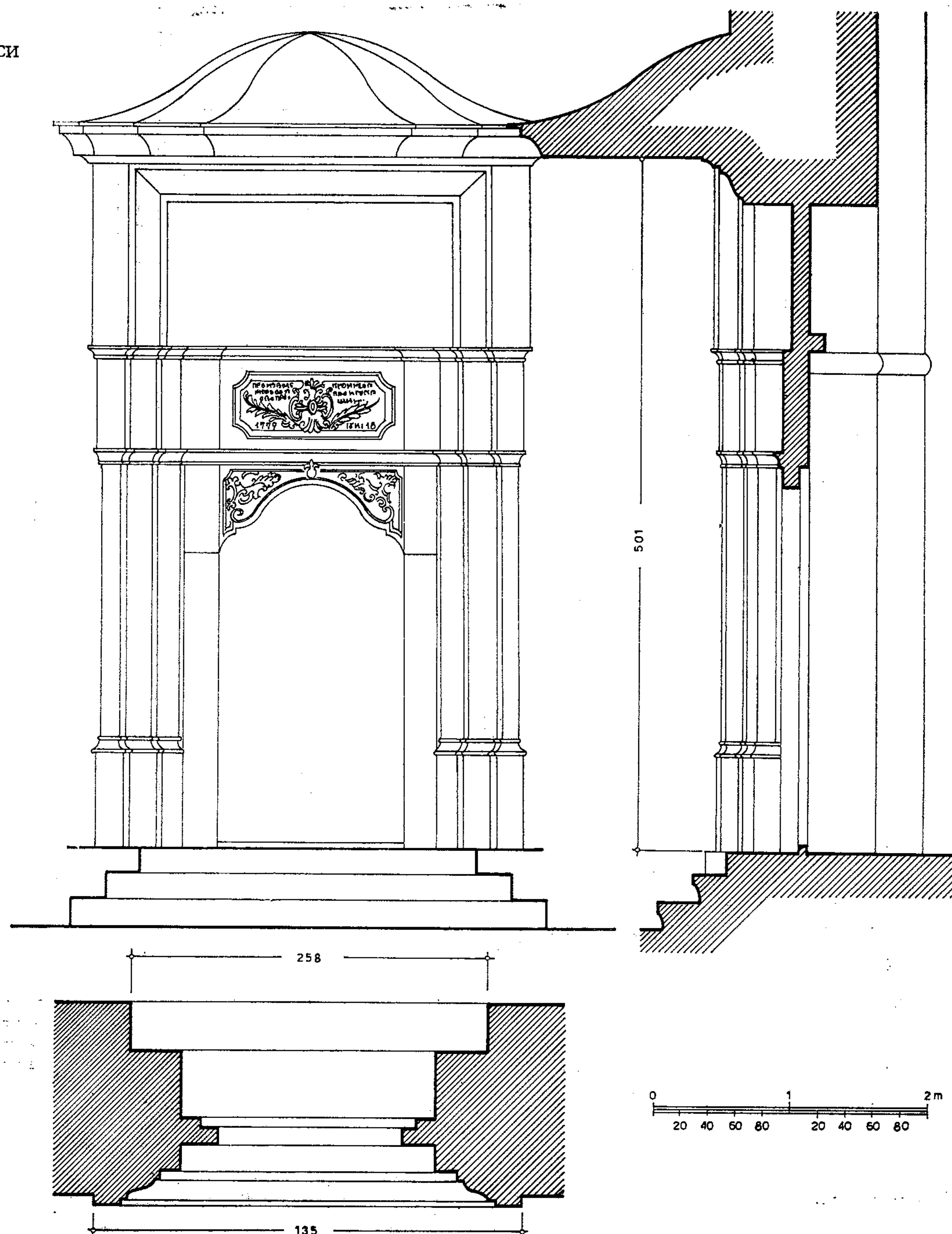

Сл. 31. ОСНОВА, ИЗГЛЕД И ВЕРТИКАЛНИ ПРЕСЕК БАРОКНОГ ПОРТАЛА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА КОЈИ ЈЕ САЗИДАН 1779. ГОДИНЕ.

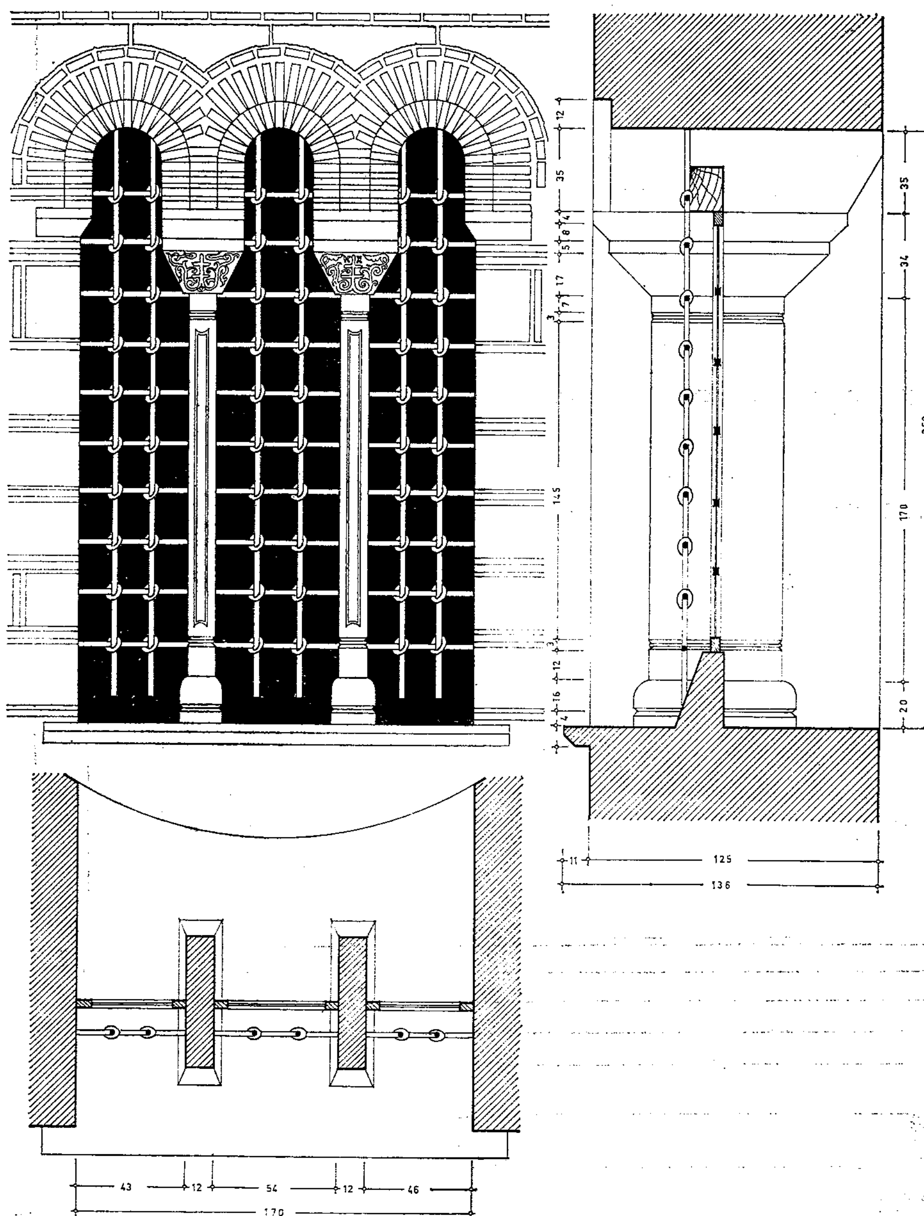

Сл. 32. ОСНОВА, ИЗГЛЕД И ВЕРТИКАЛНИ ПРЕСЕК ИСТОЧНЕ ТРИФОРЕ НА АПСИДИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Прозорски отвори

И на цркви краља Милутина и на припрати кнеза Лазара прозорски отвори имају врло разноврсне архитектонске облике, од најједноставнијих до врло богато обрађених.

На тамбурима кубета свака страна има по један једноставан прозор, који је узан, издужен и полукружно засведен. Прозори великог дванаестостраног кубета широки су по 55 см, а високи 2,90 м; прозори оба мала западна кубета широки су по 53 см, а високи 2,05 м. Сличне димензије имају и прозори тамбура кубета на припрати кнеза Лазара: 0,50 × 2,10 м.

Једноставни прозорски отвори засведени полукружним луком примењени су углавном још и у горњој зони зидова на цркви краља Милутина. Тако по три таква прозора налазе се на обема певницама, као и на апсиди. У горњој зони по један такав прозор је још на бочним странама источних травеја нартекса. Њих има још гдегде и у доњој зони: по један на бочним зидовима западног травеја наоса, два на апсиди и по један на бочним зидовима западног травеја олтарског простора.

Остали прозорски отвори обрађени су у облику бифора и трифора нарочите архитектонске обраде, те поред своје примарне улоге имају и ову претежнију естетску улогу у обликовању спољне архитектуре цркве. Зато ћемо их приказати појединачно.

Источна трифора на апсиди. Као и увек, прозор на источној страни апсиде посебно је архитектонски наглашен својом обрадом. Широк је 1,70 м са висином отвора од 2,55 м; сви отвори су исте висине (сл. 32). По средини су два камена стуба, који имају стопе, стабло и капителе. Стопе су високе 0,20 м; стабла 1,70 м, а капители по 0,34 м. Сва три лука су засведена опеком, а сваки лук има по две архиволте. Капители прихватају целу дебљину зида, те су стубови решени у облику меноа. Капители имају, како на спољној чеоној, тако и на унутрашњој страни, стилизован орнамент у плитком резу (сл. 1, 30, 34, 35, 107). Површина између трака била је испуњена црном смоластом масом. Она се сачувала на унутрашњим површинама капитела, а на спољним је пропала. Стилизовани орнаменти са крстом у средини имају сличан карактер, као и орнаменти на конзолама портала између наоса и нартекса. На каменим профилима у техничком погледу нема никаквих индиција да је на овој трифори употребљен стари материјал, нити да је стари материјал прерађен.

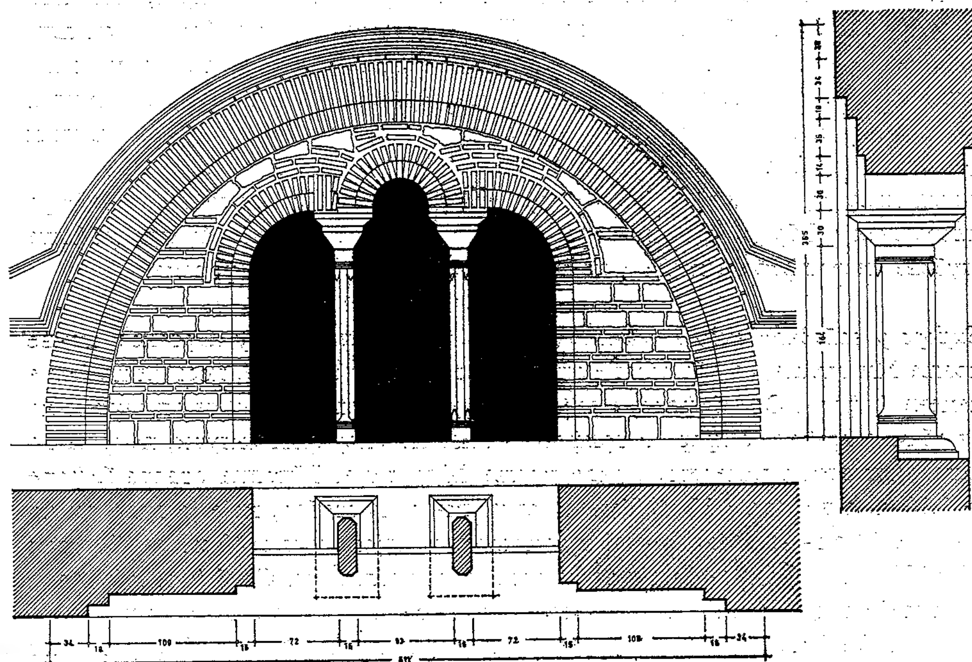

Сл. 33. ОСНОВА, ИЗГЛЕД И ВЕРТИКАЛНИ ПРЕСЕК ТРИФОРЕ НА ЗАПАДНОМ ЗИДУ НАОСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Трифора на забату западног крака крста под централним кубетом (сл. 33). Широка је 2,59 м са висином средњег отвора од 2,45 м, који је полукружно засведен; друга два засведена су са четвртином лука и нижи су од средњег. Два камена стуба имају стопу, стабло и капител. Стопе су високе по 0,20 м; стабла по 1,65 м, а капители по 0,30 м. Капители прихватају скоро читаву дебљину зида, те је трифора решена као мено. Димензије и обрада профила камених делова су врло слични стубовима трифоре на апсиди; ова трифора нема на капителима орнаменталну декорацију.

Сл. 34. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА СА КАПИТЕЛА ИСТОЧНЕ ТРИФОРЕ НА АПСИДИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Цела трифора је обухваћена са двема полукружним архиволтама од опеке, од којих је унутрашња двоструко ужа од спољне. Луци трифоре такође су од опеке, са по две архиволте. И на овој трифори нема никаквих индиција да је за њену израду употребљен стари материјал.

Трифоре на западној страни нартекса и на бочним странама западног травеја нартекса (сл 11, 110, 111). На нартексу у горњој зони има пет трифора: три се налазе на западном зиду, према сваком травеју по једна, а још по једна у бочним зидовима западног травеја. Ове две последње данас су слободне, као и некада, јер их ништа не заклања; све три трифоре западног зида зазидане су са спољне стране када је дозидана припрата кнеза Лазара, али су остале видљиве са унутрашње стране. Све ове трифоре решене су и обрађене на исти начин као и трифора на забату западног крака крста централног кубета.

Бифоре источног травеја наоса (сл. 36, 118, 119). На северном и јужном спољном зиду налази се по једна бифора. Обе бифоре су сличних димензија и сличне обраде, а решене су у облику меноа. Северна бифора има чисту ширину отвора од 0,70 м, а висина отвора у коме је бифора израђена и који је полукружно засведен је 2,70 м. Камени стуб има стопу, стабло и капител. Стопа је висока 15 см, стабло 105 см, а капител 16 см. Стабло је врло танко, свега 10 см; са горње стране на врату стабла је плитки орнамент. Такође је једноставан орнамент и на предњој страни (челу) капитела: урезан нагнут крст, око кога се доста слободно обавија гранчица. Допрозорници и лук бифоре са спољне стране израђени су само од бигра са једноставним профилом; луци су од опеке, али нарочито ређане да се добије орнамент у облику ромбова и троуглова. Њено чисто стилско решење са луцима који су описани из високо надвишених центара ремети мало неуобичајени начин непосредног наслањања лукова на унутрашње стране отвора, што је урађено због тога јер би се отвор бифоре много сузио. Обрада профила камених делова је врло слична обради профила стубова на трифори апсиде и другим до сада описаним трифорама.

Сл. 35. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА СА КАПИТЕЛА ИСТОЧНЕ ТРИФОРЕ НА АПСИДИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

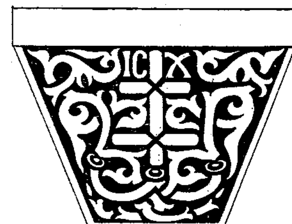

Бифоре у западном зиду нартекса (сл. 37). У западном зиду нартекса цркве краља Милутина, са обе стране од великог улазног портала, постоји по једна камена бифора. Ове бифоре израђене су на сасвим други начин од оног како су обично грађене бифоре и трифоре у византијској архитектури, па и на до сада описаним примерима цркве краља Милутина. Ширина отвора бифоре је 1,70 м, а висина 3,37 м. Камени стуб има само стабло, које је врло танко — свега 14 см — и капител са богатом профилацијом, висок 40 см, са абакусом 50 × 100 см, да може да прими зид читавом дебљином. Стуб је комбинован са каменим прозорима, који су правоугаоног облика и убачени су у отворе бифоре. Овај метод искоришћен је и код великих трифора и бифора. Чист

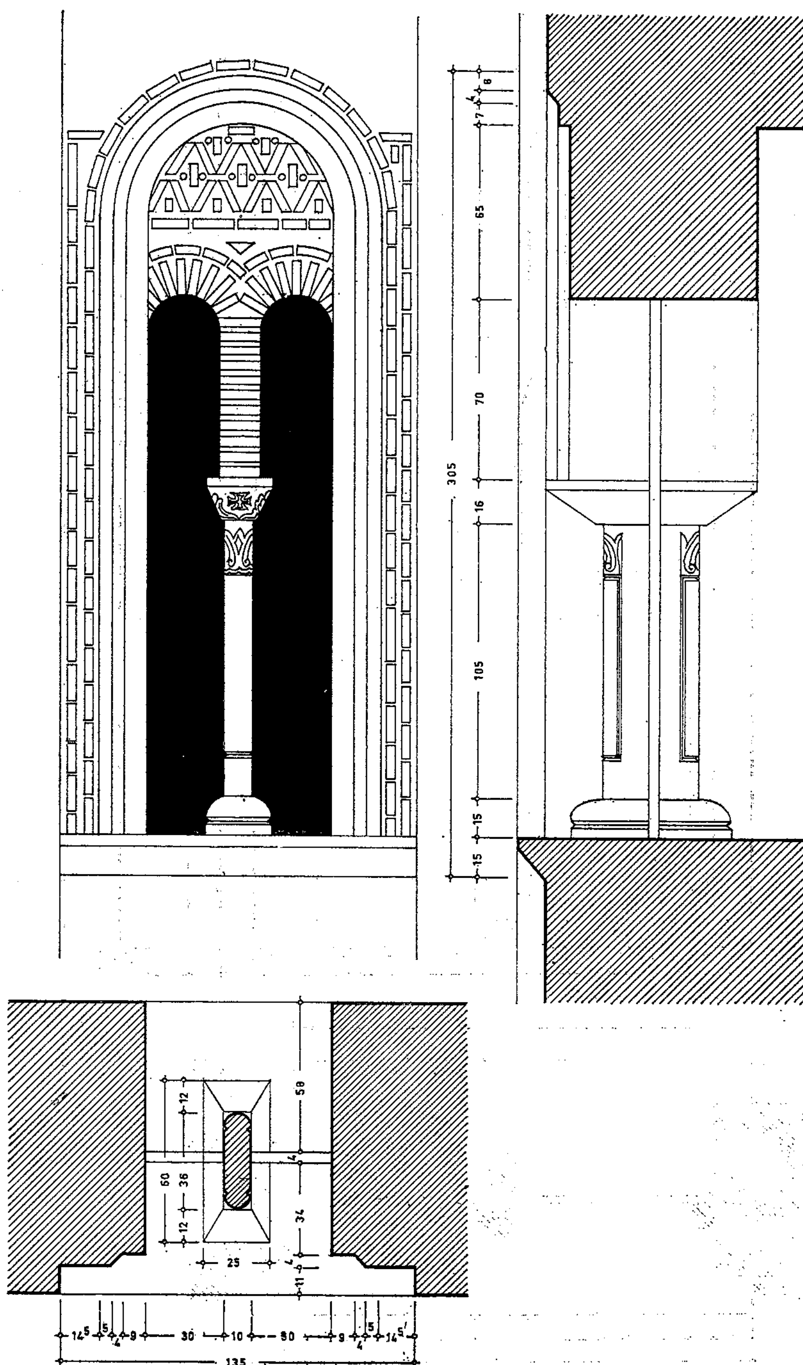

Сл. 36. ОСНОВА, ИЗГЛЕД И ВЕРТИКАЛНИ ПРЕСЕК БИФОРЕ НА СЕВЕРНОЈ СТРАНИ ИСТОЧНОГ ТРАВЕЈА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

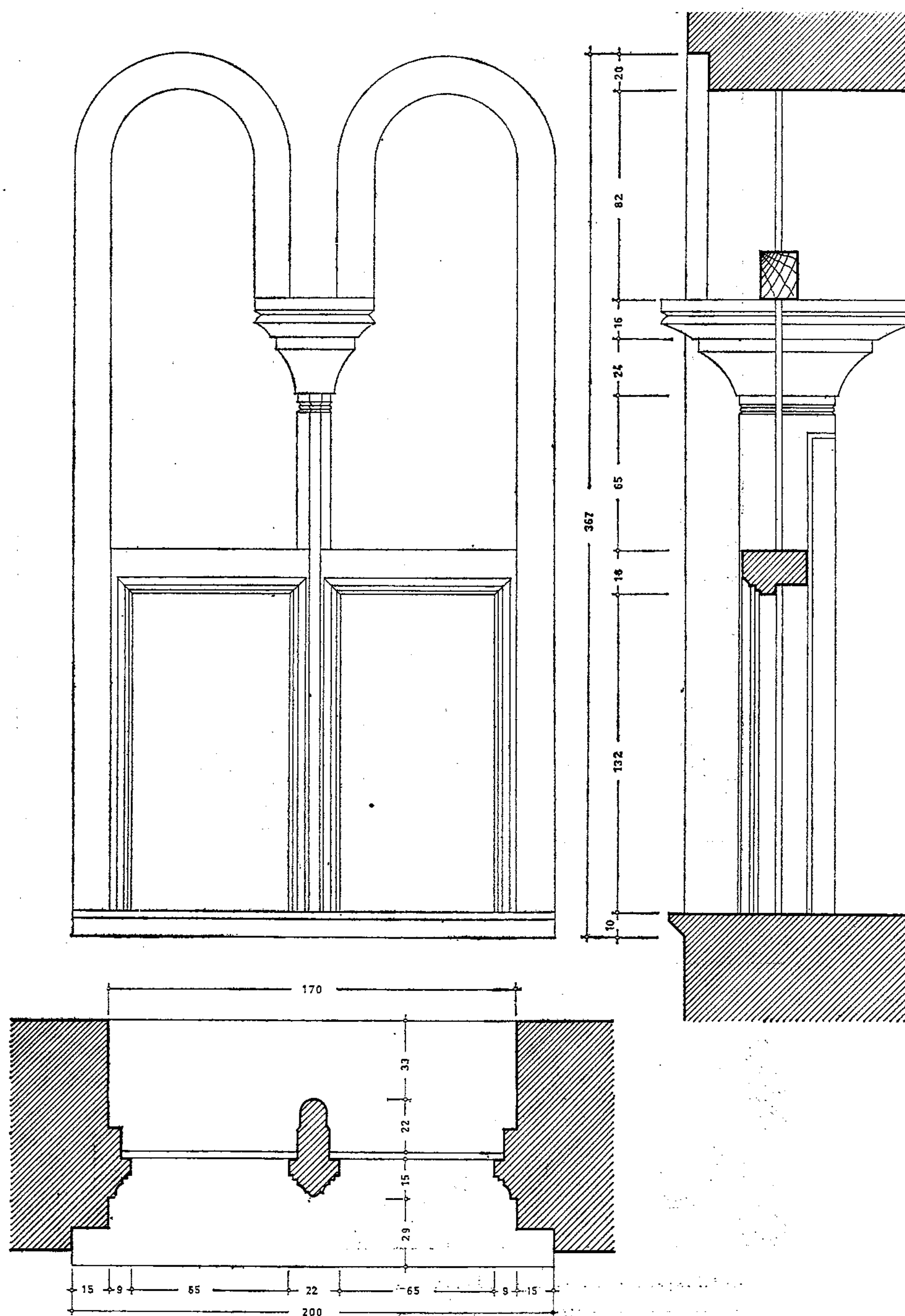

Сл. 37. ОСНОВА, ИЗГЛЕД И ПРЕСЕК БИФОРЕ У ЗАПАДНОМ ЗИДУ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

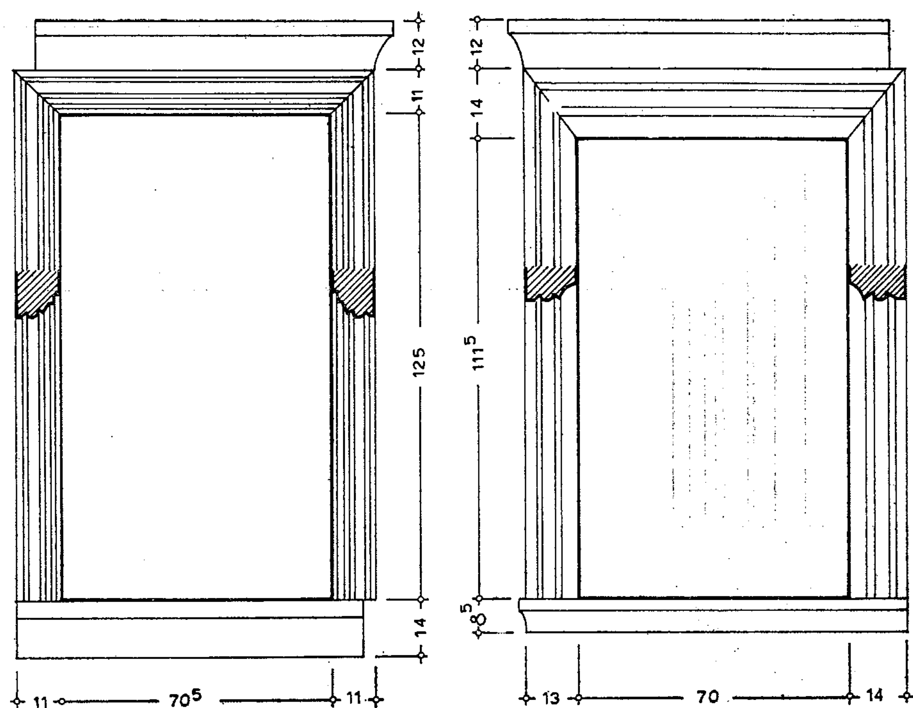

Сл. 38. ПРОЗОРИ СА ЈУЖНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА: ЛЕВО — ЗАПАДНИ И ДЕСНО — ИСТОЧНИ.

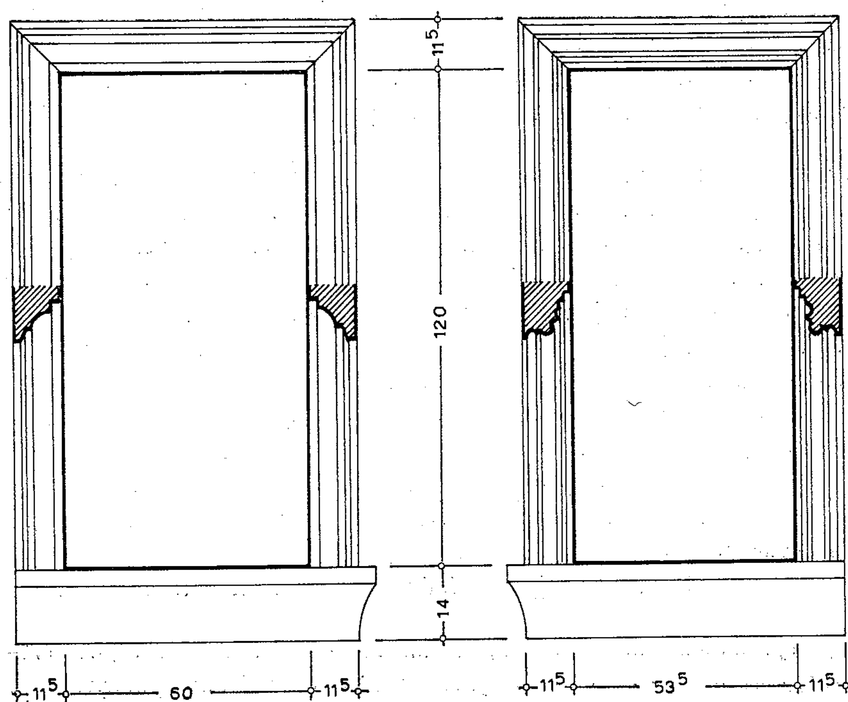

Сл. 39. ПРОЗОРИ СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА

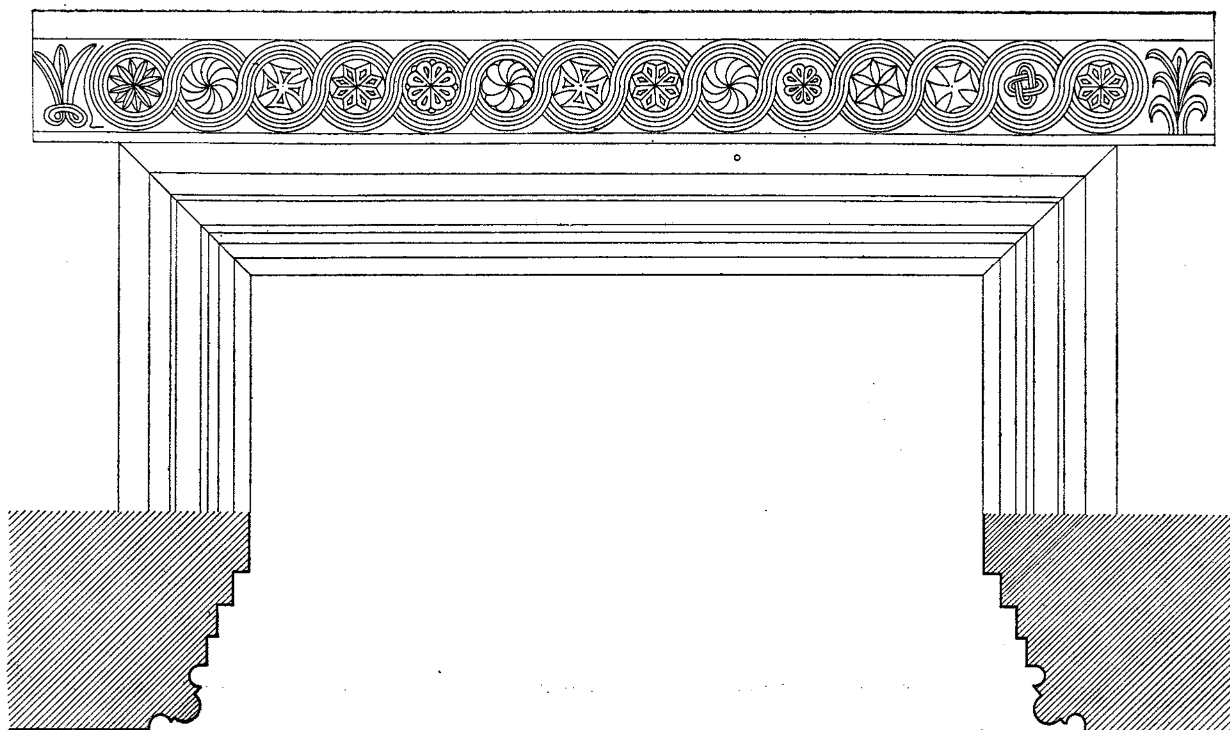

Сл. 40. ДЕТАЉ СЕВЕРНОГ ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОМ ЗИДУ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

отвор ових прозора је 0,65 × 1,32 м, а допрозорници и надпрозорници спојени су косом спојницом и имају доста богат профил, али без икаквих других украса, односно орнаментике.

Овај зид у коме се налазе ове бифоре био је некада спољни зид цркве краља Милутина и као такав можда првобитно није имао никакве отворе, па су ови направљени после дозиђивања спољног нартекса кнеза Лазара. Ту претпоставку дао је још Сава Хиландарац у своме опису манастира Хиландара.[9]

Осим ових прозора, камени прозорски оквири налазе се на цркви краља Милутина још и на певничким великим трифорама, по два на свакој трифори, лево и десно од врата, као и по два на великим бифорама нартекса, лево и десно од мермерног стуба. Такође такви оквири налазе се и на великим бифорама, северној и јужној, припрате кнеза Лазара. Величина ових прозорских оквира није иста и њихови унутрашњи отвори имају различите димензије, али углавном крећу се око 60 × 120 см. Ни профили тих прозора нису исти, па чак два прозора на једној бифори не морају имати исти профил. Неки од њих имају венац изнад надпрозорника, а неки немају. Профилације између прозора цркве краља Милутина и прозора припрате кнеза Лазара битно се међусобно разликују, што је последица различитих стилова у којима су ове две грађевине биле сагрђене. Понегде су само прозори истог профила, као на пример, оба прозора јужне бифоре цркве краља Милутина.

Прозори на западноме зиду припрате кнеза Лазара (сл. 40, 41, 171—174). У западном зиду, са обе стране улаза, налази се по један правоугаони прозор са

[9] Сава Хиландарац: *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, 35.

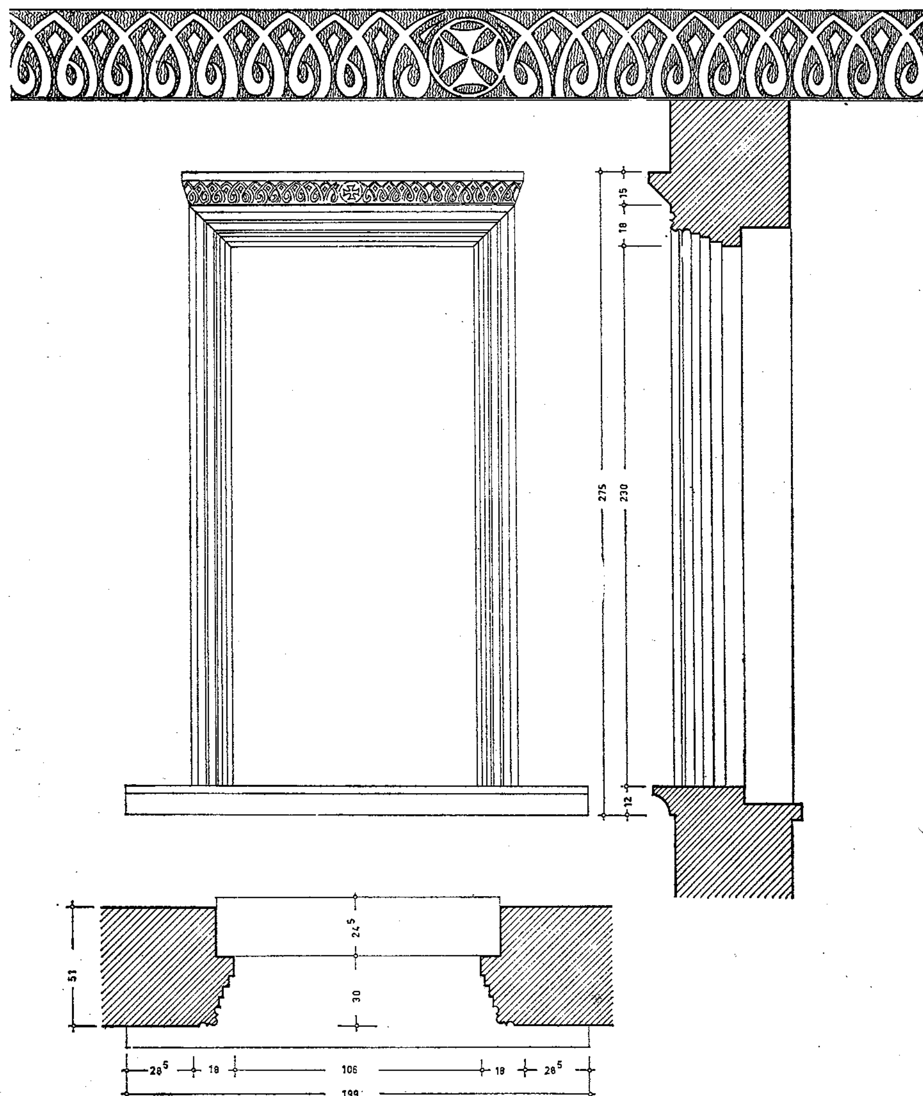

Сл. 41. ОСНОВА, ИЗГЛЕД, ВЕРТИКАЛНИ ПРЕСЕК И ДЕТАЉ ЈУЖНОГ ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОМ ЗИДУ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

каменим допрозорницима и натпрозорницима. Они су скоро исте величине; чист отвор северног је 1,0 × 2,25 м, а јужног је 1,06 × 2,30 м. Изнад натпрозорника имају камени венац. Испод прозора су потпрозорници, од којих је потпрозорник северног прозора оштећен. Камени оквири ових прозора имају врло богат профил и они су једноставно убачени у много шире отворе, који су били озидани, те је простор између допрозорника и зида испуњен опеком. Једина разлика између ова два прозора је у стилу и начину израде орнамената који су изведени на чеоним површинама натпрозорних венаца. Код северног прозора тај орнамент се састоји од две трочлане траке, које се увијају у облику спирале правећи кругове. У пољима тих кругова су разни орнаменти (сл. 173). Такав орнамент, иако има извесне сличности са преплетним орнаментима моравског стила, није произишао из ове школе. Ни мотиви у круговима не припадају њој. На јужном прозору орнамент има карактер стилизованог акантуса, али чија обрада није доведена до краја, тј. то је само прва фаза у камено-

резачкој техници, после које је требало да дође извлачење ребара лишћа. Изгледа да су за оба венца искоришћени стари фрагменти, али код првог орнамент је био већ израђен, а код другог је површина била чиста и орнамент је започет да се реже, али није завршен.

Велике бифоре на нартексу цркве краља Милутина (сл. 110, 111). На нартексу, на северној и јужној страни, према западним травејима су две бифоре, које су обрађене скоро на исти начин и истих су димензија. Северна бифора висока је 4,35 м (чист отвор), а широка је 2,00 м. Стуб бифоре је осмостраног пресека и стабло је из једног комада камена; висок је заједно са капителом 3,5 м. Доњи део бифоре затварају парапетне камене плоче са плитком рељефном орнаментиком, која по своме стилу припада XII веку, а изнад њих су убачени камени оквири правоугаоних прозора, који су високи 1,30 м. По стилу орнамената на парапетним плочама и јужне бифоре припадају истом времену, XII столећу, само су мотиви други.

Зидање обеју бифора изведено је на исти начин: унутрашње архиволте су од опека, а спољне од камена (бигра), али су спољни луци опточени једним редом опеке. Луци су описани из надвишених центара.

И са техничке, а не само са стилске стране, уочљиво је да парапетне плоче нису биле првобитно грађене за ова места. Парапетне плоче северне бифоре одговарају својим величинама отворима, те су лако и постављене; на јужној бифори биле су шире од отвора, те зид сече скулптован фриз на левој, а на десној га скоро сасвим заклања.

Велике бифоре на нартексу кнеза Лазара (сл. 42, 161). Ове бифоре рађене су очигледно по угледу на претходне, али су од њих веће и разликују се својом стилском обрадом. Оне се налазе и на сличним местима, као бифоре на цркви краља Милутина. Отвор северне бифоре широк је 2,35 м, а јужне 2,40 м. Висина слободног отвора је 4,35 м код северне бифоре. Архиволте отвора у којима су бифоре израђене су двоструке и зидане само опеком, а ширина им је 20 см. Стубови су камени и имају стопу, стабло и капител. Доњи део бифора затворен је са по две камене парапетне плоче, а изнад њих су убачени камени оквири за по два правоугаона прозора. У тимпанонима бифора, изнад малих лукова, а испод великих архиволти, су камене розете.

Иако су ове две бифоре и композиционо скоро исте, њихова детаљна стилска обрада је различита, односно код јужне бифоре она је једноставнија.

Архиволте оба лука код северне бифоре су од камена и имају преплетну орнаментику у плитком рељефу, која је типична за период моравске школе (сл. 164). Спољне архиволте имају само геометријски преплет, а у углу у коме се сустичу је једна мала мртвачка глава (сл. 166, 109); унутрашње архиволте имају само палмете стилизоване у преплет. Ове архиволте код јужне бифоре су озидане само опеком. И камени оквири прозора на северној бифори имају преплетну орнаментику, а на јужном је немају, већ су само профилисани (сл. 167—170). Камена розета од стилизованих палмета северне бифоре већа је и богатија, док је јужна само од геометријског преплета. Најзад тимпанон

Сл. 42. ИЗГЛЕД СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА. СЛИКАНИ ОРНАМЕНТ ОКО ВЕЛИКЕ РОЗЕТЕ НИЈЕ ДАТ, ДА БИ СЕ БОЉЕ УОЧИЛА КАМЕНА ПЛАСТИКА. (ДЕСНО).

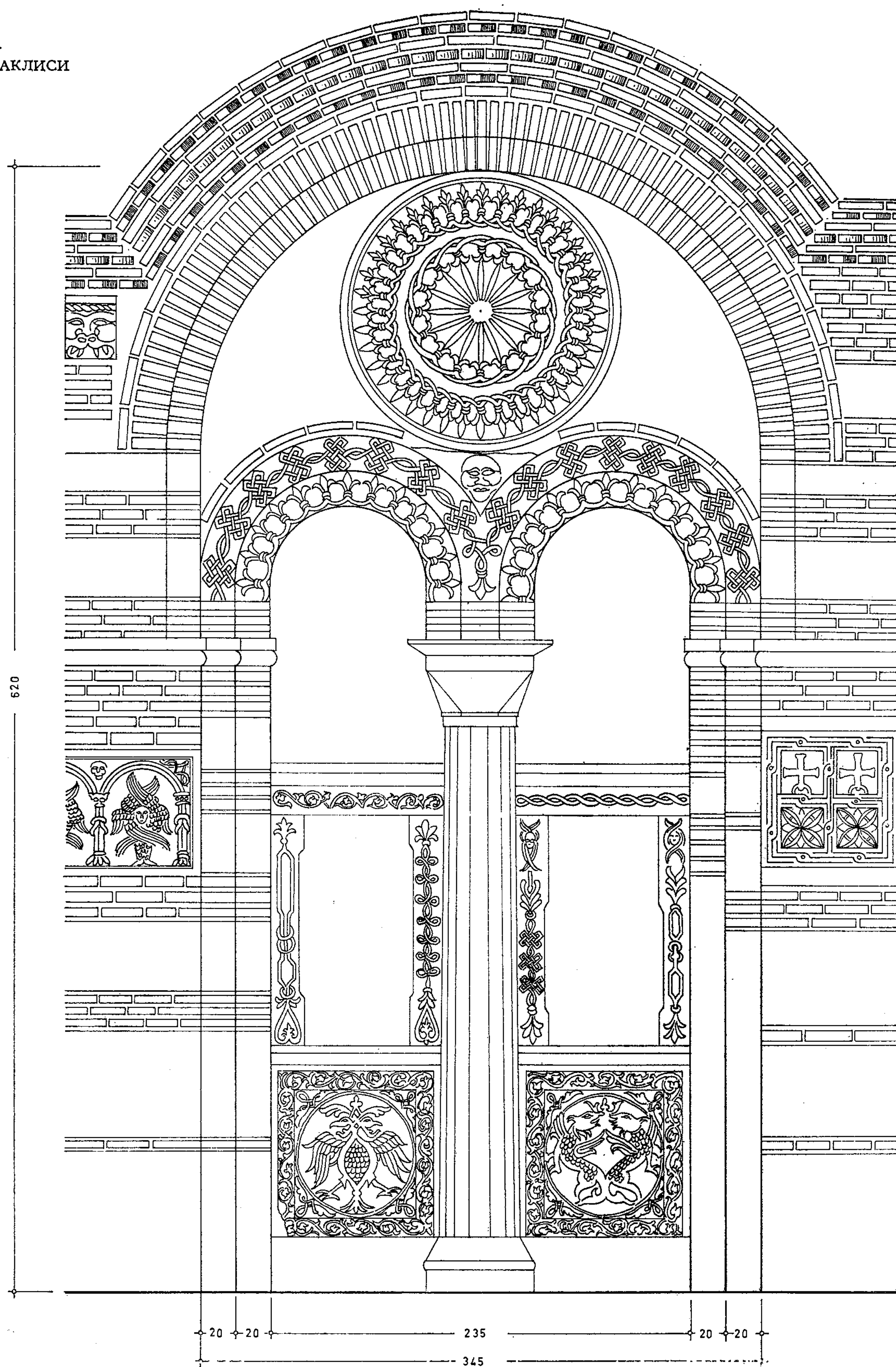
620
20
20
235
20
20
345

северне бифоре око розете био је и фреско живописан са орнаментиком која је слична оној са камена, док је тимпанон на јужној попуњен низовима вертикалних опека у облику шаховског поља.

Три парапетне плоче на обема бифорама су концепцијски исто компоноване, осим четврте, западне плоче на јужној бифори (сл. 148—156). Три прве су скоро квадратног облика и по ободу имају широк фриз: северне са биљном преплетном орнаментиком, а јужна са геометријском. По средини квадратног простора је круг у коме се на северним плочама налазе: на једној стилизовани двоглави орао, а на другој две аждаје у афронтираном положају; на јужној бифори у кругу је шлем са роговима — грб Хребељановића. Западна плоча јужне бифоре скрпљена је од два комада две различите плоче са сличним мотивима: у два горња правоугаоника су два крста, а у два доња је стилизована палмета или акантус (сл. 152, 153, 156). Оба дела имају по један вертикалан фриз на бочним странама, док са горње и доње стране га нема. За ову парапетну плочу искоришћени су стари фрагменти који припадају XII веку, али су на бочним странама израђени орнаменти када је припрата грађена. И на север-

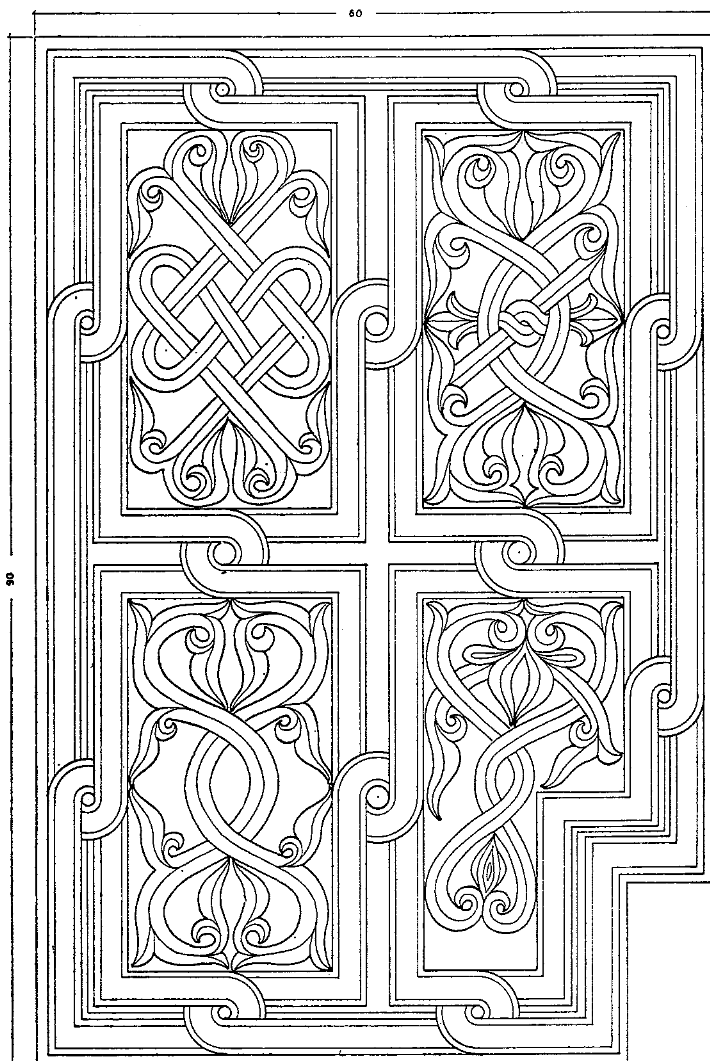

Сл. 43. ИСТОЧНА ПАРАПЕТНА ПЛОЧА СЕВЕРНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. ДЕСНИ ДОЊИ УГАО ЈЕ НАРОЧИТО КОМПОЗИЦИЈСКИ ПОДЕШЕН ЗА ПРИЛЕГАЊЕ УЗ СТОПУ СТУБА.

ној бифори плоча са аждајама је крпљена (сл. 148, 150), те је могућно да се и овде ради о старом материјалу, на коме је у време грађења израђена целокупна орнаментика. Па и плоча са грбом Хребљановића састављена је из два већа и једног мањег дела.

Да је за ове бифоре коришћен стари материјал види се донекле и на стубовима, који нити су кружног пресека, нити су правилно изведених страна: оне се једва уочавају, а има их двадесет. Такви стубови су сасвим неуобичајени у српској средњовековној архитектури и ово су свакако неки стари дорски стубови, који су прерађени.

Певничке трифоре цркве краља Милутина (сл. 112—114). Певничке апсиде добиле су посебну архитектонску обраду израдом великих трифора. Оне су служиле и за комуницирање и за осветљавање, јер су у средње отворе трифора уграђени камени портали, а са стране, у бочне отворе, уграђени су камени оквири прозора. Доњи део испод ових камених прозорских отвора затворен је парапетним плочама.

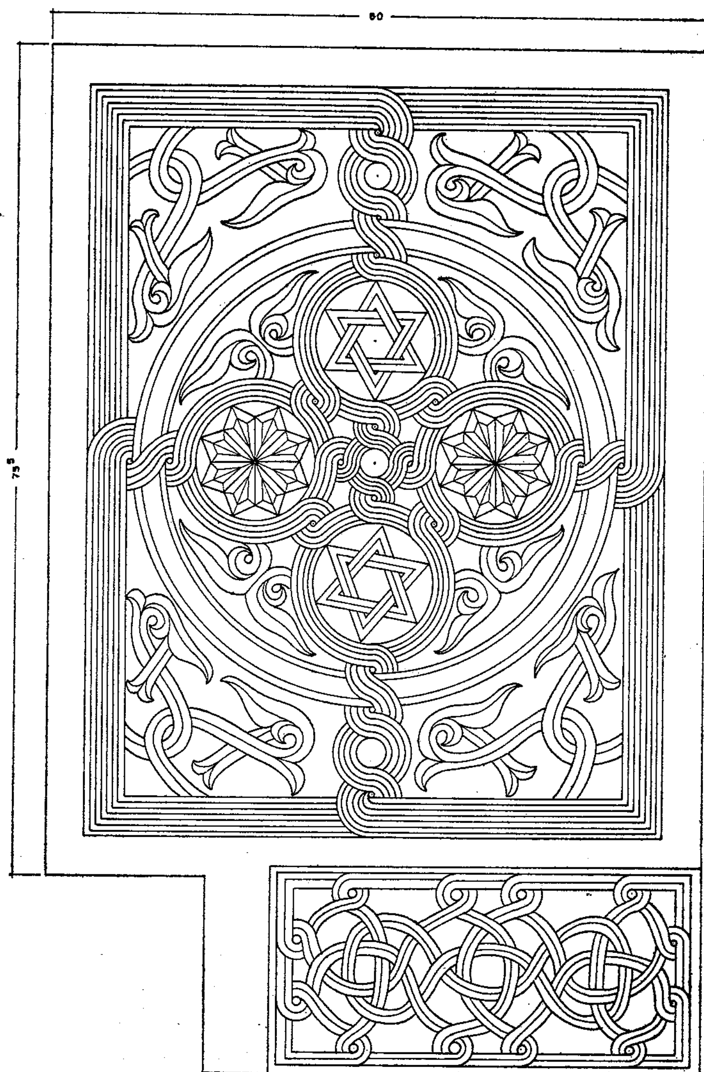

Сл. 44. ЗАПАДНА ПАРАПЕТНА ПЛОЧА СЕВЕРНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. ЛЕВИ ДОЊИ УГАО ЈЕ НАКНАДНО ПОДЕШАВАН ЗА ПРИЛЕГАЊЕ УЗ СТОПУ СТУБА.

Целокупна спољна ширина јужне трифоре, мерена по правој линији, износи 3,34 м, а северне 3,44 м. Осовински размак камених стубова је 1,60 м; стабла стубова имају осмострани пресек и сужавају се навише. Доњи пречник стубова је 36 см. Сви отвори трифора су лучно засведени; висина средњег износи 4,75 м, а бочних је 4,55 м.

Стубови имају стопу, стабло и капител са укупном висином од 3,55 м. Стопе се састоје од једноставне квадратне плоче и једног торуса. Капители су четвртастог облика; доњи део им је заобљен. Изнад капитела су две плоче, које имају улогу импоста, тј. са њима се горњи део проширује, како би се цела дебљина зида прихватила. Предња спољна површина капитела украшена је плитком рељефном декорацијом и то на јужним капителима орнамент је као кад се цреп слаже на крову, само у обрнутом положају (сл. 125), док су на северним капителима голубови раширених крила и једним гроздом (сл. 120, 121).

Камене парапетне плоче нису исте величине и очигледно је, са техничке стране да неке нису ни грађене за места на којима су. Тако, на пример, плоче јужне певничке апсиде постављене су сасвим лако и једноставно, јер досежу само до стопа стубова (сл. 144, 145), те су на тај начин избегнуте компликације са усецањем око профила стопа, а испод плоча је једноставно подметнут камен. Те плоче су могле стајати и на неком другом месту, а не само овде.

Са те техничке стране најзанимљивији је случај са плочама северне певничке апсиде, а нарочито леве (сл. 43, 44, 142, 143). Ова плоча је тако направљена, да су њен облик и орнаментални украс на њој тако компоновани, да се она може упасовати поред стуба и његове стопе. Исто тако и десна плоча је са доње стране засечена да може да се упасује поред стопе стуба (сл. 143). Ове чињенице указују јасно на то да су ове плоче и у својој првобитној улози стајале на исти начин поред ових стубова или су специјално урађене, када и црква краља Милутина, што се не би баш могло да помири са њиховим стилом. На западној плочи постоји још једна загонетка: док је орнаментика горњег поља у стилу орнаментике леве плоче (XII век), доње поље, међутим, обрађено је потпуно као преплетна орнаментика XIV века моравске школе, тј. са мотивима какве ћемо видети и на дозиданом спољном нартексу. Тај исти мотив налази се на северном порталу ексонартекса. Да ли је тај орнамент израђен касније, када је дозиђиван спољни нартекс? Начин на који је израђен и истоветност мотива говоре у прилог томе, а видећемо, да се тако радило и у неким другим случајевима.

Розете

Розете се налазе само на нартексу кнеза Лазара и о њима је било већ доста говора приликом анализе великих бифора. Има их шест: на свакој страни по две (северној, јужној и западној). Различите су величине и обраде.

Велика камена розета северне бифоре испуњава цео тимпанон (сл. 45, 164). У пречнику има 154 см и састављена је из фриза преплета са спољним и унутрашњим палметама. Розета у тимпанону јужне бифоре (сл. 162) има у пречнику 1,10 м и састављена је само од преплета геометријског карактера са једном малом ружом у средини. Розете на западној страни су још мање

и имају пречник од 85 см, а изнад врата су најмање са пречником од 65 см. Једна розета на западној страни решена је у облику шестолисних цветова, односно шестоугаоника, који се поклапају, док је друга комбинација геометријског преплета који се завршава са лишћем. Последње две розете су потпуно исте и док је код свих осталих међупростор перфориран, код ових је пун.

Све ове розете израђене су за овај нартекс и припадају истом времену. Вероватно да је и материјал од кога су израђене набављен нов, а да није искоришћен неки стари.

Патос

У нартексу цркве краља Милутина патос је од обичних мермерних плоча које имају квадратни или правоугаони облик, а у наосу је од мозаика. У олтарском делу првобитни патос покривен је дашчаним подом, те се не зна како је изгледао, али је свакако и он био од камених плоча.

Општа композиција мозаика у наосу одређена је донекле положајем стубова и самим обликом наоса (сл. 46, 47). Та четири стуба повезана су са четири траке, које имају ширину стопа стубова и тако је створен један правилан правоугаоник, па је после и цела унутрашњост тог правоугаоника решена сличним облицима: двема тракама од зелене бreче, које се пресецају под правим углом и образују крст, тај правоугаоник је подељен на четири мања, који су испуњени мермерним плочама са љубичастим шарама. Под у обема бочним певницама

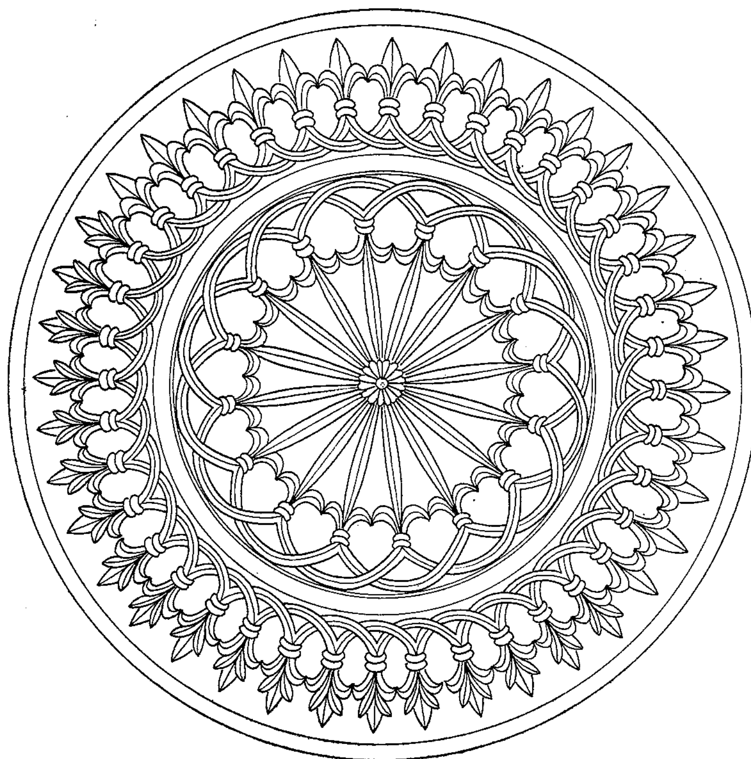

Сл. 45. КАМЕНА РОЗЕТА СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

решен је на исти начин: према крајевима бочних трака између стубова је по једна квадратна плоча са мозаиком, односно те се плоче налазе према пролазима између стубова и бочних зидова, а у полукружном делу певнице је још по једна квадратна плоча са мозаиком. Ове три плоче у свакој певници повезане су посебним тракама са мозаиком у једну целину (за сваку певницу понаособ), а међупростор је испуњен мермерним плочама. Још две мермерне плоче са мозаиком налазе се и то: једна правоугаоног облика одмах иза западног улаза у наос (сл. 175—178) и једна квадратна испред средине иконостаса. Најзад, једна мермерна плоча са мозаиком је испод ктиторске композиције, а једна у олтарском простору испред часне трпезе.

Оваква композиција представља једну логичну и смишљену целину, која може имати и извесно симболичко значење. Она је проистекла из самог облика простора и слива се са њиме у једну целину изузев самих полукружних површина певница. У њима траке мозаика не прате кривине певница, већ су решаване потпуно независно од њих, као да су и ту правоугаони простори, односно правоугаоне површине.

Траке између стубова решене су на исти начин: све оне имају по четири плоче правоугаоног или квадратног облика и по три плоче у облику круга; квадрати и кругови смењују се наизменично. Они су и различите боје; око свакога од њих је по једна трака друге боје, а све је повезано у једну целину траком мозаика, која се обавија у облику спирале око четвртастих и кружних плоча.

Орнаменти све четири квадратне плоче према пролазима између стубова и бочних зидова решени су на исти начин: у угловима квадрата су кругови, око којих се обавија трака мозаика, која прави по средини квадрат. И обе плоче у певничким просторима имају орнаменте решене на исти начин: то су два квадрата који се међусобно укрштају и деле унутрашњу површину на још четири квадрата.

Остале плоче решене су различито, али углавном са круговима, око којих се преплићу траке са мозаиком.

Празне површине између трака и плоча са мозаиком испуњене су плочама сивог мермера или белог са љубичастим нијансама, а има и плоча од зелене брече.

Као што се из овога описа види у подном мозаику ове цркве примењен је само геометријски орнамент без примене макаквих биљних или животињских орнамената.

Нарочито богатство овог мозаика изражено је његовом полихромијом, која је постигнута употребом камена разне боје. Сви кругови трака израђени су од камена оранж боје, а сви квадрати или правоугаоници су од зелене брече. Прстенови око кругова су од зелене брече, а око квадрата и правоугаоника су оранж боје. Те две боје у тракама се наизменично смењују. Траке зелене брече оивичавају и остале плоче са мозаиком у певничким апсидама. За ситан мозаик употребљен је камен црвене, беле, црне, жуте, љубичасте и зелене боје.

Сл. 46. ОПШТИ ИЗГЛЕД КОМПОЗИЦИЈЕ МОЗАИЧКОГ ПОДА У НАОСУ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

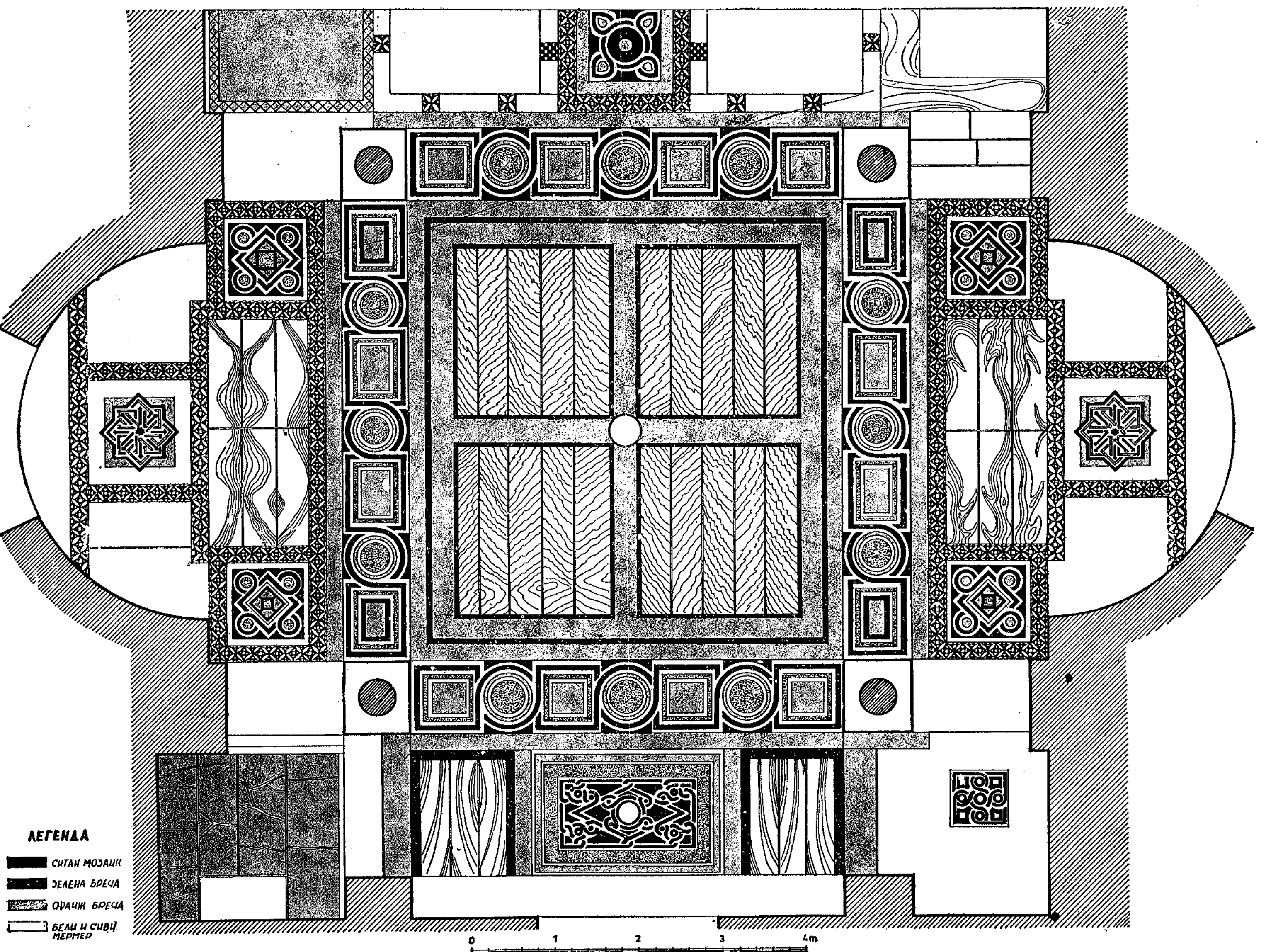

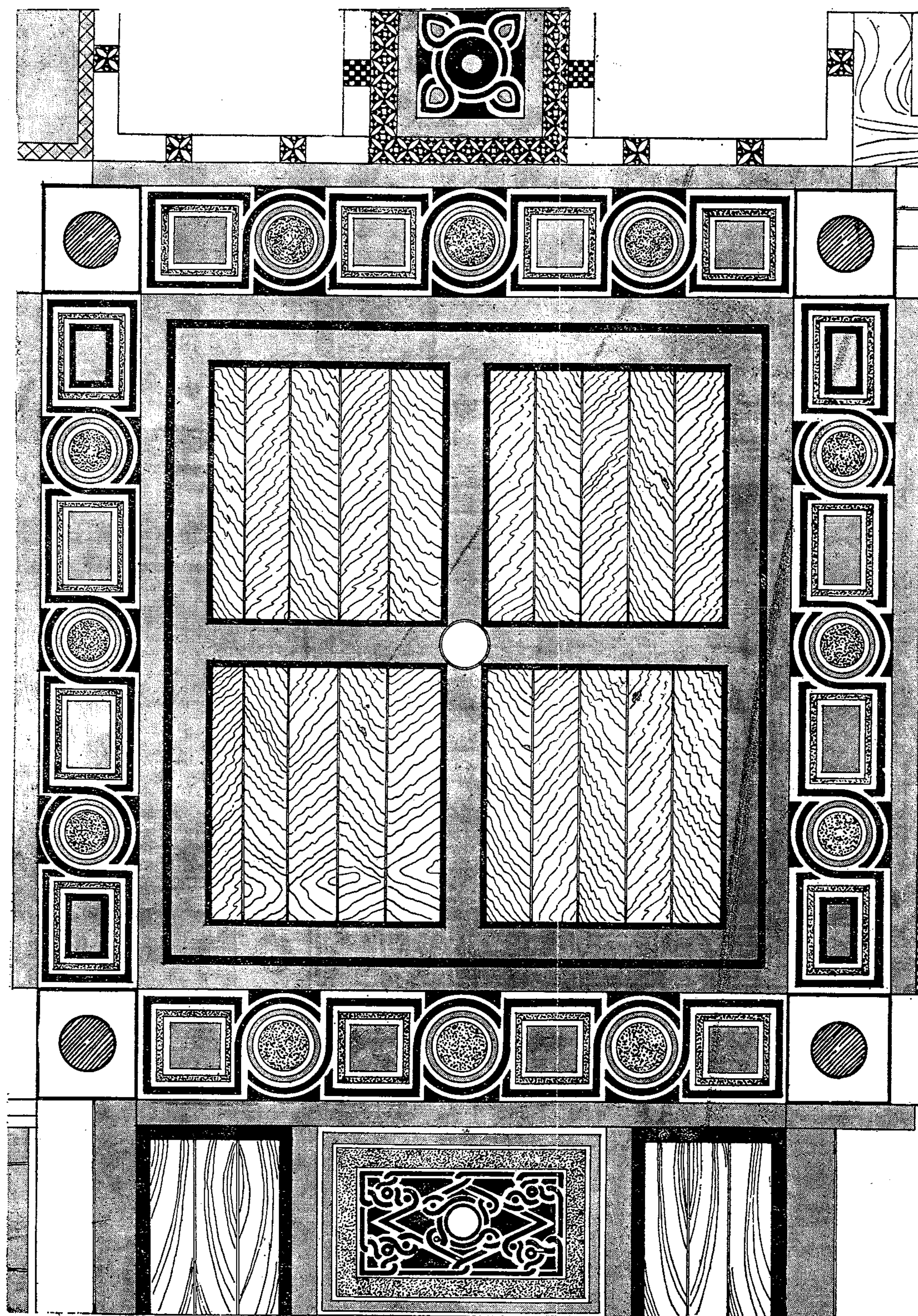

Сл. 47. ДЕТАЉ МОЗАИЧКОГ ПОДА НАОСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Код сечења и код састављања плоча белог мермера са љубичастим природним шарама гледало се да се те шаре од две плоче које су сечене једна за другом споје у целину; то је исти поступак који се примењује као и код дрвета (фурнира).

За ситан мозаик употребљавани су каменчићи разног облика: квадрата, троугла, правоугаоника, ромба. Комбинацијом ових основних елемената постизавани су врло разноврсни орнаменти; њихово богатство нарочито се повећало применом различито обојених елемената.

Метрички подаци о овом мозаику могли би се изразити у следећем: две траке — северна и јужна — између стубова дуге су по 5,50 м, а друге две — западна и источна — по 5,20 м; траке нису исте ширине и она се креће од 70—86 см. Пречник плоча у облику круга у тракама је 33,5 см, а стране плоча облика квадрата велике су 40 см; плоче облика правоугаоника имају стране 33,5 × 54 см. Плоча испред западног улаза велика је 86 × 165 см (без црвене траке около), а плоче у апсидама су велике 84 × 86 см (без зелене траке около). Плоче поред стубова — има их четири комада — имају величину од 1,0 × 1,0 м; плоче испред апсиде 84 × 86 см (без зелене траке), а испред ктиторске композиције 68 × 68 см. Колика је дебљина плоча није познато, као ни то како су обрађене са доње стране.

По самој техници израде овај под није прави мозаик; он није састављен само од ситних каменчића на подлози од малтера. То је у ствари камени под, јер је мозаик убачен у изрезе који су начињени у плочама. Та лежишта за ситан мозаик широка су већином 4,5 см, али их има и од 3,0 см, 3,5 см, па и 6,5 см.

Иконостас

У цркви краља Милутина, позади великог новог дрвеног барокног иконостаса, постоји камени иконостас (сл. 48). Он се састоји из три дела; између два велика зидана ступца су четири камена стуба, а у отворима према проскомидији и ђаконикону су по два стуба. Сви стубови имају капителе, преко којих је космитис.

Пада у очи најпре једна чињеница: средњи део иконостаса нема парапетне плоче, што би нормално требало да буде, јер су се изнад њих налазиле иконе. Даље, већина стубова је различито обрађена: два стуба према проскомидији имају капителе са плитком орнаментиком и по своме облику потпуно се разликују од капитела на осталим стубовима. Један стуб средњег дела иконостаса са унутрашње олтарске стране има и плитак орнамент, док сви остали стубови немају никакве орнаменте. Рекло би се да је на овоме иконостасу извршено више измена и да су се од старог иконостаса сачували свакако стубови, капители и космитис дела испред проскомидије, као и стуб са орнаментиком из средњег дела, а да је све остало плод неке касније рестаурације. Капители средњег дела и дела према ђаконикону својим обликом подсећају врло много на капителе изнад два стуба нартекса; питање је, заиста, да ли ови са иконостаса потичу још из времена краља Милутина.[10]

[10] А. Орландос: *Допуна проучавању манастира Хиландара*, ΑΡΧΕΙΟΝ, 1955—56, св. 2, 106, 107. Проф. Орландос претпоставља да су капители можда направљени тек у XVII веку за време Турака.

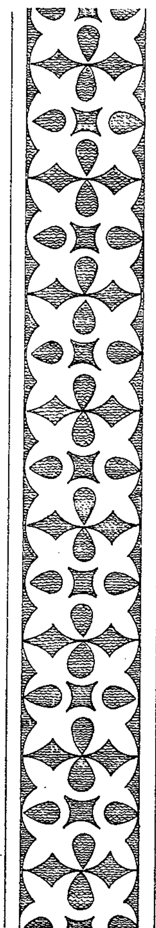

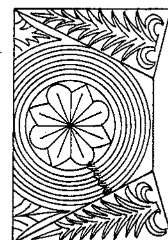

Сл. 48. ИКОНОСТАС ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. ОРНАМЕНТ ИЗНАД ИКОНОСТАСА ЈЕ ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА СА ЈЕДНОГ СТУБА ИКОНОСТАСА.

Конзоле

Осим плитког рељефа на спољном нартексу постоји и пуна скулптура изражена на конзолама. Њих има пет и све су узидане слободно и не носе ништа, нити имају осим естетске и какву практичну улогу. Три конзоле представљају главе фантастичних животиња, а две конзоле главе девојака. Две конзоле узидане су лево и десно од венца јужних врата једновремено када су постављана и врата (сл. 132—138). Једна конзола узидана је у пиластер северног зида изнад плоче са херувимима (сл. 138). Две конзоле са главама девојака узидане су лево и десно изнад западног улаза. Између ових конзола постоји велика стилска разлика, а исто тако и велика техничка разлика у њиховој обради.

Осим ових конзола са скулптурама на припрати кнеза Лазара налази се још пет камених конзола које немају никакву скулптуру, већ су само са предње стране профилисане; профил се састоји из горње плоче и једног торуса. И ове конзоле су на исти начин узидане, као и конзоле са скулптуром и имају само декоративну улогу. Ове конзоле су свакако из времена када је и припрата саграђена.

Остали фрагменти старијег порекла

У пиластре северне стране, лево и десно од велике бифоре, на припрати кнеза Лазара налазе се још две мермерне плоче са рељефном декорацијом (сл. 157, 159). И оне су ту само ради лепшег изгледа цркве. На једној плочи налазе се два шестокрила анђела у два поља, која су решена аркадама. У средини крила су две мале анђеоске главе, а једна се налази и изнад споја аркада. У средини луци се наслањају такође на једну главу; рекло би се да је то пре лавља, него човечија глава, а три стуба на којима почивају луци имају двоструко везане чворове. Друга плоча решена је на сасвим други начин: са двема тракама по средини подељена је на четири поља; у горњим пољима је по један крст, а у доњима су стилизовани орнаменти на сличан начин, као код леве парапетне плоче на јужној страни (сл. 157). Уопште цело декоративно решење ове плоче је врло слично решењу ове парапетне плоче.

Најзад у западни зид северне певнице цркве краља Милутина узидана су два мермерна фрагмента стилизованог акантусовог листа (сл. 158). Ови фрагменти су део неког фриза који је могао бити на неком порталу или на неком прозору старијих цркава.

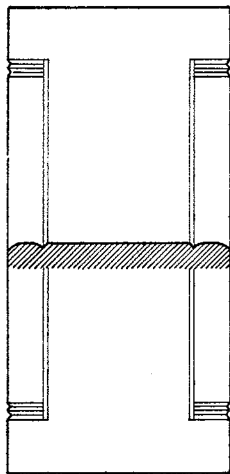

Сл. 49. СТУБ МЕНОА НЕКЕ СТАРИЈЕ ЦРКВЕ У ХИЛАНДАРУ. ФРАГМЕНТ СЕ НАЛАЗИ У СТЕПЕНИЦАМА ПОДРУМА ТРПЕЗАРИЈЕ, У КОЈИМА СЛУЖИ КАО ОБИЧНА ПЛОЧА.

Као што је познато у манастиру Хиландару, као и на његовим црквама изван њега, постоје стари фрагменти који потичу од старијих објеката, а можда, као што је речено, и са најстарије хиландарске цркве. Међу њима заслужује пажњу и један камени фрагмент који се данас налази у степеништу подрума испод трпезарије, као плоча. То је био некада стуб меноа, можда и старије цркве, јер је обрађен слично оним прозорским стубовима, који су се некада налазили на цркви манастира Зига. Фрагмент је велики 42 × 88 cm.

Црква краља Милутина

Хиландарска црква краља Милутина стоји на самом почетку његове велике градитељске епохе, која ће дати српској средњовековној архитектури дела од највеће и трајне вредности, па се може слободно рећи и не само српској већ и европској средњовековној архитектури. Та епоха започета је у новом византијском стилу, у коме се дотле на српском тлу није градило и њиме је означена и велика преоријентација у српској државној политици, односно њеним односима према Византији. Но настала далеко изван тадањих јужних граница српске средњовековне државе и на једном специфичном тлу, као што је била Света Гора, у којој су до тада већ били оформљени и устаљени градитељски типови, хиландарска црква је само најавила у Србији ту велику епоху, засијала сама својом чистом и префињеном стилском архитектуром и остала некако усамљена изван оних градитељских токова којима се кретала у Србији архитектура Милутиновог времена. Она ће бити само у последњем периоду српске средњовековне архитектуре једна инспирација за усвајање новог триконхалног плана, али само толико и ништа више.

По условима свога настанка припада групи оних наших цркава које су изграђене на местима ранијих цркава или цркава које су обновљене. Не једна, већ две цркве, биле су сазидане и срушене пре њеног настанка. Ни за једну од ових претходних двеју цркава, од којих је прва и најстарија припадала византијском манастиру Хиландару, а другу су саградили Симеон Немања и његов син Сава, не знамо ни колике су биле, нити какве су биле. Извесно је само толико да су биле мање од цркве, коју је сазидао краљ Милутин, јер архиепископ Данило, који је био очевидац и савременик при њеном грађењу и који је сасвим извесно познавао старију Немањину и Савину цркву, каже да је стара црква срушена до темеља и саграђена је већа.[11] Ове речи архиепископа Данила потврђује донекле данас и сама архитектура хиландарске цркве, јер у њеној сасвим чистој, јасној и сигурној концепцији не можемо да нађемо ништа од старих зидова, ако се изузме полукружни темељ испод олтарске апсиде, који би указивали да су они били коришћени за нову цркву и да се нова црква наслањала на концепције и остатке старе у оној мери, као што је то мало касније, после грађења хиландарске цркве, био случај са епископском црквом Богородице Љевишке у Призрену и са црквом Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Протомајстор хиландарске цркве учинио је, напротив, оно што ће после њега учинити и протомајстори Бањске, Грачанице, Св. Арханђела код Призрена: без обзира на остатке старијих цркава развити и до краја спровести своју архитектонску замисао потпуно слободно, независно и неспутавано ранијим градњама.

Но хиландарска црква није остала само изван градитељских токова тадање средњовековне Србије, већ и изван градитељских токова тадашње Грчке. Иако је Солун са својом архитектуром био врло близу Светој Гори и Хиландару,

[11] Данило: *Животи краљева и архиепископа српских*, 100.

чини се да је протомајстору хиландарске цркве Цариград са његовим архитектуром био приснији од Солуна.

Сл. 50. ДЕТАЉ ИНТАРЗИЈЕ НА ВРАТИМА ИГУМАНА ФИЛИПА НА ЦРКВИ КРАЉА МИЛУТИНА.

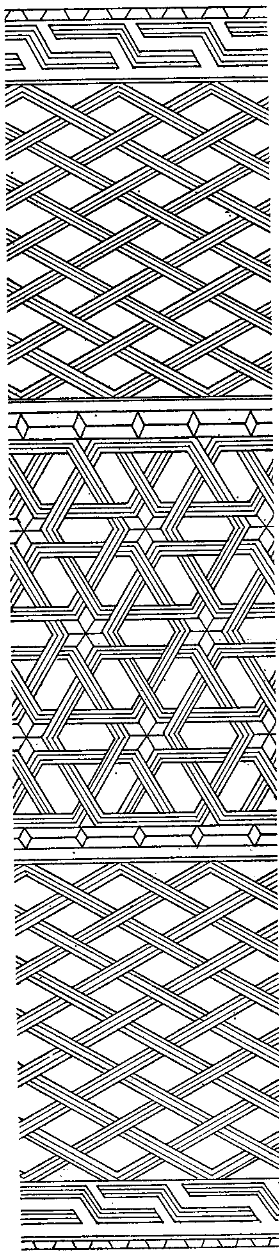

У својој основној архитектонској концепцији протомајстор хиландарске цркве држао се уходаних и утврђених светогорских погледа: он је усвојио план развијеног уписаног крста са певничким конхама и потпуно одвојеним нартексом од наоса. Можда он то и није добровољно урадио, већ је то била жеља ктитора или некога од високих верских великодостојника, који се бринуо за грађење цркве, проистекла из потреба богослужења. То је исти план који имају и много старије светогорске цркве, као што су Лавра, Ватопед, Ивирон и по свој прилици то је план и обеју старијих хиландарских цркава, које су срушене. Но тај план може да буде реализован на много начина, а начин на који је он решен код хиландарске цркве спада свакако у најуспелија остварења у развоју овог архитектонског типа грађевина. Решење наоса у овоме плану даје печат целокупној архитектури хиландарске цркве, јер је одређивањем великог пречника кубета од око 18 стопа централни унутрашњи простор наглашен, широк, велики, а при томе и врло прегледан, јер су четири свода уписаног крста скоро исте ширине. Споља том архитектуром доминира и крунише је велико кубе. Том централном простору наоса, који нарочито повећавају обе певничке конхе, подређени су олтарски простор, а нарочито, доста нижи, простор нартекса, који у спољној архитектури украшавају два мања кубета, која су подређена својом мањом величином централном кубету.

У лутањима која су настала у Србији у првим временима нове градитељске епохе, када су протомајстори морали, обнављајући старе грађевине у новоме стилу, да нешто подреде, занемаре или свесно жртвују спољном ефекту, као што је био унутрашњи простор, хиландарска црква стоји као један од најлепших споменика, код кога је та равнотежа између унутрашње и спољашње архитектуре постигнута до максимума. Мала кубета са пречником од 3,40 м код епископске цркве у Призрену Богородице Љевишке или од 3,65 м код цркве Св. Ђорђа у Нагоричину или од свега 3,20 м код Грачанице, уздижу се изнад бродова, који су исте те ширине. Дуго времена после хиландарске цркве протомајстор Матејче угледаће се на свог великог претходника у Хиландару и сазидати велико кубе истога пречника као у Хиландару и опет постићи исти унутрашњи ефекат, као у Хиландару. Он ће се угледати на хиландарског протомајстора и у другим детаљима, као на пример у спољној вишестраној обради централног кубета.

У овој мери архитектура хиландарске цркве је и светогорска архитектура. Али на многим местима видимо да је та архитектура тесно повезана са тадашњим Цариградом. То велико кубе добило је споља облик врло рашчлањен, са много — дванаест — страна, као што имају и велике цариградске цркве Богородице Памакаристос (Фетије џамија), Св. Теодора (Килисе џамија), Пантократора (Зеирек џамија), Панахрантос (Фенари-Иса џамија). Његове унутрашње површине су кришкасте, како по тамбуру тако и по калоти, а конвексне стране кришки делују споља на калоти као ребра. Оваква савршена конструкција изводила се највише у Цариграду далеко пре хиландарске цркве, па је била пренесена и у Солун, после хиландарске цркве. На сличан начин изведена су и мала кубета са кришкама или са кришкама и ребрима. У Србији ниједно кришкасто кубе, ни на цркви Св. Николе у Куршумлији, ни на Богородичиној цркви у Студеници, није тако богато решено и тако добро изведено.

Тек на цркви Св. Арханђела цара Душана код Призрена, то централо кубе, о коме само мало знамо, можда је својом конструкцијом подсећало на ово у Хиландару.

Цариградску архитектуру видимо нарочито по оном чистом и мајсторски прецизно и добро изведеном раду на самој грађевини, начину на који је обележена основа и у њој сви они делови из којих се она развила. Подела унутрашњих простора на травеје доследно је изражена у спољној архитектури, у обради фасада, распореду пиластера и лезена са архиволтама, односно унутрашња конструкција се доследно манифестује и на фасадама. То показује да је протомајстор савршено познавао стил у коме подиже своју грађевину, а што се код мање вичних мајстора и мајстора који не познају овај принцип повезаности унутрашње конструкције и распореда са спољном архитектуром у византијском стилу одмах осети, као на пример код протомајстора градачке цркве (код Рашке).

Зидање фасада хиландарске цркве тесаним каменом и опеком није спроведено тако строго, да је сваки квадер уоквирен опеком. Добија се утисак да протомајстор у том погледу није располагао првокласним материјалом за зидање. Нема ни неке нарочите декоративне обраде површина, као што видимо на црквама тога времена у Македонији, као што су охридски Св. Климент (Богородица Перивлепта) или Св. Никола у Марковој Вароши код Прилепа. Нема никакве керамопластике, ни лончића, ни спирала, као код других цркава нешто каснијег времена у Србији. И у том погледу фасаде хиландарске цркве одговарају фасадама других старијих светогорских и цариградских цркава и задовољавају онај принцип који је касније спроведен и на Грачаници: само примарним архитектонским елементима, функцијом и конструкцијом изразити спољну архитектуру. У њој ћемо опет видети само извесне специфичне елементе, који су карактеристични за ову архитектуру; зупчасте венце, као један њен општији мотив, као завршне венце на свим кубетима и зидовима, али и специфичан аркадни фриз са преломљеним луком од опека, испод зупчастог венца бочних конхи и наоса, као један елеменат који се изузетно среће само на неким великим цариградским црквама (Памакаристос, Панахрантос, Ђул-џамија) или на неким солунским (Св. Илије, Св. апостола). Ни тај мотив никада није дошао касније у Србију и није примењен ни на једној цркви.

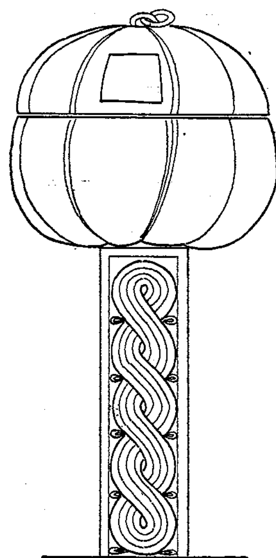

Сл. 51. КАМЕНА КРСТИОНИЦА ИЗ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Осим уобичајених и једноставних облика прозора на кубетима и у горњим зонама певничких простора, нешто декоративнијих бифора на проскомидији и ђаконикону, посебну архитектонску стилску карактеристику хиландарске цркве чине велике бифоре на нартексу, велике трифоре на певничким просторима и мале трифоре у горњој зони нартекса. Ови елементи колико су били специфичност светогорске архитектуре, као што су велике певничке трифоре, исто толико су карактеристични и за цариградску архитектуру (црква Св. Теодора—Килисе џамија). Те елементе богато ће искористити Солун на својим црквама Дванаест Апостола и Св. Катарине. У Србији оне се јављају први пут на дозиданој припрати архиепископа Данила II у Пећкој патријаршији, а затим на црквама Св. Николе и Св. Арханђела цара Душана код Призрена. Њихова масовнија примена настаће у последњем периоду на нартексима цркава сажетог типа моравске школе (Лазарица, Каленић), као и на дозиданим нартексима оних цркава које их нису имале (Раваница, а можда и Ресава).

Тај специфични изглед византијске композиције и обраде фасаде са трифорама, по угледу на цариградске примере, нарочито се види на нашем покушају реконструкције првобитног изгледа западне фасаде цркве краља Милутина, тј. оне фасаде која је данас делимично заклоњена дозиданим сводовима ексонартекса кнеза Лазара (сл. 11). Она мора да је била подељена пиластрима на три травеја, односно на њој се морала да одрази она унутрашња подела на травеје, која је испољена и у обради бочних фасада нартекса. Таласасти кровни венац изнад трифора још се види и данас изнад кровова, али трифоре могућно је видети само из унутрашњости нартекса цркве краља Милутина, док се из ексонартекса кнеза Лазара не виде. Оваквој чистој и стилској композицији једино не одговарају оне две бифоре са прозорима. Да су и ту уместо њих велике бифоре до сокла са парапетним плочама, као што су друге две бифоре на бочним странама, онда би та архитектура била изведена потпуно стилски до краја. Но, како је та фасада цркве краља Милутина стварно изгледала ми данас не можемо сасвим знати, јер је она омалтерисана и фреско живописана, те и наш цртеж даје само једну могућну претпоставку о томе.

Цариградски тон на хиландарској цркви краља Милутина изражен је нарочито на њеној каменој пластици. Овде на првом месту долазе њени камени портали. Они су сви, као што смо видели, правоугаоног облика и састављени су од камених довратника и надвратника, који су спојени обичном косом спојницом. Њихова профилација је увек врло рашчлањена и састављена од неколико торуса и трохилуса, који су међусобно повезани уским равним тракама. И по својој конструкцији и по својој профилацији ови портали припадају типично византијској стилској обради. У средњовековној Србији такви портали су ретки: видимо их само на црквама Пећке патријаршије. Посебна пажња поклоњена је некада главном и спољном улазном порталу, као и порталу између нартекса и наоса. Преплетна декорација која се налази на двема плочама изнад надвратника и између трију скулптованих конзола и по својим мотивима и по својој техничкој обради припада најчистијој византијској орнаментици. Сам преплет није рађен са уобичајеном једноставном удубљеном траком по средини, већ са троструком траком, где је средња шира, конвексна и заобљена, што преплету даје посебну мекоту.

Други преплет на доњој површини надвратног венца има други карактер: решен је површински, у једној равни, јер је простор између преплета испуњен црном смоластом масом. То је такође један поступак у византијској техници, који се може наћи чак и на византијској цркви Св. Марка у Венецији, на њеним капителима, а применио га је протомајстор хиландарске цркве још и на капителима трифоре на апсиди. Ни тај поступак неће бити пренесен у средњовековну Србију.

Као што је већ G. Millet показао, и по својим мотивима, а још више по својој техници, ова пластика се најтешње повезује са пластиком парапетних плоча из цркве Св. Софије у Охриду. Ми желимо само још да укажемо на нарочиту сличност и мотива и обраде горњег фриза једне од тих плоча са орнаментом на доњој површини надвратног венца.

Међутим, насупрот овом префињеном раду стоји доста груби фриз палмета на чеоној страни венца, који се ни стилски, ни техником рада, нарочито

не повезује са овом преплетном орнаментиком. Уз то, још и три скулптуре на конзолама, главе животиња разјапљених чељусти, исплажених језика, снажне мускулатуре, показују чист романски рад.

И на другом порталу који је између нартекса и наоса и који је компонован слично улазном, поред истих преплетних мотива са међупросторима испуњеним црном смолом, налазимо и друге мотиве: на чеоној страни су куфски мотиви, а међупростор је попуњен такође црном смолом. Али на надвратном венцу су чисто класични мотиви: низ астрагала, јајастог штапа и лезбијске киме. Иако се ови елементи употребљавају нарочито у византијској пластици раног средњег века, чини се као да је и овај надвратни венац неки фрагмент са неког античког храма.

Међу једноставнијим порталима цркве краља Милутина издваја се својом обрадом јужни портал нартекса, који је имао инкрустиран један фриз ситног мозаика. Ниједан портал у средњовековној Србији није био на тај начин обрађен, те и ово показује једну специфичност хиландарске цркве. Фриз је скоро сасвим уништен, те није могућно сагледати мотив орнамента. Но он мора да је био састављен од квадрата, троуглова или ромбова, тј. на исти начин како је био обрађен и патос. Ова техника била је јако распрострањена у то доба, и раније, у јужној Италији и на Сицилији (Монреале), где је велики број камених портала био украшен на овај начин.

Ако се за хиландарску цркву краља Милутина не може рећи да су зидови ранијих цркава били искоришћени у новој градњи (изузимајући темељ испод олтарске апсиде), то се свакако не може да каже и за камене парапетне плоче, које се налазе на великим бифорама и трифорама, за капителе, па чак ни за камене стубове. Већ у техничкој анализи ових плоча указано је на њихове особине, из којих се види да су само неке рађене за оно место на коме се данас налазе а да су неке накнадно подешаване или је и само место према њима прилагођавано. Већ на пластици која се налази на овим плочама може се видети велика разноврсност мотива и неуједначена техника рада. Анализу тих мотива дао је већ професор С. Радојчић[12] и показао је да те плоче никако не припадају времену када је црква грађена, већ XII веку, и сасвим оправдано претпоставља да су оне припадале било првој цркви манастира Хиландара, било цркви коју су саградили Немања и Сава. Но за решавање проблема архитектуре тих некадашњих цркава врло важно је питање на коме су се месту те плоче налазиле у својој примарној улози и какву су функцију имале тада? Да ли је та улога била и тада оваква какву сада имају или не? Све ове плоче једноставног правоугаоног облика могле су се налазити и на оваквим местима, али и на другим местима са истом улогом парапетних плоча, као на пример код иконостаса или крстионица. Плоче на којима орнаменти не одређују положај плоче, могле су стајати и хоризонтално, а не вертикално, како су овде употребљене. У светогорском манастиру Лаври неке плоче са истим мотивима употребљене су у хоризонталном положају, мада и овде на каснијим грађевинама и у секундарној употреби. Међутим две плоче на јужној бифори

[12] Светозар Радојчић: *Уметнички споменици манастира Хиландара*, д) Камени споменици, Зборник радова, књ. X—XIV, Византолошки институт САНУ, Београд 1955, 186—190.

нартекса имале су свакако увек вертикалан положај, какав имају и данас, јер тај положај одређује орнамент стубова са аркадама. Али за решење овог проблема најважнија је источна парапетна плоча северне певничке трифоре (сл. 43, 142). Та плоча је тачно урађена за место на коме је и пошто је њена орнаментика најтешње стилски повезана са плочама из охридске цркве Св. Софије, те потиче из XI—XII столећа, може се скоро са сигурношћу рећи да је једна од претходних цркава имала сличне бифоре или трифоре, које има и црква краља Милутина. Оваква претпоставка је у толико више вероватнија, јер тој архитектури припадају и капители ових трифора, капители са голубовима раширених крила и гроздом и капители са орнаментом у облику сложеног црепа на крову, чију је стилску анализу такође дао професор Радојчић и ставио их је у период XII—XIII столећа.[13]

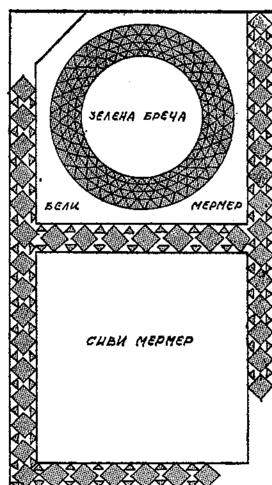

Сл. 52. ДЕТАЉ МОЗАИКА ИЗ ПОДА ПАРАКЛИСА СВ. ЈОВАНА У ПИРГУ СВ. САВЕ.

Подни мозаик хиландарске цркве краља Милутина представља у њеној архитектури још једно специфично обележје, јер се подови у црквама српске средњовековне архитектуре до тада нису радили на такав начин. Први пут се у једној *нашој* цркви гради један раскошан камени под од ситног мозаика, богат како мотивима орнамената, тако и полихромијом употребљеног материјала. И у том погледу она остаје у потпуности црква светогорске архитектуре, јер је она добила такав под као најмлађа од свих оних атоских цркава, Лавре, Ватопеда и Ивирона, које имају такође такве скоро исте подове. И неке цариградске цркве, колико је до сада познато, као црква Пантократора (Зеирек џамија) имале су под од мозаика сличне техничке израде, мада са нешто друкчим мотивима. Но такви подови са том техником израде били су нарочито распрострањени у црквама тог и старијег времена у јужној Италији. Овај под има само геометријске орнаменте; већина мотива су они мотиви који се јављају и на каменој пластици парапетних плоча или неких минијатура, разуме се, прилагођених и подешених према техници рада, али неки мотиви, као што су они на плочама у певничким апсидама (сл. 176), нису баш тако типски и уобичајени. Тек после скоро пола столећа још једна црква у Србији добиће такав мозаик под: задужбина цара Душана Св. Арханђели код Призрена. Тај под биће још богатији, јер осим геометријских орнамената у каменим плочама биће изрезани и разноврсни облици лавова, аждаја и других фантастичних животиња и птица.[14] Боравак цара Душана у Светој Гори и Хиландару пре зидања његове задужбине побудио га је можда да тражи од својих протомајстора да и у његовој задужбини направе под у томе стилу.

Архитектура хиландарске цркве краља Милутина показује да је њу градио велики мајстор, који је изврсно познавао како византијску архитектуру Цариграда, тако и архитектуру старијих светогорских цркава. И овога пута један српски средњовековни владар, као и његови претходници, позива и бира протомајстора највиших квалитета, да би саградио једно ремек дело тадашње архитектуре. Тај владар већ на самом почетку ове градитељске епохе показао је да ће и у будуће за њега радити и градити само највећи мајстори тадашње архитектуре. Ретко када смо имали срећу да сазнамо име тога протомајстора и евентуално одакле је дошао, као што је случај са фра Витом,

[13] Светозар Радојчић: о. с., сл. 54.

[14] С. М. Ненадовић: *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Београд 1966.

градитељем Дечана. Један мали натпис на грчком језику урезан баш у јужни портал нартекса, онај портал са инкрустираним мозаиком, а који је протумачен као: „Господе, помози градитељу (или градитељима) Михаилу и Варнави рабу Христову" можда нам открива само имена тих градитеља и ништа више. Тог протомајстора или те протомајсторе према њиховом хиландарском делу ми не можемо препознати ни на једном другом делу у Србији, као што смо то могли да урадимо са протомајстором Николом из Призрена, на цркви Богородице Љевишке и протомајстором цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину.[15] Њега бисмо морали тражити пре по Цариграду, Светој Гори или напослетку можда и у Солуну.

Али за грађење хиландарске цркве краља Милутина ми смо већ једном уочили једну личност, која је врло вероватно била заслужна, али свакако као организатора радова, а можда и као личност, која је у име краља и у име цркве имала и одређене захтеве у погледу архитектуре. Та личност била је епископ призренски Сава, а потоњи архиепископ српски Сава III. Некако баш у то време када се почиње да руши Немањина црква у Хиландару и гради нова, од 1300. до 1305/6. године у Хиландару се смењује више игумана: Киријак, Арсеније и Сава, потоњи епископ призренски. За њега се чак и не каже да је био игуман, већ „наставник Богом изабраном сабору славног манастира Хиландара". У то време у Хиландар долази за игумана и Данило, потоњи архиепископ Данило II, који је очигледно лично познавао Саву, о коме је рекао да „беше васпитање и наук Свете Горе".[16] Као што се касније и архиепископ Данило II појављује увек онде где се гради, тако и игумана Саву, каснијег епископа и архиепископа, видимо све до краја његовог живота увек онде где се изводе највећи радови, најзначајнији или се саветује о будућем грађењу.

Припрата кнеза Лазара

Грађење спољног нартекса уз цркву краља Милутина у Хиландару традиција приписује кнезу Лазару, што је вероватно и тачно, јер овај егзонартекс својом архитектуром одговара томе времену. Но као и код цркве краља Милутина, тако и код овог егзонартекса постоје извесне специфичности, које су последица места где је он саграђен.

Општа архитектонска концепција овога егзонартекса, као што смо већ показали, узета је са нартекса цркве краља Милутина. Просторно и конструктивно, са два средња стуба који деле унутрашњи простор на шест травеја, понавља се концепција нартекса. Чак и распоред улаза, великих бифора на бочним странама, улаза и прозора на западној страни, све то одговара нартексу цркве краља Милутина. Једино уместо два кубета на бочним травејима, сазидано је једно изнад средњег травеја, али и оно кришкасто, по конструкцији и величини слично малим кубетима нартекса. Додајући овај егзонартекс уз цркву, са оваквом општом концепцијом, протомајстор је добио очигледно задатак

[15] С. М. Ненадовић: *Богородица Љевишка — њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена,* Београд 1963, 178—180.

[16] С. М. Ненадовић: *Богородица Љевишка,* 180—183.

да архитектуру свога дела усклади са архитектуром дела свога претходника и он је то заиста учинио на врло вешт начин. Он је чак отишао даље: његово дело слило се у једну јединствену целину са делом његовог претходника.

Па ипак оно се доста и разликује и има читав низ карактеристика, које га стављају тачно у доба у коме је настало и повезују га далеко више са архитектуром која се тада почела да развија у средњовековној Србији у долинама трију Морава, него што се могла да повеже архитектура цркве краља Милутина са оном тог времена у Србији.

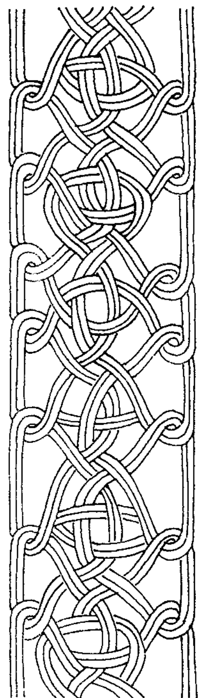

Сл. 53. ДЕТАЉ ПРЕПЛЕТНОГ ОРНАМЕНТА СА СЕВЕРНОГ ПОРТАЛА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сви отвори на егзонартексу далеко су већи, тако да када је био сазидан, а пре убацивања врата на бочним странама и прозора на западној страни, он скоро да није ни имао пуних зидова: састојао се само из стубаца, лукова и сводова. Тиме се у знатној мери већ разликује од нартекса цркве краља Милутина, код кога има далеко више пуних зидова, јер су отвори за врата били озидани само онолико, широки и високи, колико је то било потребно. Егзонартекс је нешто нижи, те протомајстор није користио ни мотив оних малих горњих трифора са нартекса цркве краља Милутина, који би стилски био неспојив, већ је употребио велике архиволте и розете.

У погледу зидања употреба по три и више редова опека у свакој хоризонталној спојници такође одговара ономе што касније видимо у Србији, а и одвајање хоризонталним кордон венцем од камена, типичног профила, доњих вертикалних површина од архиволти, такође је одлика тог стила. И профил венца, и место на коме је, као и начин одвајања површина разликује се од оног како је рађено на цркви краља Милутина, али уграђивање прозора и парапетних плоча у велике бифоре је само понављање онога што је и овде било урађено. Но баш коришћење свих тих елемената, тог начина зидања зидова, зидања архиволти само опеком, завршних зупчастих венаца, који су само обогаћени још једним средњим редом од полукружне опеке, овај се егзонартекс слио у једну целину са црквом краља Милутина.

Камена пластика на егзонартексу је врло разноврсна и, с једне стране, повезује га са оним како је рађено и на цркви краља Милутина, а с друге стране, с временом у коме је грађен, с моравском стилском групом у Србији. И на егзонартексу неки од старих фрагмената искоришћени су овде без икакве прераде, а неки су прерађени. Тако, на пример, венац са трочланим преплетом на западном прозору (сл. 40, 173) није ништа прерађиван, иако припада пластици XII века, али на парапетној плочи јужне бифоре, која има крстове и која је такође из XII века, два вертикална фриза су накнадно додата (сл. 153, 156). Као стари фрагменти искоришћене су и обе мермерне плоче на северним стубцима (сл. 157, 159). Али за овај егзонартекс рађена је и специјална преплетна орнаментика, било опет на неким старим или новим плочама. Ту преплетну орнаментику радио је очигледно један мајстор, јер је спроведена једна јединствена идеја: у средини плоче је увек круг са неким мотивом (грб Хребељановића, двоглави орао, афронтиране аждаје), а около је трака преплетног фриза. Оваква композиција не налази се ни на једном споменику моравске стилске групе, мада је могла бити на парапетним плочама Лазарице или Каленића, које су уништене. Што се тиче самих мотива преплета они нису ништа изузетно и има их на многим прозорима или розетама. Карактеристично је да код парапетне плоче са аж-

Сл. 54. ЗАПАДНИ ИЗГЛЕД ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА СА НОВИМ БАРОКНИМ ПОРТАЛОМ ИЗ 1779. ГОДИНЕ.

дајама, тај фриз који је сличан фризу са плоче на којој је двоглави орао, као да није завршен (сл. 150, 151), јер средње удубљење није изведено, баш као ни на венцу изнад прозора на западној страни (сл. 171). Мотиви преплета на розетама су већ познати мотиви из Србије. Тако, на пример, преплет велике розете изнад јужне бифоре потпуно је исти као и на великој западној розети Раванице (сл. 162) или на розети на јужној страни цркве Лазарице. Мотив средишног дела велике розете изнад северне бифоре налази се такође на Лазарици, а фриз около је истоветан са фризом архиволте исте розете и на гробници кнегиње Милице у Љубостињи, а има га и на архиволтама Каленића. Исто је и са орнаментима те бифоре, као и са сликаним орнаментима у тимпанону изнад архиволти. Боје и начин сликања показују исти дух који се одразио касније на сликању фасада у Љубостињи.

Што се тиче пластике самих портала очигледно је да се јужни портал ослања на традиције мањих портала са Милутинове цркве, а исто тако и камени оквир

Сл. 55. РЕКОНСТРУКЦИЈА ЗАПАДНОГ ИЗГЛЕДА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА ПРЕ УГРАЂИВАЊА БАРОКНОГ ПОРТАЛА.

северног; но овај северни добио је још друге додатке, који га, с једне стране, везују за унутрашње портале цркве краља Милутина, а с друге, за декорацију моравске стилске групе. Профилација довратника и надвратника тога портала је плића (сл. 28) и друкча од профилације портала на цркви краља Милутина, али апликације које су додате том каменом оквиру портала очигледно су састављене по угледу на унутрашње портале цркве краља Милутина: три конзоле са две плоче између њих и венац изнад конзола. На жалост, то је тако скрпљено и непропорцијски направљено, са оба бочна додата фриза, од којих је један чак дужи, а други краћи, те све то не стоји ни у каквом складу са каменим оквиром самога портала.

Разноврсност и неуједначеност камене пластике ове припрате огледају се нарочито и на скулптурама њених конзола, којих има пет. Скулптуре глава двеју девојака које се налазе на западној страни (сл. 132—134) су скоро исте по обради и изразу; оне се могу сврстати у најлепша дела романске пластике. Још

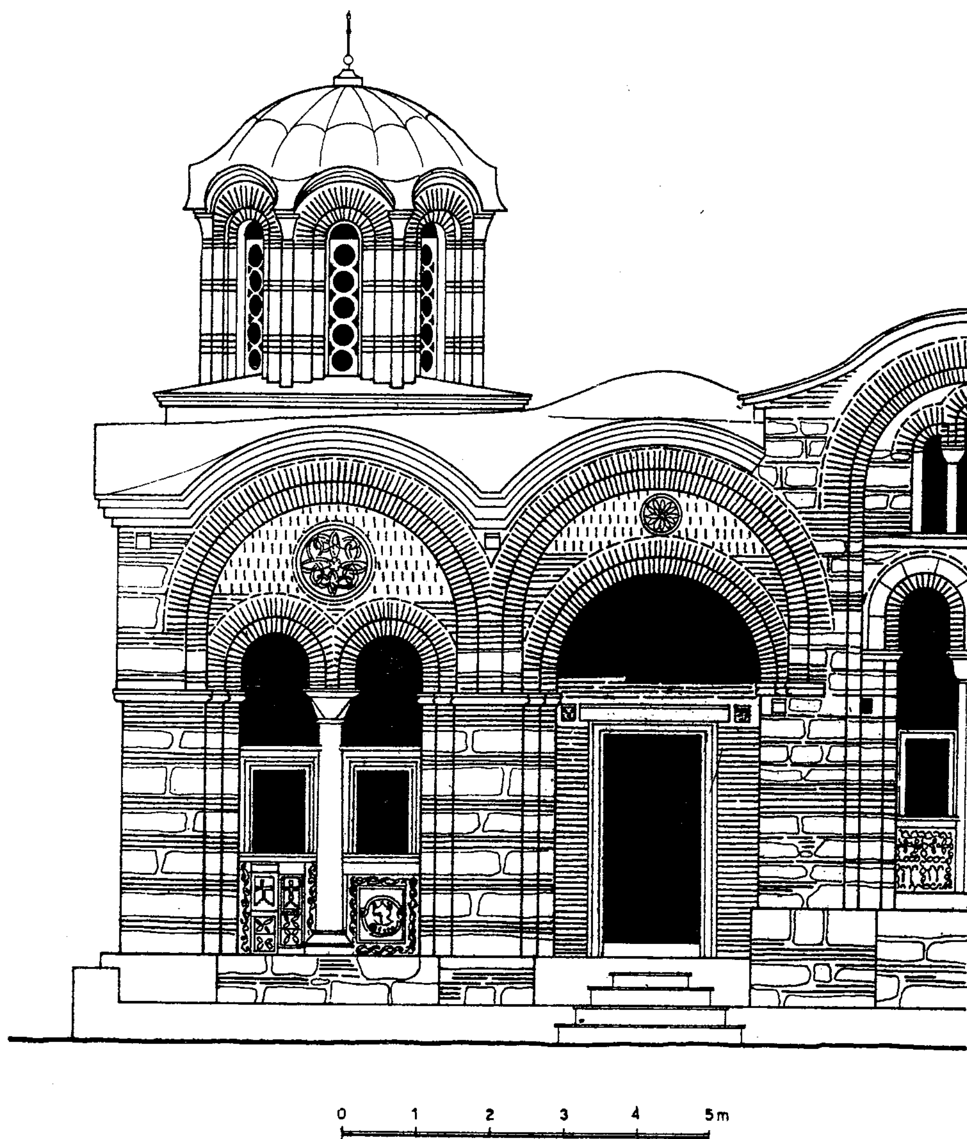

Сл. 56. ЈУЖНИ ИЗГЛЕД ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

изразитији случај је са конзолом на северној страни (сл. 138), главом лава са разјапљеним чељустима, која је сличан рад. Скоро истоветан мотив, само нешто простије изражен и обрађен, налазио се и на цркви манастира Бањске. Сва ова романска пластика могла би се ставити у другу половину XII столећа, али је таква рађена у Србији још и у првој половини XIV столећа. Друге две конзоле, које припадају такође романској уметности, изнад јужног портала, рађене су нешто друкче (сл. 136, 137). На обема главама обрада је више површинска, тако да је главна маса сачувала свој првобитни кубични облик. Најгрубље је израђена глава човека (или животиње) са исплаженим језиком, која представља скоро примитиван, чак можда и недовршен, рад.[17]

[17] Ову главу проф. Ђ. Бошковић ставља у период с краја XIV и почетка XV века (*Основи средњовековне архитектуре*, сл. 407, стр. 306), док проф. Радојчић сматра да и она припада XII веку (*Уметнички споменици*, сл. 57).

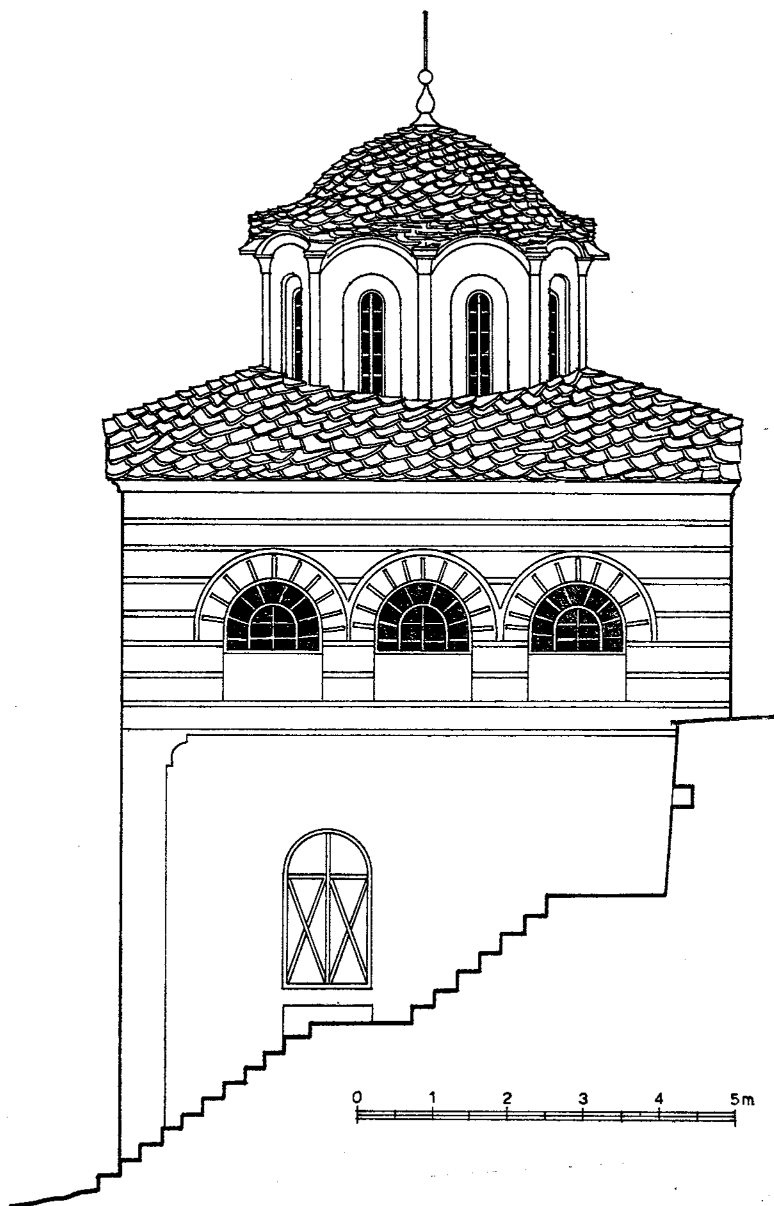

Сл. 57. ЈУЖНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА У ХИЛАНДАРУ.

Тешко је рећи да ће се загонетка ове пластике решити у неко догледно време. Откуда да се оваква романска пластика нађе на овој припрати из друге половине XIV века? Додуше, и у моравској стилској групи још увек имамо ту и тамо пуну пластику, али је она другог израза и карактера, управо онаква каква је мртвачка глава на саставку архиволти северне бифоре (сл. 109). Мислим да се у овоме случају целокупни камени украс мора јединствено да посматра у светлости реалних чињеница које условљавају изградњу оваквог објекта. Извесно је да је све то узидано у припрату онда када је она саграђена и да је све то било за њу спремано. Нешто од тога, као што смо видели, припада неоспорно старом материјалу XI и XII века, употребљеном у стању у каквом је нађен или нешто прерађеном. Изгледа да у Хиландару тада није било довољно камена, нити доброг камена и да је било лакше наћи старе фрагменте, па чак и за стубове великих бифора. Па и преплетна пластика, рађена на ста-

рим фрагментима, нарочито доказује да је то све рађено у Хиландару, а не ван њега у Србији. Међутим, док се са много разлога може претпоставити да су ти фрагменти припадали и старијим хиландарским црквама, за скулптуре ових конзола тешко се то може рећи. За њих се једино може помислити да су израђене негде у Србији и донесене овде.

Но ипак, припрата кнеза Лазара доста се и разликује од архитектуре већине споменика моравске стилске групе недостатком једног елемента, који ће у тој архитектури бити једно од њених главних обележја: то су полуколонете на угловима страна. Она их није могла ни имати на тим местима, јер није имала апсиде, али их је могла имати на ступцима, исклесаним у камену, као у Раваници, на Лазарици или Велућу и Каленићу. Но, са тим елементима, можда би се она и сувише разликовала од цркве краља Милутина, па је протомајстор у том погледу поједноставио њену архитектуру.

Проблем хронолошког односа хиландарског ексонартекса кнеза Лазара и његових задужбина сазиданих у Србији, Раванице и Лазарице, постављен је у стручној литератури одавно. Тај проблем важан је због тога што би се његовим решењем боље разјаснио развој те архитектуре у Србији. Међутим из досадашњих излагања види се да хиландарски ексонартекс има читав низ специфичности, како у архитектонској концепцији, тако и у детаљима обраде, те да решење хронолошког односа можда не би много ни допринело разјашњењу порекла развоја архитектуре моравских споменика. Чињенице да се протомајстор овог ексонартекса инспирисао у највећој мери нартексом хиландарске цркве краља Милутина, да је просторну и конструктивну концепцију позајмио са њега, те је та концепција остала чиста и доследно спроведена, а да је онај пластични преплетни украс, који карактерише споменике моравске стилске групе доста скрпљен, неуједначен, сиромашан, израђен на старим фрагментима, а при томе су искоришћени и сами стари фрагменти са пластиком XII столећа, говоре много у прилог томе, да су мајстори, који су познавали овај стил дошли из Србије и у нешто тежим условима прилагодили свој рад цркви краља Милутина. То су били мајстори који су градили и Раваницу и Лазарицу и који су у том кратком временском размаку у коме су оба ова споменика саграђена можда били у међувремену упућени да саграде и ову припрату.[18]

Црква Св. Арханђела

Средином XIV века манастир Хиландар добија још једну малу цркву, Св. Арханђела (сл. 58—60,179). Није познато ко је њу сазидао, али традиција везује њено зидање за личност цара Душана. Он је посетио у зиму 1347/48. године заједно са царицом Свету Гору и том приликом обишао све манастире делећи многе скупоцене дарове, те би ова црква могла бити сазидана у време његовог доласка или кратко време после његовог одласка. Црква Св. Арханђела могла је бити сазидана и одмах после прогласа Царства, које је започето великим даровницама манастирима и црквама, а нарочито светогор-

[18] О односу раваничког и хиландарског ексонартекса види: др Б. Вуловић: *Раваница*, Београд 1966, 84—89.

ским, који су после пада Сера 1345. године дошли под српску управу. Разуме се да је цар био најиздашнији према Хиландару, али, као што ћемо видети касније, скромна архитектура ове цркве не говори баш много у прилог томе да су ти прилози отишли на њену изградњу.[19]

Црква Св. Арханђела налази се у дворишту манастира као засебна грађевина, северно од цркве краља Милутина, а испред пирга Св. Саве. Црква је мања, четвртаста грађевина са дужом страном од 8,0 м и краћим странама од 7,78 м и 7,30 м, јер су краће стране неједнаке. Терен на коме је црква саграђена спушта се стрмо од пирга св. Саве ка дворишту, те је источна страна са олтарским делом на вишем нивоу, а западна је на нижем. Зато се испод цркве налази подрум, који представља субструкцију горњег параклиса. Подрум је неправилан и има два тесна простора који су одвојени средњим зидом (сл. 58). Није сасвим јасно зашто су и како настали ови зидови и простори, јер они не одговарају нарочито зидовима горњег параклиса. Вероватно да је то последица неправилног и стеновитог терена на коме је црква сазидана.

Параклис изнад подрума има два одвојена дела: један је узани ходник дугачак 6,50 м, а широк на улазном крају 1,63 м, а на супротном 1,93 м, а други је наос са олтарским делом (сл. 58). Изнад наоса изведено је правилно кубе, које је изнутра округло и има пречник 3,10 м, а споља је осмострано. Кубе почива на четири пиластра, између којих су полукружни луци, те по тој концепцији црква припада сажетом типу цркава уписаног крста. Међутим, у спољној архитектури то се не одражава, већ црква има споља једноставан кубичан облик. Прелаз из квадратне основе у кружну основу тамбура кубета изведен је помоћу правилних пандантифа. Олтарски део широк је 1,80 м и у источном зиду су три нише: проскомидија, ђаконикон и апсида; једино ниша апсиде изражена је мало и споља и има тространи облик.

Ходник са јужне стране цркве има три неуобичајено велика прозора (1,25 × × 1,90) који су полукружно засведени и стилски не одговарају времену зидања ове цркве.

Црква је данас споља омалтерисана и то горњи део (сам параклис) на тај начин што су на малтеру исликани редови опеке црвеном бојом, а на доњем, подрумском делу то није изведено. Због тога не зна се како је зидана и да ли можда сликани редови опеке не указују на могућност да је црква тако и зидана у наизменичној алтернацији редова камена и опеке. Зидови параклиса немају неку нарочито велику дебљину, већ је то уобичајена дебљина за овакве грађевине од 60—70 см, а само у подруму имају већу дебљину — 90 см, а подужни чак и 1,70 м, па и више.

Кровна конструкција вероватно и не постоји, осим на делу изнад трема, где је кров једноводан, па је кровни покривач постављен непосредно на изравнату подлогу лукова и сводова. Покривање је изведено каменом плочом, па чак и преко кубета, чији је завршни венац таласаст, као код средњовековних цркава овог стила.

[19] Василије Марковић: *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, 102.

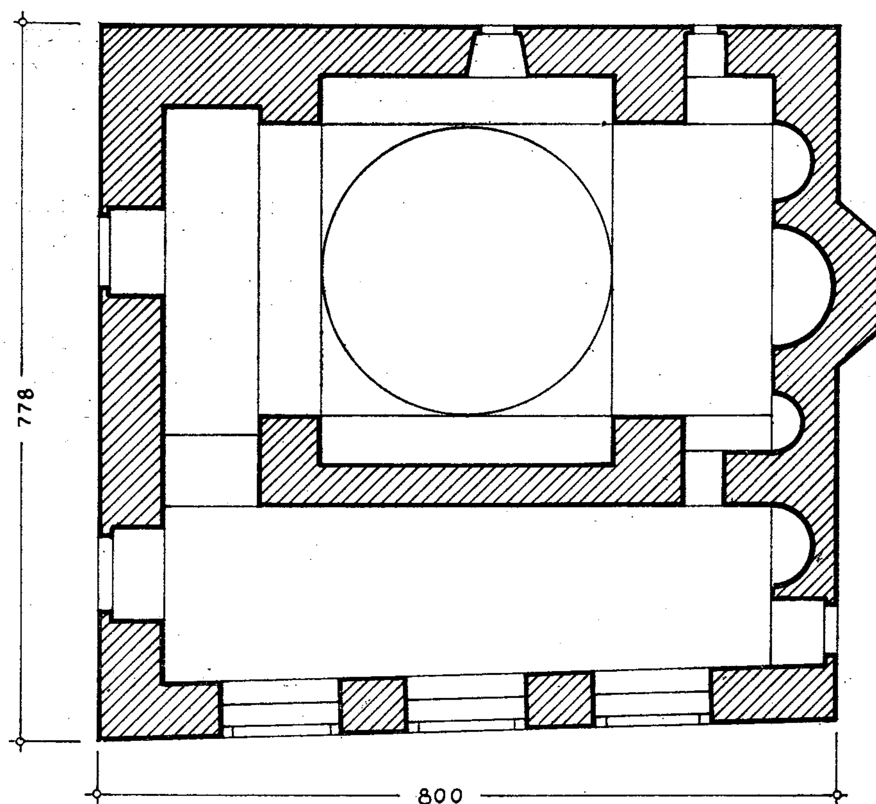

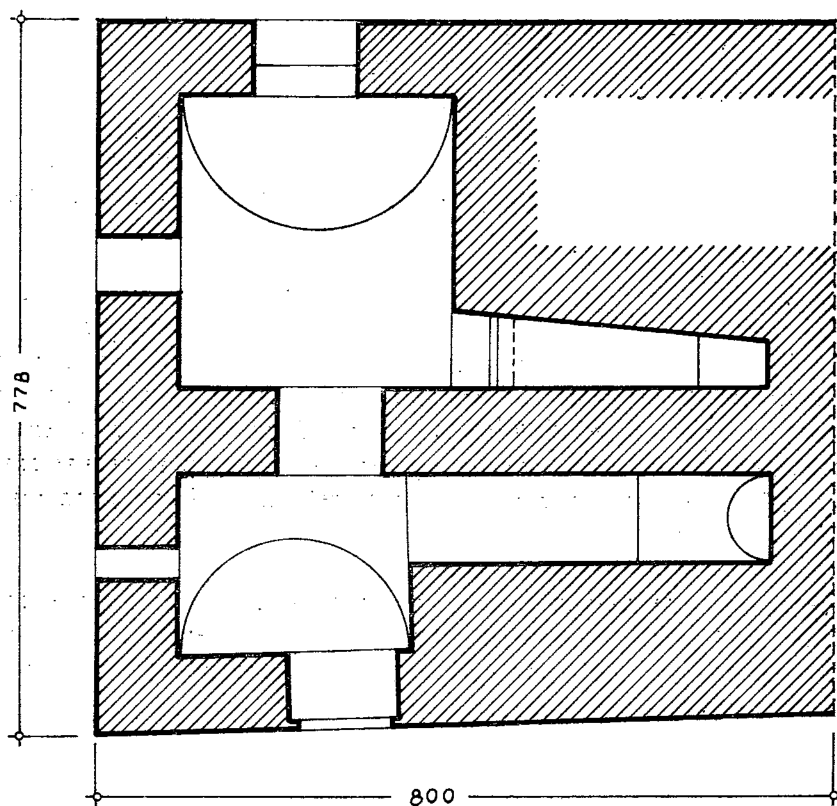

Сл. 58. ОСНОВА ПОДРУМА И
ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА.

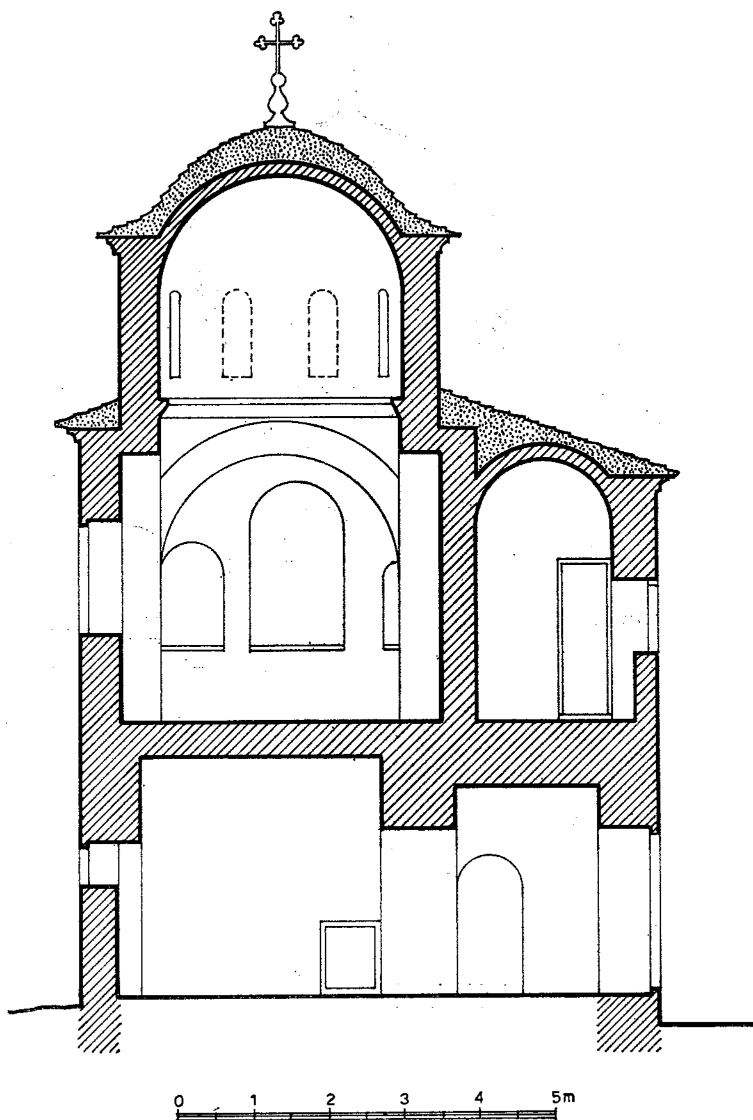

Сл. 59. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК КРОЗ КУБЕ И НАОС ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА.

Са јужне стране поред зида је камено степениште; са првог подеста улази се у подрум испод цркве, а даље се пење на терасу према пиргу Св. Саве и са те терасе са источне стране, улази се и у ходник цркве.

У цркви се данас не обављају верски обреди, већ је искоришћена као манастирски музеј; у њој су смештене најдрагоценије ствари манастира Хиландара: иконе, повеље, најстарије рукописне књиге и сличне драгоцености.

Параклис Св. Николе

О зидању параклиса Св. Николе постоји један врло леп натпис на каменој плочи великој 20 × 36 см, у коме се каже да се храм Св. Николе чудотворца сазида при игуману кир Виктору, јеромонаху, а да је ктитор кир Петроније хаџи, саборни старац, лета 1661. (сл. 62, 202). Овај натпис, међутим, иако је био изрезан у камену, није био узидан у зидове цркве, већ се налазио зату-

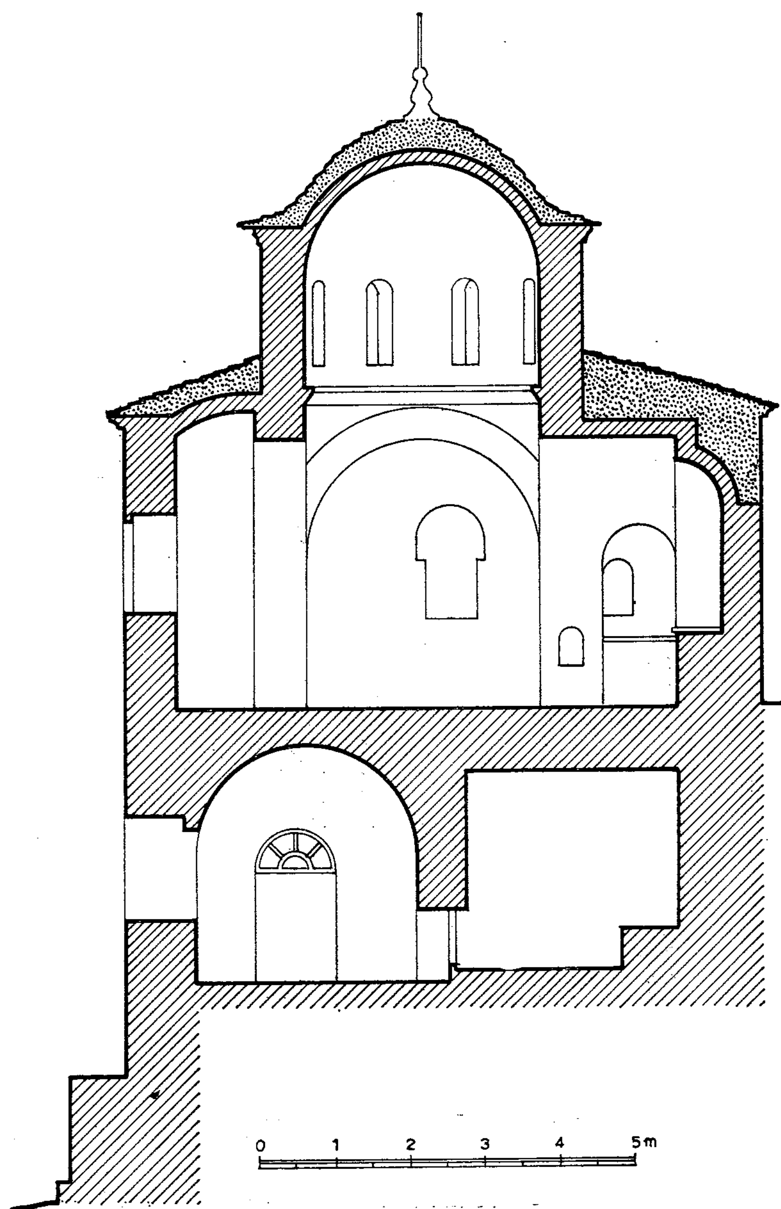

Сл. 60. ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ НАОС ЦРКВЕ СВ. АРХАНЂЕЛА.

рен у пиргу Св. Ђорђа, мада из њега јасно произилази да је ктитор зидања цркве кир Петроније.

Међутим, изнад улаза цркве са спољне стране, постоји такође камена плоча са кратким натписом у коме се каже, да ову цркву Св. Николи сагради проигуман Виктор, јеромонах, при игуману Георгију.

Још један натпис налази се у цркви на западном зиду, у коме се каже да је храм пописан 1667. године трудом јеромонаха Виктора, *који је и ктитор*, за време архиепископа српског Максима; сликао поп Данило.[20]

[20] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. IV, 6939.

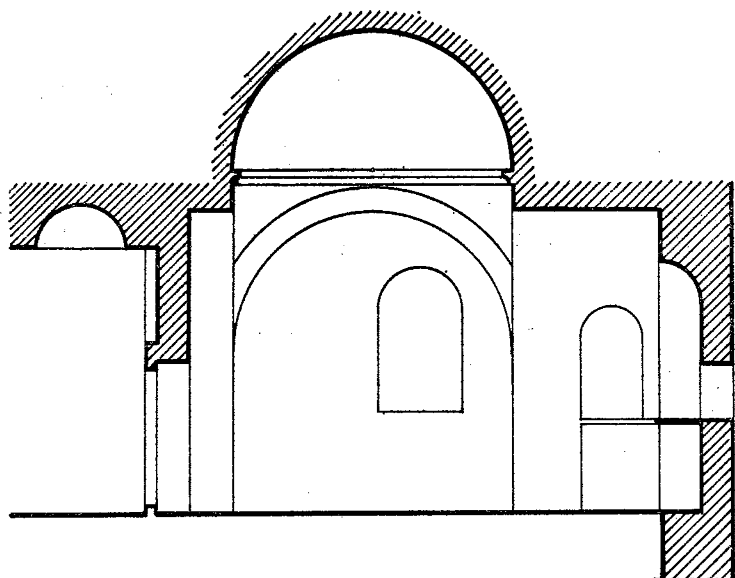

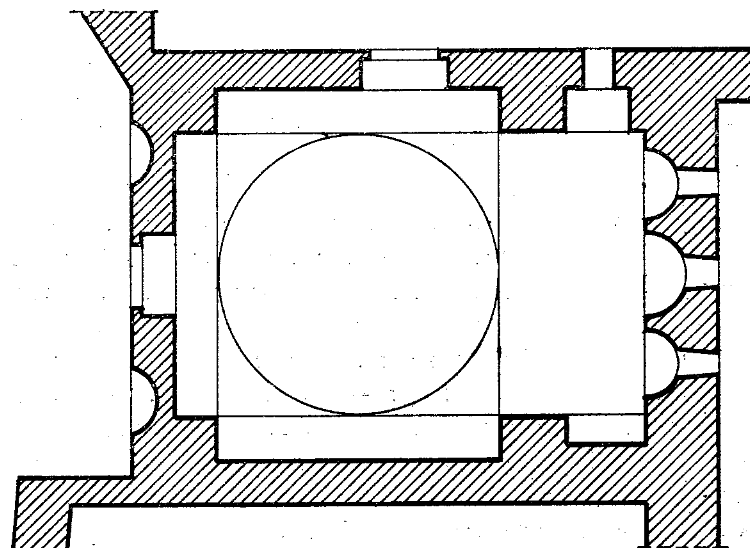

Сл. 61. ОСНОВА И ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ПАРАКЛИС СВ. НИКОЛЕ.

Петроније се, као што се види, нигде не помиње као ктитор. Како је дошло до тога да овај натпис не буде узидан и да се Петроније данас не спомиње као ктитор, могли би да објасне једино он и јеромонах Виктор. Могућно је, да су се јеромонах Виктор и старац Петроније договорили да цркву зида старац Петроније, а да је живопише јеромонах Виктор, па је касније дошло до неспоразума, те је све трошкове грађења поднео јеромонах Виктор и због тога је он узидао у цркву своју камену плочу са натписом, а плочу коју је старац Петроније већ припремио да се узида није поставио. Можда је он ктиторство откупио од старца Петронија, па плочу, коју је старац Петроније поставио скинуо и ставио своју.

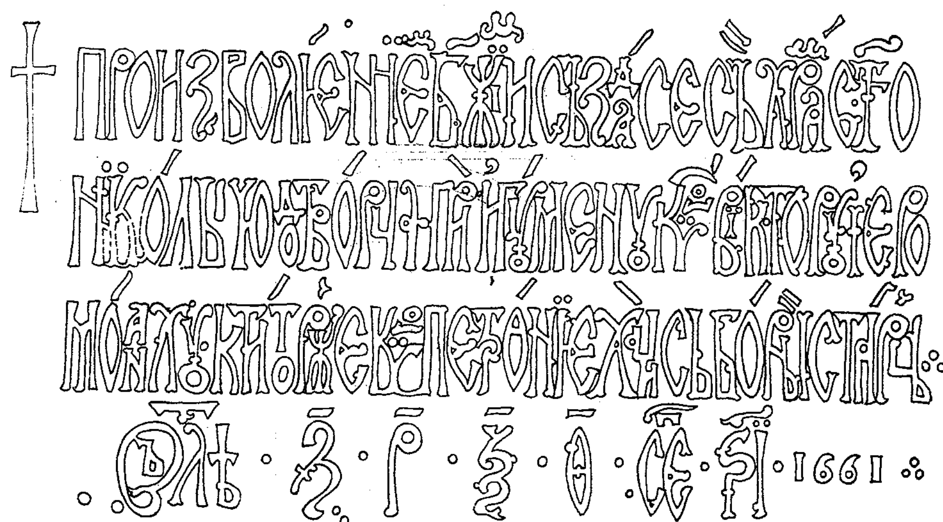

Сл. 62. ТЕКСТ ПЛОЧЕ ИЗ 1661. ГОДИНЕ О КТИТОРУ ПАРАКЛИСА СВ. НИКОЛЕ СТАРЦУ ПЕТРОНИЈУ.

Најзад, могућно је да се догодило нешто сасвим треће због чега се ова плоча данас не налази на неком зиду овог параклиса.

У проскомидији налази се још мала камена плоча на којој пише: Помени Господе душе раба твојих Виктора јеромонаха, Милинка, Ану, Ивана, Јоану, Кату, Радоша; то су били вероватно блиски рођаци јеромонаха Виктора.

Црква Св. Николе налази се у делу манастира, код улаза, на последњем спрату. Она је мала са дужином од 5,45 м и ширином од 4,25 м (унутрашње мере). Зидана је по типу свих малих хиландарских параклиса у облику сажетог уписаног крста, са четири пиластра који носе прислоњене луке и изнад којих је мало кубе (сл. 61). Прислоњени луци су ширине по 0,50 м, а само је источни свод олтарског простора шири — 1,68 м. Мала апсида са проскомидијом и ђакониконом су у источном зиду и не виде се са спољне стране. Од пода до темена кубета висина цркве је око 5,40 м. Није познато како је зидана, а зидови су дебели око 0,50 м. У спољном западном зиду цркве, са обе стране улаза, су две полукружне нише. Под цркве је од четвртастих опека.

Параклис у пиргу Св. Ђорђа

Година 1671. представља годину живог грађевинског рада у Хиландару. Те године обновио је херцеговачки митрополит Василије пирг Св. Ђорђа. Тадањи игуман манастира био је јеромонах Георгије, али радом око обнове руководио је проигуман јеромонах Виктор. Том приликом највећим делом обновљен је и стари параклис у пиргу, а добрим делом је изидан нов.

Параклис има основу правоугаоника (сл. 63) са дужом страном од 7,85 м, а краћом од 5,30 м. Он је постављен тако, да са три стране, северне, јужне и западне има ходник ширине 1,25 м до 1,50 м, а источну страну чини зид пирга. У својој просторној концепцији параклис има три наглашена дела: нартекс, наос и олтар. Са четири пиластра, од којих су два западна прислоњена уз

углове, а два источна прислоњена уз северну и јужну страну, наглашен је наос, изнад кога се диже кубе. Оно је изнутра округло и има пречник од 2,60 м, а споља је осмострано: има тамбур са прозорима и калоту. Кубе почива на пиластрима, на које се ослањају три прислоњена полукружна лука и своду изнад олтарског травеја. Прелаз из квадратне основе у кружну изведен је помоћу пандантифа, у којима се налази по један земљани лонац ради акустике. Унутрашња висина параклиса од пода до темена кубета је 7,10 м. Олтар има малу изнутра полукружну апсиду, која је и споља полукружна и мало излази из равни зида.

Нартекс је пуним зидом потпуно одвојен од наоса; по средини нартекса је ниска слепа калота, која почива на западном и источном зиду нартекса и на два прислоњена лука на северној и јужној страни.

Иако је параклис грађен по типу чистог сажетог уписаног крста, та архитектура није споља изведена, нити је видљива; из крова пирга једино се мало појављује кубично постоље које носи кубе и које је потпуно слободно и цело видљиво (сл. 182).

Да би се овај параклис сазидао није било потребно у самом пиргу зидати онако велику и сложену лучну конструкцију, као код пирга Св. Саве. Овде је то било лакше извести, јер је пирг Св. Ђорђа сасвим друкче конструисан: он има са спољне стране велике пиластре пресека 1,0 × 1,35 м, који појачавају зидове пирга, који су и сами дебели по 1,15 м, те су спољни зидови параклиса постављени на зидове пирга, а само је за прихватање зида нартекса у петом спрату пирга сазидан један лук.

У поду параклиса налазе се три мермерне плоче са пластиком XII века (сл. 146, 147). Две од ових плоча су у наосу, а трећа је у нартексу испред улаза. Две су приближно исте величине: 67 × 95 см и 69 × 100 см, а трећа је мања: 42 × 73 см. Остали део пода је од белих мермерних плоча.

Овај параклис је очигледно 1671. године само обновљен, јер су се на његовим зидовима сачувале и фреске старога параклиса, углавном на унутрашњим површинама нартекса и спољној површини јужног зида. Према спојницама које се појављују између подужних зидова параклиса и преградног зида између наоса и нартекса рекло би се да су од старог параклиса остали углавном западни и оба подужна бочна зида, а да је преградни зид између наоса и нартекса, заједно са свим унутрашњим пиластрима обновљен 1671. године (сл. 64, 65). Зидови старог параклиса сачували су се до висине од око 1,7—2,7 м, те су сви сводови са кубетом такође из времена обнове. То се види и по вратима, која је стари параклис имао у јужном зиду, а која су касније зазидана, јер је преградни зид између наоса и нартекса дошао делом тачно према њима. Исто тако и старији прозор на тој јужној страни није био на месту на коме је садањи, што се види и по сачуваним фрескама, које су биле око њега компоноване (сл. 64). Најзад и камена плоча са натписом о обнови налази се у обновљеном западном зиду између наоса и нартекса, у нартексу.

Стари параклис био је зидан доста лоше, са ломљеним и притесаним каменом и врло мало опеке. Због тога су доста чести сантрачи, да би се зидови параклиса боље повезали међусобно и спречило неправилно слегање. Сантрачи

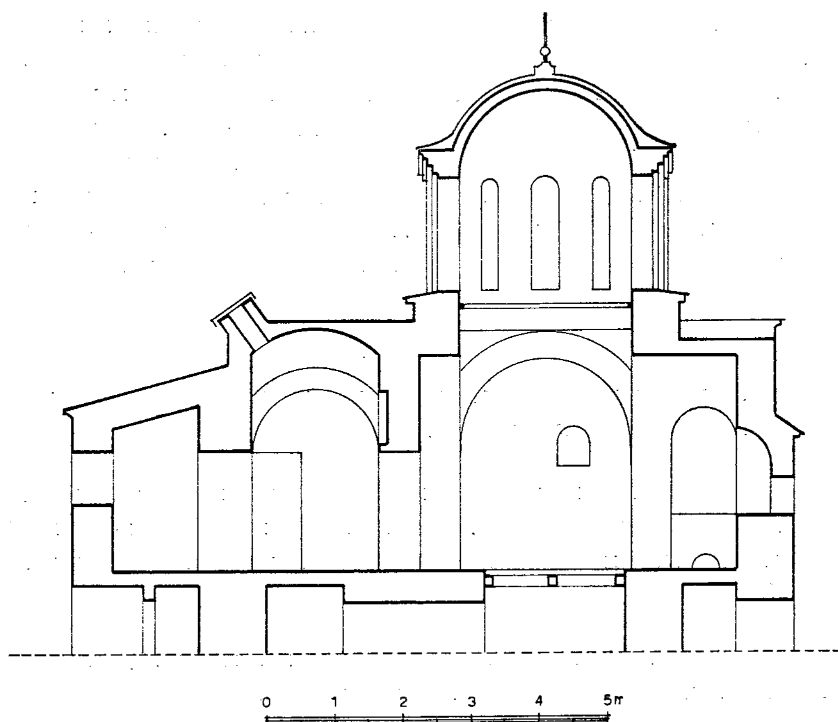

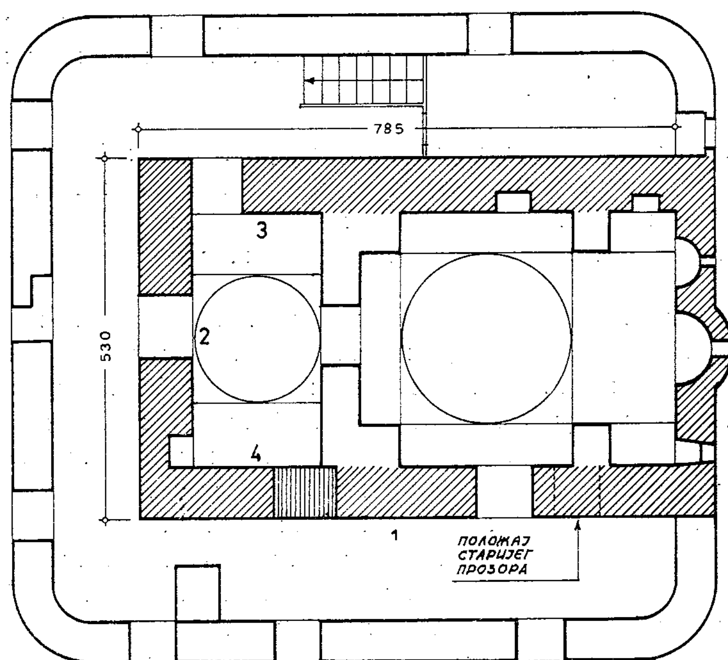

Сл. 63. ОСНОВА И ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ПАРАКЛИС У ПИРГУ СВ. ЂОРЂА У ХИЛАНДАРУ. НА ОСНОВИ СУ ОЗНАЧЕНИ БРОЈЕВИМА ЗИДОВИ ЧИЈИ ЈЕ ДЕТАЉ ДАТ НА СЛ. 64 и 65.

су од дрвених гредица, четвртастог пресека, које су спајане везом „на лист" и укиване са великим гвозденим кованим клиновима.

Судећи по ономе што је касније додато да би се саградио параклис са кубетом, стари параклис вероватно није имао кубе. Он је можда био слично решен као и параклис на пиргу краља Милутина изван Хиландара.

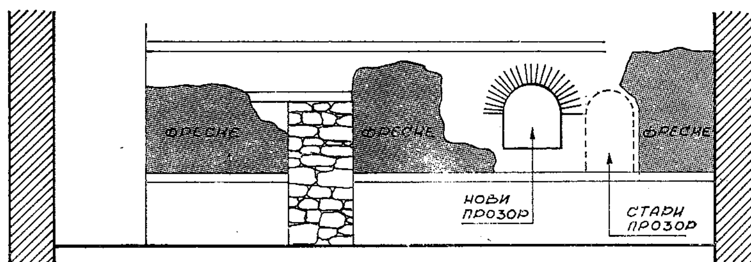

Сл. 64. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА ЈУЖНОГ ЗИДА ПАРАКЛИСА У ПИРГУ СВ. ЂОРЂА НА КОМЕ СЕ ВИДИ ДА ОН ПОТИЧЕ ОД СТАРИЈЕГ ПАРАКЛИСА.

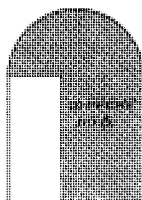

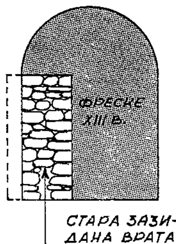

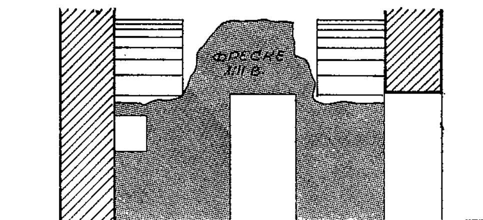

Сл. 65. ДЕТАЉ УНУТРАШЊИХ ПОВРШИНА СА ФРЕСКАМА НАРТЕКСА ПАРАКЛИСА У ПИРГУ СВ. ЂОРЂА: СЛИКА ЛЕВО — СЕВЕРНИ И ЈУЖНИ ЗИД; СЛИКА ДЕСНО — ЗАПАДНИ ЗИД. ФРЕСКЕ НА ЗИДОВИМА СУ ИЗ XIII ВЕКА.

Параклис Св. Јована Претече у пиргу Св. Саве

У горњем делу првобитног пирга који су сазидали Симеон Немања и његов син Сава вероватно да је постојао један параклис, који је порушен рушењем горње половине пирга. Исто тако и у делу овог пирга који је дозидао вероватно краљ Милутин мора да је постојао један параклис, што би се могло закључити из причања архиепископа Данила II. Данашњи параклис Св. Јована Претече на последњем спрату пирга Св. Саве сазидао је 1682. године београдски митрополит Хаџи Симеон.[21, 22] Фреска митрополита Хаџи Симеона са моделом цркве налази се на пиластру пирга испред цркве (сл. 66).

Основа параклиса Св. Јована Претече је правоугаоног облика и развијена је тако да је између зидова параклиса и зидова пирга остављен узани ходник за комуницирање ширине 70—80 см. Та комуникација прекинута је само на источној страни испадом апсиде. Са два попречна зида цео додати део подељен је на три простора: у средњем је смештен параклис, а оба бочна данас не служе ничему, док су раније били предвиђени за становање калуђера, који су опслуживали параклис. Северни бочни простор велики је 2,55 × 4,44 м, а јужни 2,35 × 4,63 м (сл. 67).

Унутрашњост параклиса је са четири мала пиластра пресека 0,20 × 0,30 м подељена на два дела: наос и олтарски простор. Изнад наоса је слепо кубе, више као једна врста плитке калоте. Оно је елипсастог облика са осама вели-

[21] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. IV, 7080.

[22] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. I, 1813.

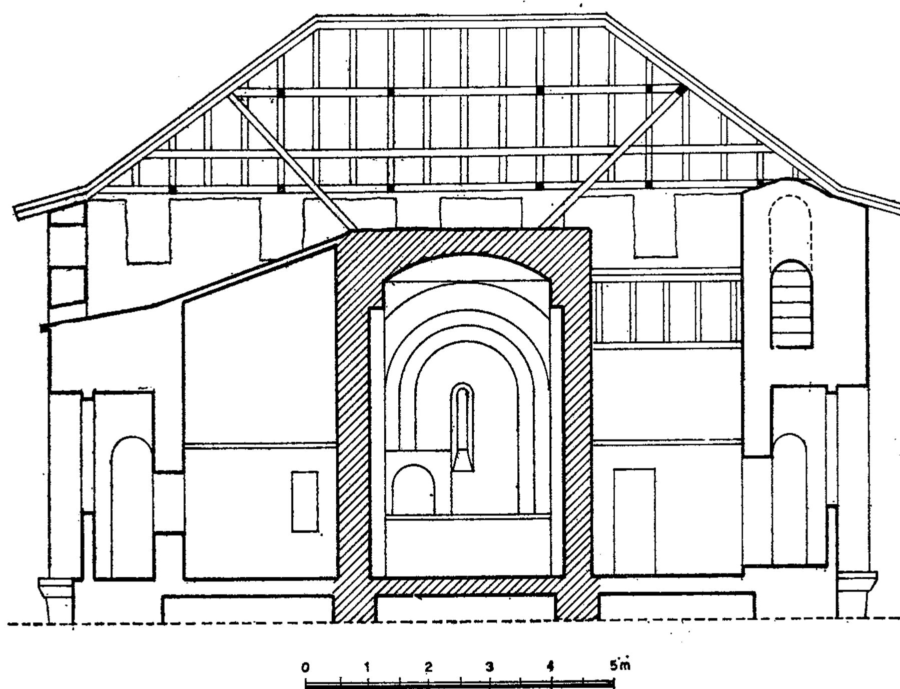

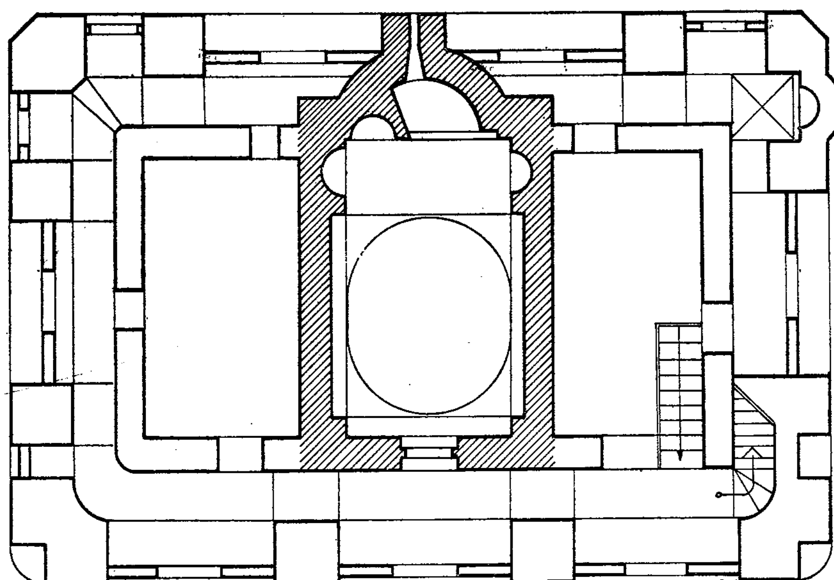

Сл. 66. ОСНОВА И ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК ПАРАКЛИСА СВ. ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ.

чине 2,73 м и 3,30 м. Кубе почива на овим пиластрима и прислоњеним луцима. Олтарски простор широк је свега 1,20 м и у источном зиду је апсида, чији је доњи део преграђен у нишу за проскомидију. У оба бочна зида олтарског простора су такође две полукружне нише.

Источна страна параклиса излази нешто више изван равни оба бочна одељења и заједно са апсидом прекида ходник на томе делу.

Висина параклиса од пода до темена калоте је 5,30 м. Његово постојање у пиргу није споља ничим манифестовано и цео параклис налази се испод четво-

роводног крова пирга. Он нема никакву кровну конструкцију, већ су површине покривене слојем иловаче, у коју су многи посетиоци током векова урезали своја имена.

Улазна врата параклиса су камена, правоугаоног облика и са лепом профилацијом, али без икаквих украса.

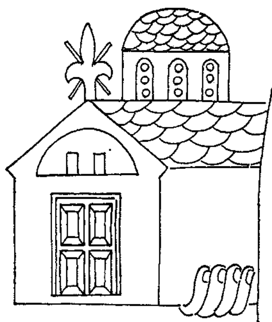

Сл. 67. КТИТОРСКИ МОДЕЛ ПАРАКЛИСА СВ. ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ КОЈИ СЕ НАЛАЗИ НА СТУПЦУ ПИРГА СВ. САВЕ ИСПРЕД УЛАЗА У ПАРАКЛИС.

Унутрашњи отвор велики је 88,50 × 192 см. Довратници су широки по 15 см, а надвратник је спојен са њима косом спојницом. Изнад надвратника је венац, који је израђен са њиме из једног комада. Очигледно је да се мајстор при његовој изради угледао на камене портале цркве краља Милутина.

У поду параклиса, који је од мермерних плоча, налази се и једна мермерна плоча са мозаиком, која је вероватно са неке друге цркве овде донесена. Плоча је велика 125 × 70 см. Подељена је на два квадрата; у једном је круг са мозаиком, а други је квадрат само од сивог камена. По ободу плоче је бордура широка 6,5 см са мозаиком. Мозаик плоче је доста оштећен (сл. 52).

Зидови параклиса дебели су 50—55 см и да би се они, односно цео параклис, могли да уграде у пирг, који је изнутра имао само дрвене таванице, сазидана је читавом висином пирга, од подрума до последњег спрата, специјална лучна конструкција, са једним ступцем по средини, на који се ослањају по два бочна лука. Луци су од опеке, а стубови и испуне од камена. У подруму стубац има проширен темељ, изнад кога су постављене греде у оба правца у циљу укрућења. Због црвоточности ових греда параклис је почео да слеже и да пуца, због чега су бочни зидови президани шупљом опеком и растерећени су делимично луци који носе зидове параклиса.

Параклис Покрова Богородице

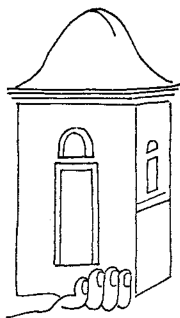

Сл. 68. КТИТОРСКИ МОДЕЛ ПАРАКЛИСА ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ У ХИЛАНДАРУ.

Параклис Покрова Богородице сазидан је 1740. године изнад Пајсијеве ћелије, односно те године је живописан, па је сам параклис тада већ био сазидан (сл. 70). Изнад улазних врата параклиса је натпис у ксме се каже да се пописа и обнови храм и келије трудом архимандрита Герасима и синова цркве Сараевске при игумäну кир Атанасију. Монах Герасим насликан је јужно од улаза са моделом цркве (сл. 68). Из овог натписа могло би се закључити да је параклис и раније постојао, па је сада само обновљен.

Параклис се налази у делу конака, на углу, између данашње манастирске болнице и некадање болнице, на последњем спрату. Улаз у параклис је из болничке кухиње. Он је правоугаоне основе, истог типа као и остали мали хиландарски параклиси: четири пиластра носе прислоњене луке, изнад којих је слепа калота (сл. 70). Калота је пречника 3,15 м, а луци су ширине 0,50 м; само је источни свод изнад олтарског дела шири — 1,55 м. Три мале полукружне нише, утопљене у зидну масу, служе за ђаконикон, апсиду и проскомидију. Зидови су дебели 0,50 м и зидани су од ломљеног и притесаног камена. Висина до сводова износи 3,45 м. Црква је изнутра живописана.

Параклис Св. Јована Рилског

Године 1757. хаџи Влчо из села Банско у Бугарској обновио је параклис Св. Јована Рилског у хиландарској звонари. Параклис је био најпре посвећен св. Стефану архиђакону, па је у знак братства са Рилским манастиром у Бугарској, који је имао параклис Св. Саве, посвећен Јовану Рилском. Ово се догодило свакако после израде бакрореза из 1757. године, јер је на њему приказан само звоник посвећен архиђакону Стефану.[23] Натпис о овој обнови налази се изнад врата и у њему се наводи да је обнова изведена „са келијама од покрова до пирга камбански". Ктитор хаџи Влчо насликан је на јужном зиду. Он држи модел цркве који нема никакве везе са стварно обновљеном црквом (сл. 69).

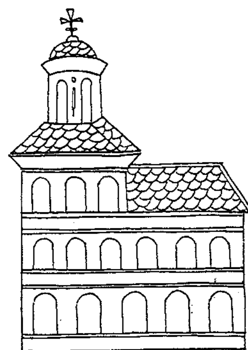

Сл. 69. КТИТОРСКИ МОДЕЛ ПАРАКЛИСА СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ У ХИЛАНДАРУ.

Овај параклис налази се у згради звонаре на IV спрату, испод последњег спрата, у коме су смештена звона. Просторија правоугаоног облика са четири пиластра у угловима подељена је на два дела: наос и олтарски простор (сл. 71). Два западна пиластра имају пресек 50 × 70 см, а друга два источна 70 × 170 см, те су северни и јужни прислоњени луци широки по 70 см, западни 50 см, а источни над олтарским простором претворен је у свод са ширином од 1,70 м. Но и таквим распоредом лукова средишњи део није добио квадратни облик, већ има облик правоугаоника са странама 2,86 × 2,95 м, те су са обе бочне стране, северне и јужне, испуштена још два прислоњена лука, а затим се из те четвртасте основе прешло у кружну, на којој је требало да почива кубе или само калота. Али није изведено ни једно ни друго, јер би сметало смештају звона на спрату изнад параклиса, па је овај део затворен равном дрвеном таваницом. У источном зиду олтарског простора су три полукружне нише: апсида, проскомидија и ђаконикон, које не излазе споља из равни зида, а две правоугаоне нише су у северном и јужном зиду. Висина параклиса од пода до таванице је 3,50 м. О зидању параклиса не треба посебно говорити, пошто је он само унутрашњи саставни део звоника.

Црква Св. Саве и Св. Димитрија

Из натписа који се налази на мермерној плочи изнад улазних врата цркве Св. Саве сазнајемо да су њу, заједно са новим келијама, саградили (пошто су старе келије на овоме месту изгореле) кир хаџи Тома, кир Теодор и кир хаџи Никола са сином кир хаџи Ценом из Видина. Осим ових, који се називају ктиторима, било је и других ктитора из села Копривштице; то су: чорбаџи кир Геро са сином кир Добре. У истом натпису каже се још да је и доња црква Св. Димитрија обновљена 1779. године од општине тога села, а настојањем кир попа Најдина, кир хаџи Влка, кир хаџи Јањиа и кир Петка Моровеника. У натпису који се налази изнад врата цркве Св. Димитрија, који је исписан бојом, понавља се други део садржаја натписа из цркве Св. Саве, тј. да је црква Св. Димитрија сазидана трудом општине села Копривштице, а „изволенијем" кир поп Најдина, кир хаџи Влка, кир хаџи Нејка, кир хаџи Станеја и кир хаџи Петка Моровеника, а „настојанијем проискевофилакса" проигумана господина кир Данила 1779. године месеца септембра 13-ог.[24] Међутим у

[23] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. V, 8109.

[24] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. V, бр. 8529, 8530.

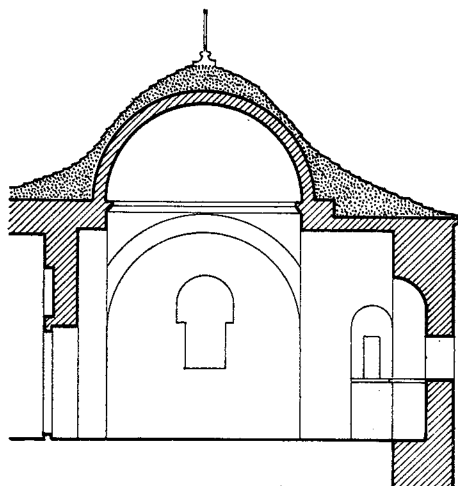

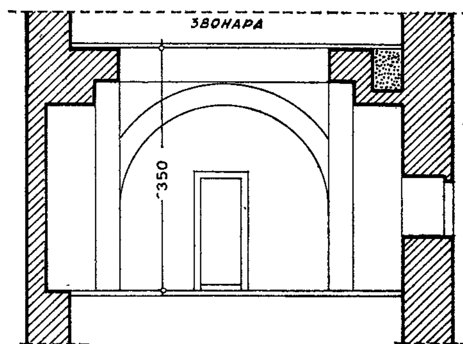

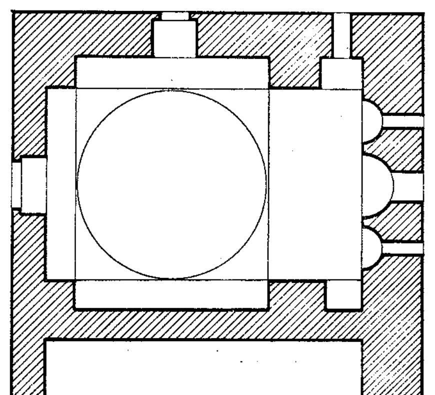

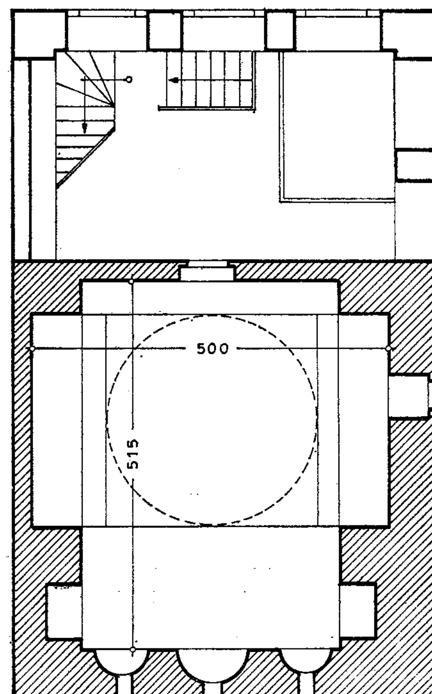

Сл. 70. ОСНОВА И ПОДУЖНИ ПРЕСЕК ПАРАКЛИСА ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ.

Сл. 71. ОСНОВА И ПОДУЖНИ ПРЕСЕК ПАРАКЛИСА СВ. ЈОВАНА РИЛСКОГ КОЈИ СЕ НАЛАЗИ У ЗВОНАРИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА. (ДЕСНО).

подужном дворишном зиду, у коме се налази апсида цркве Св. Димитрија, а одмах поред цркве, узидана је једна камена плоча са натписом: ктитор Теодосије проигуман 1652. Но вероватно да се овај натпис односи на зграду која је била подигнута раније поред цркве.

Црква Св. Саве и Св. Димитрија је једна грађевина са два параклиса, од којих је горњи посвећен Св. Сави, а доњи Св. Димитрију (сл. 72—75, 181). Ова грађевина је уклопљена у блок хиландарских зграда на западној страни, које се пружају од старе трпезарије до нових конака, тзв. данашњег фандарика. Она почива на дохијарници (подруму у коме се држи маслиново уље). Зид у коме се налазе апсиде цркава окренут је дворишту, а супротни зид је спољни оградни зид манастира.

Грађевина је зидана скоро у облику куле и има подрум, приземље и још три спрата. У подруму се налази дохијарница. Кроз приземље пролази један ходник, поред кога се налазе магацинске просторије. На првом спрату је

такође један ходник по средини, а лево и десно од њега налазе се мање просторије, које су добивене накнадним презиђивањем. Две собице су сада празне, а друге две просторије користе се за смештај дрва. На другом спрату је параклис Св. Димитрија, испред кога је једна просторија, која служи као предсобље и ходник; из ње се улази у келију једнога монаха. Ова келија састоји се из предсобља, собе и кујне. Најзад на трећем спрату налази се параклис Св. Саве (сл. 72). У овај параклис улази се из ходника старог, тзв. светосавског фандарика (то су одељења са организованом службом за пријем гостију). Доњи део цркве — подрум и приземље — вероватно да су постојали већ и раније и зграда је озидана на старим зидовима. Двема вертикалним спојницама у дворишном зиду, колико се то данас може да уочи, зграда је одвојена од суседних зидова. Јужна спојница је неправилна, те изгледа као да је суседна зграда била порушена, док је северна спојница права (сл. 74). Тај доњи део цркве изграђен је комбинацијом стубаца и лукова, а таванице су дрвене.

Параклис Св. Димитрија има наос и олтарски део; нартекса нема. Наос је правоугаоног облика и пресведен је крстастим сводом, који се ослања на четири ступца. Не зна се да ли је овај крстасти свод направљен од дрвеног рабица или је зидан, јер је покривен живописом. Апсида, проскомидија и ђаконикон састоје се из три мале полукружне нише, које се налазе у дворишном зиду.

Параклис Св. Саве има исти облик као и доњи Св. Димитрија, али изнад наоса је кубе, које је изнутра округло, а споља осмострано; њега носе четири лука. Луци почивају на четири пиластра. Испред наоса налази се нартекс, а испред њега једно предсобље, у које се улази из ходника старог фандарика.

Код оба параклиса конструкција је лучно-скелетна, тј. све почива на носећим ступцима, изнад којих су луци, док су зидови врло танки (сл. 73); дебљина подужних зидова је 30 cм, а преградних и по 15 cм. Једино је дебљина дворишног зида 80 cм, а спољног (обимног манастирског) и преко 1,20 м.

Грађевина је зидана доста скромно: дворнишни зид је врло декоративан (сл. 74, 181), као и цела та фасада. Зидана је на византијски начин: тесаним бигром са опеком у хоризонталним и вертикалним спојницама. Луци су зидани опеком, са којом је дат још само по који декоративни елеменат. У зиду се налазе и плоче фајанса, од којих је направљен један крст, које и стилски потврђују време грађења ове цркве.

Са спољне, баштенске стране црквени карактер грађевини даје само кубе, док се на фасади појављује на другом спрату стан монаха, а на трећем предсобље цркве Св. Саве (сл. 75). И једно и друго је озидано као лака дрвена бондручна конструкција са препустом. Подрум, приземље и први спрат су са спољне баштенске стране затворени пуном зидном масом без отвора. Овај зид, врло јак и дебео, озидан је само притесаним каменом.

Црква је покривена каменом плочом, осим оног предсобља испред параклиса Св. Саве, са кога је камена плоча пре неколико година скинута и замењена савременом машинском ћерамидом. Кубе је покривено такође каменом плочом.

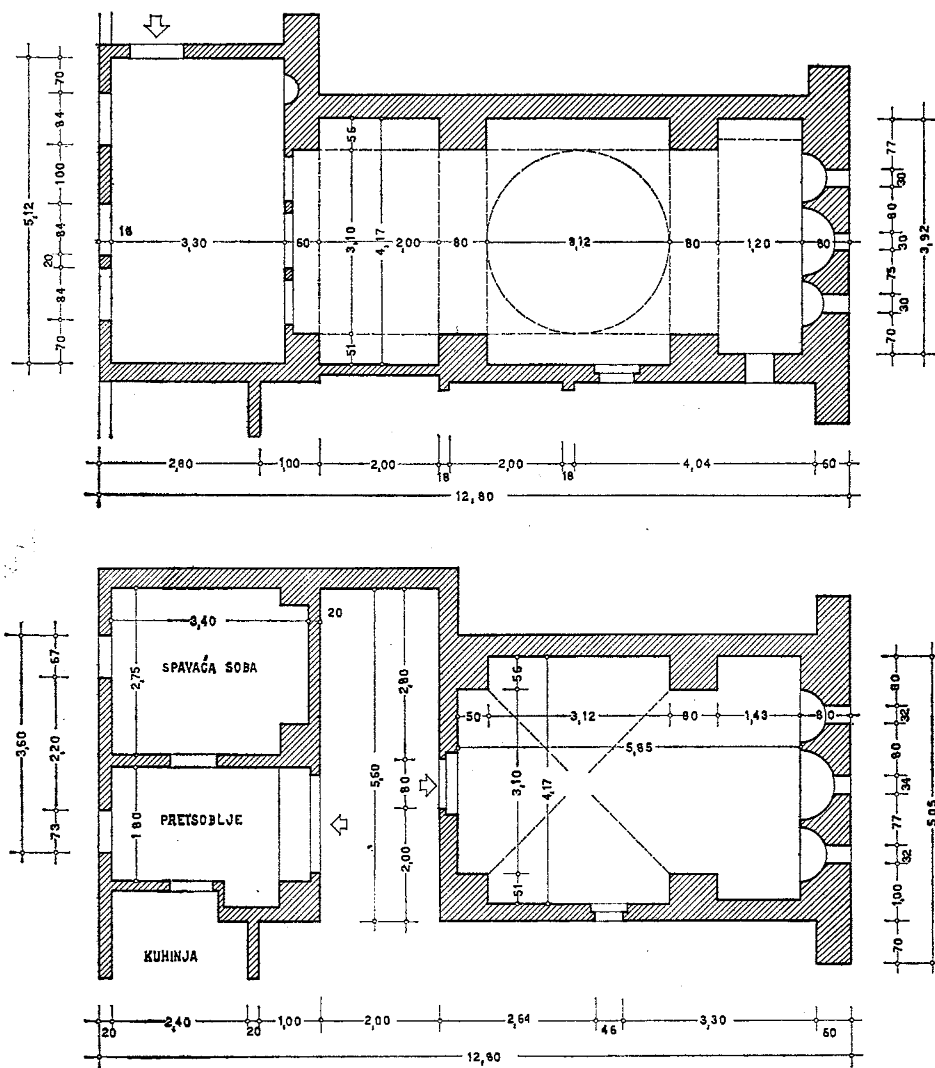

Сл. 72. ОСНОВЕ ЦРКАВА СВ. САВЕ И СВ. ДИМИТРИЈА У ХИЛАНДАРУ.

Црква Св. Апостола и Рођења Богородице

Ова црква налази се са јужне стране цркве краља Милутина и прислоњена је скоро уз сам пирг Св. Ђорђа, те га заклања са његове дворишне стране, а делом је уклопљена и у конаке тзв. руске мале. Сава Хиландарац каже у свом опису манастира Хиландара да је ова црква, према једном натпису, зидана од 1792. до 1804. године.[25] Међутим, у северни зид цркве, при венцу, узидан је један камен са урезаном годином 1784. Друга година, 1788, записана је на самом кубету, те ове две године вероватно представљају године завршавања зидарских радова. Грађевина је сазидана баш на оном месту на коме се некада налазила црква Св. Бесребреника Кузмана и Дамјана (сл. 76—78, 182).

Црква Св. Апостола и Рођења Богородице је једна јединствена грађевина, која има приземље и два спрата; у приземљу налази се подрум; на првом спрату је параклис посвећен Рођењу Богородице, а на другом спрату је параклис

[25] Сава Хиландарац: о. с., 48.

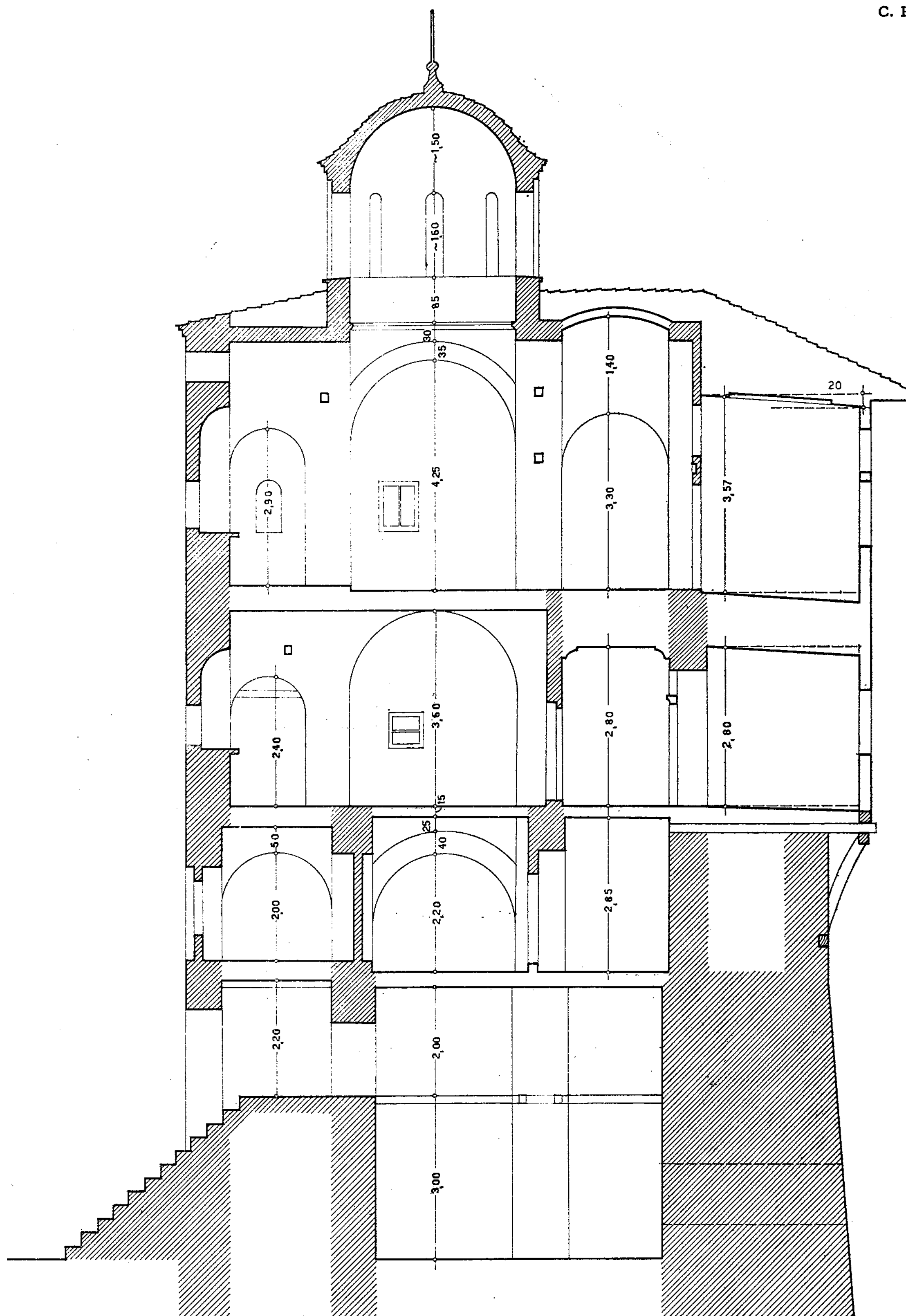
1,50
~1,60
85
30
35
1,40
20
2,90
4,25
3,30
3,57
2,40
3,60
2,80
2,80
15
25
40
50
2,00
2,20
2,85
2,20
2,00
3,00

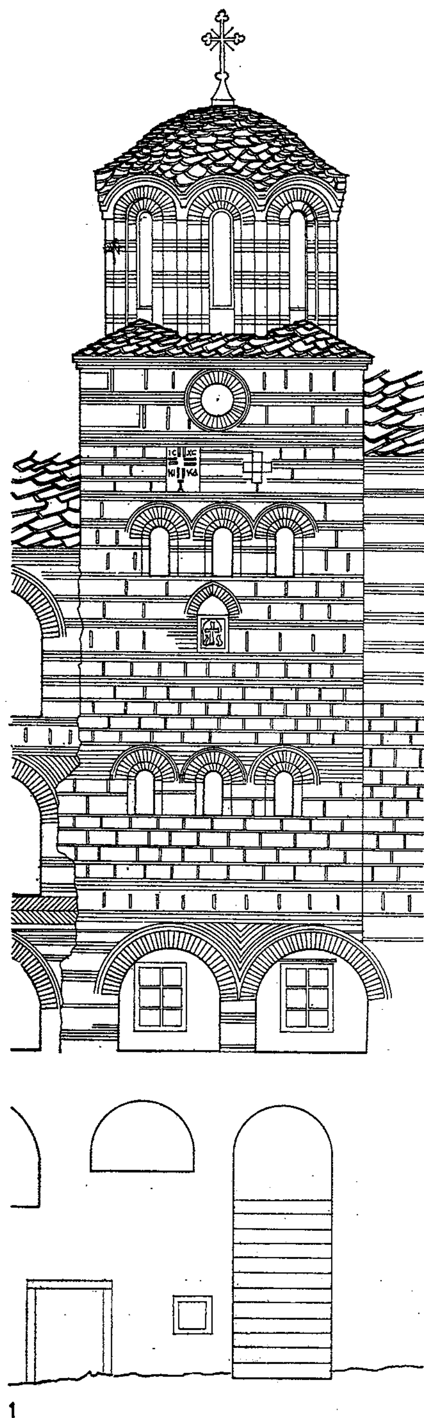

Сл. 74. ДВОРИШНИ ИЗГЛЕД ЦРКАВА СВ. САВЕ И СВ. ДИМИТРИЈА.

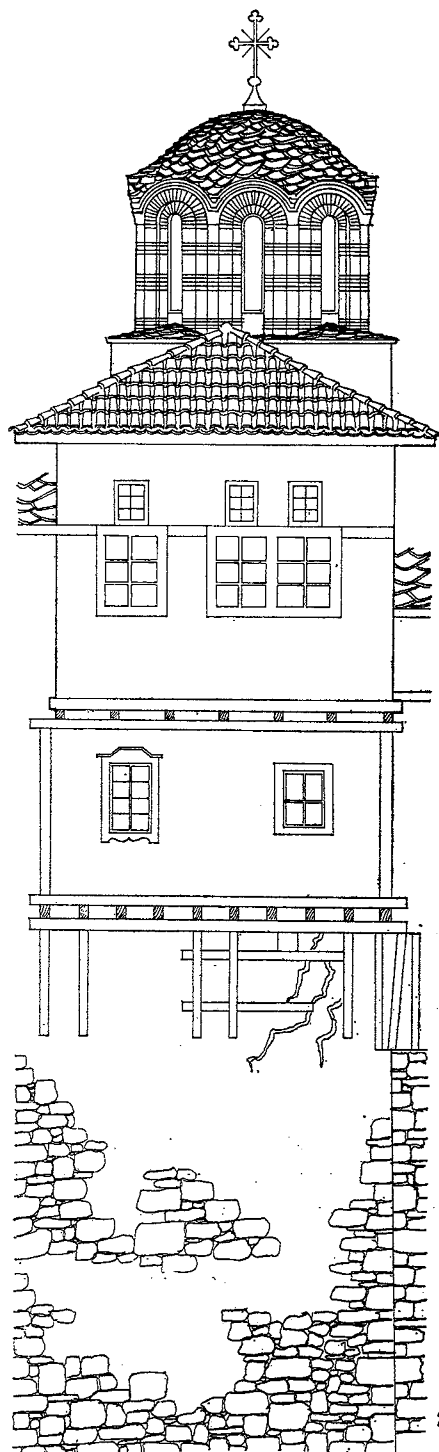

Сл. 75. СПОЉНИ ИЗГЛЕД ПРЕМА БАШТИ ЦРКАВА СВ. САВЕ И СВ. ДИМИТРИЈА.

Сл. 73. ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВЕ СВ. САВЕ И СВ. ДИМИТРИЈА У ХИЛАНДАРУ. (ЛЕВО).

посвећен Св. Апостолима. Грађевина је несумњиво уклопљена у зидове око ње, који су много старији од ње, али је њен спољни северни зид сигурно потпуно нов, као и она цела. Веза између приземља и параклиса не постоји, већ се у сваки параклис долази засебним степеницама, било спољним или унутрашњим.

Црква је доста велика: дуга је 11,80 м, а широка по средини око 7,0 м (спољне мере). Подрум представља једну јединствену просторију, која је доста висока, 5,70 м. Она је неправилна, јер је у источни део подрума цркве зашао подрум болничке зграде, који је у време њеног зидања већ постојао. Субструкција ове цркве састоји се из два лука, који су зидани опеком, ослањају се на пиластре и на којима почивају горњи параклиси, али међуспратна конструкција је дрвена.

Просторни распоред оба параклиса у цркви је истоветан, само са том разликом што параклис посвећен Рођењу Богородице на првом спрату има равну дрвену таваницу, а параклис Св. Апостола има и кубе. Оба параклиса имају јасно одвојене и наглашене просторе: наос, нартекс и олтарски простор са по три нише у источном зиду за апсиду, проскомидију и ђаконикон. Олтарски простор одвојен је од наоса са по два зидана ступца, а нартекс код параклиса Св. Апостола са два зидана и са два мермерна, док код параклиса Св. Богородице са два пиластра и два мермерна стуба.

Цела црква и сви њени зидови, осим западног и јужног зида нартекса, зидани су врло солидно и брижљиво само опеком или комбинацијом опеке и камена. Нарочито брижљиво озидана је северна дворишна фасада редовима тесаног камена висине 13—20 см који се смењују са по два реда опеке. Местимично у том зиду су округле рупе пречника 7—8 см, у којима се налази по једно дрво. То су вероватно остаци некадашњих скела, а рупе су служиле касније и за брже исушивање и проветравање зидова. Сви луци око спољних отвора озидани су само опеком и оивичени такође једним редом опеке. Дебљина зидова је углавном 70 см.

Западни и јужни зид нартекса, међутим, нису масивни, већ су лако озидани дрвеним бондруком са испуном. На сличан начин изведена је од дрвеног рабица и калота изнад нартекса параклиса Св. Апостола.

По својој унутрашњој просторној концепцији црква се може сврстати, опште узевши, у групу цркава сажетог уписаног крста, али са великим специфичностима у унутрашњој и спољној архитектури. Та византијска концепција обрађена је са барокним елементима, те се уписани крст у спољној архитектури уопште не манифестује. Унутра, њени стубови и пиластри немају квадратне или правоугаоне пресеке, већ су им стране заобљене, испупчене и издубљене, па су такве облике добили и луци који са њих полазе; луци који носе кубе наоса су, на пример, конкавног облика. Исто тако и цела северна, главна и декоративна, фасада из дворишта ове цркве је обрађена. Она је најпре јасно подељена по вертикали на три дела, који одговарају олтарском простору, наосу и нартексу, а исто тако са два камена венца на три дела по хоризонтали, који одговарају приземљу, првом и другом спрату. Фасада је нарочито богато рашчлањена пиластрима, равних, конвексних и конкавних површина. Про-

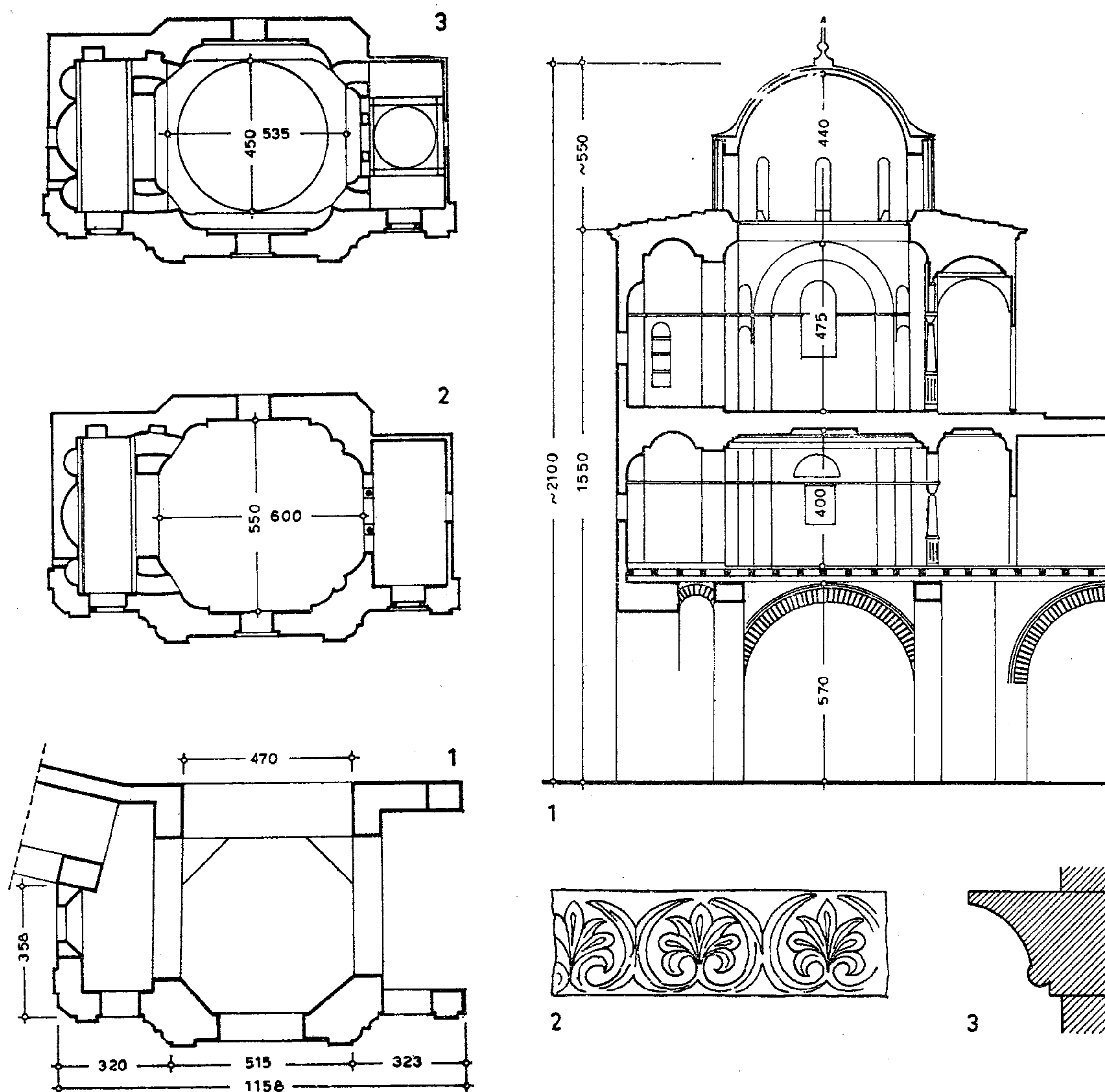

Сл. 76. ОСНОВЕ ЦРКАВА СВ. АПОСТОЛА И РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ У ХИЛАНДАРУ.

Сл. 77. ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВЕ СВ. АПОСТОЛА И РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ (1); ДЕТАЉ ФРАГМЕНТА КОЈИ ЈЕ УЗИДАН У ЗИД ЦРКВЕ (2); ДЕТАЉ ХОРИЗОНТАЛНОГ ВЕНЦА ЦРКВЕ (3) (ДЕСНО).

зори на њој имају камене оквире, а натпрозорници су растерећени полукружним луком од опеке. Укупно узевши, једино кубе са спољне стране наговештава да је ово црква, а не профана грађевина. Па и оно је добило споља такође те барокне елементе: оно узнутра има кружни пресек, а споља је осмострано са полукружним колонетама на угловима; има тамбур са прозорима и калоту, али су стране споља добиле до колонета конвексне пиластре. Венац није таласаст, као код византијских цркава, већ је раван. Кубе је покривено оловним лимом.

И у унутрашњој другостепеној обради ове цркве налазе се барокни елементи, али док у примарној архитектури доминира византијска концепција, у другостепеној пластици она је потпуно барокног стила (сл. 183). Стубови и капители између нартекса и наоса су од белог мермера и њихова општа концепција, профилација и рељефна обрада су барокни. Стубови и капители

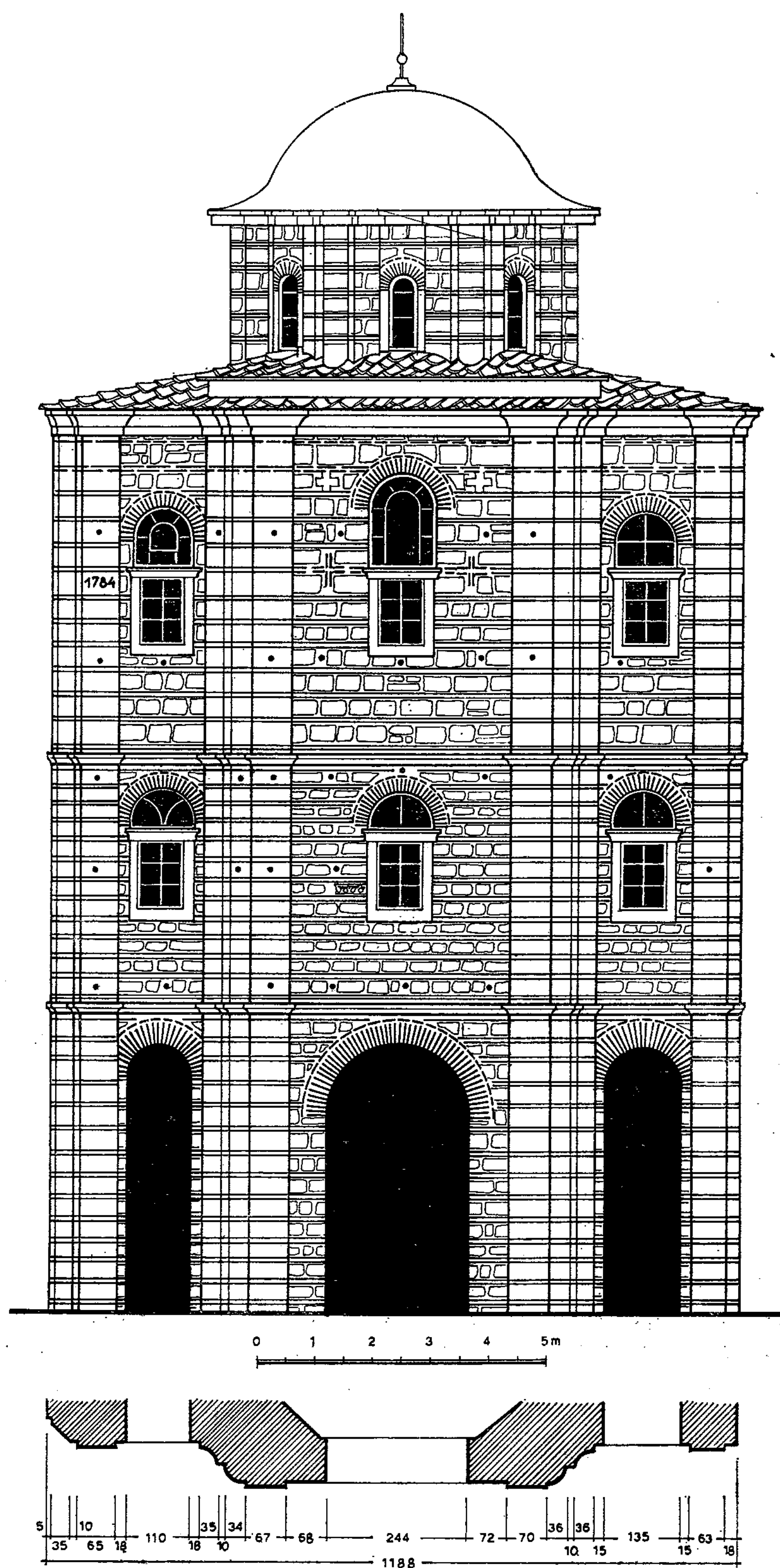

Сл. 79. СЕВЕРНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ СВ. АПОСТОЛА И РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ.

параклиса Св. Апостола добили су конкавне бразде, а капители параклиса украшени су вегетабилном орнаментиком, са увојцима и медаљонима. Исто тако је обрађено и неколико мермерних плоча, које се налазе у подовима оба параклиса.

Духу ове обраде припадају и оба крста на спољној дворишној фасади испод завршног венца, који су направљени од плочица фајанса, које су на исти начин уграђиване и у друге грађевине, које су у то време зидане у Хиландару. Међутим, овом времену не припада једино један мермерни фрагмент, који је узидан у спољни дворишни зид цркве поред средњег прозора Богородичиног параклиса. Овај фрагмент има стилизован акантус какав срећемо у византијској, а и у романској пластици, па га има и у нашој рашкој стилској групи на архиволтама портала и допрозорницима. Очигледно је да он припада старим фрагментима XII—XIII века са неке порушене цркве.

Црква Св. Бесребреника Кузмана и Дамјана

Ова црква је постојала у Хиландару, али је порушена и на њеном месту сазидана је црква Св. Апостола и Рођења Богородице. Она је свакако постојала још 1757. године, јер се види на бакрорезу манастира Хиландара, који је те године израђен у Москви.

О архитектури ове цркве може се рећи само оно што се види на томе бакрорезу. Црква је имала у приземљу истурен трем са аркадама, који је био покривен кровом, на коме су биле камене плоче. Иза овог крова, на спрату, налазио се још један трем, који је био мало повучен од лица доњег трема. Аркаде доњег трема биле су, изгледа, зидане, а стубови горњег трема били су очигледно дрвени.

Параклис Четрдесет мученика

На бакрорезу манастира Хиландара из 1757. године постоји параклис Четрдесет мученика као засебна грађевина између пирга Св. Саве и северног конака. Данас постоји само један параклис Четрдесет мученика на последњем спрату у конаку северно од пирга Св. Саве. Вероватно да је стари параклис био порушен, па је сагрђен овај у конаку, уколико

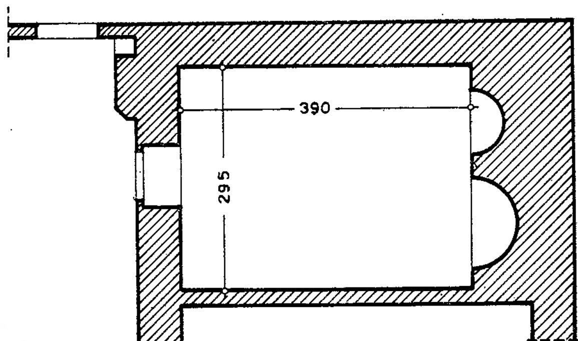

Сл. 78. ОСНОВА ПАРАКЛИСА ЧЕТРДЕСЕТ МУЧЕНИКА У ХИЛАНДАРУ.

овакво представљање параклиса на бакрорезу није каква грешка. Параклис је у ствари једно правоугаоно одељење конака, величине 2,95 × × 3,90 м, које још има две нише у спољном зиду за проскомидију и апсиду. Параклис има равну дрвену таваницу, у стилу таваница које су се градиле у конацима XIX века, па и у конацима Хиландара. Он је једини параклис у манастиру који није фреско живописан.

Б. — ЦРКВЕ, КЕЛИЈЕ, СКИТОВИ И ПАРАКЛИСИ ИЗВАН МАНАСТИРА

Испосница Св. Саве у Кареји

Најстарији објекат изван манастира Хиландара, који је саградио св. Сава, је његова келија у Кареји. Он је њу саградио тек после обнављања манастира Хиландара, јер он сам говори о томе да је најпре обновио Хиландар, сакупио монахе и организовао живот, а затим је изашао из манастира и створио у Кареји за себе келију, коју је посветио јерусалимском св. Сави Освећеном.[26] Он је у њој живео и написао типик. Почетком XIV века у испосници је јеромонах Теодул, који се 1316. године обраћа краљу Милутину за помоћ, и пошто је добио, обнавља келију и подиже пирг. Од тада се келија назива и пирг Св. Саве. Пре тога, вероватно, да је келија доста оронула и захтевала поправке. Келију је, изгледа, оправљала и царица Јелена, жена цара Душана, јер се ражалостила видећи „сиромаштво и бедно стање келије“.[27] Она је вероватно сазидала и параклис наврх пирга, који је посветила св. Симеону и св. Сави српском. Ова келија била је једно време у XIV веку третирана од стране протата у Кареји чак као манастир, коме су уступане опале келије, као што се уступало манастирима. После 1348. године сазидане су нове келије за пријем посетилаца. Уз њих је у XVII столећу сазидао темишварски епископ Михаил цркву посвећену св. Николи. Од 1827. године испосница Св. Саве назива се и „типикарница“, а старешина „типикар“.[28] Извесно је да је она обнављана и 1773. године, која је узидана у јужни зид према олтарском простору са спољне стране. О једној обнови постоји и запис да је црква украшена настојањем и трудом кир Атанасија, саборног старца и кир Памфилија, проигумана, а ктитор унутрашњег храма био је кир Миленко и његов брат кир хаџи Авакум.

Данашња црква испосница Св. Саве налази се недалеко од протата (сл. 184—187). Она је правоугаоног облика, дужине 12,0 м и ширине 6,40 м. Има подрум и приземље (сл. 80—81). Подрум служи као костурница. Међуспратна конструкција је дрвена и врло добро очувана. Приземље има наос са олтарским простором и нартекс. У нартекс се улази са јужне стране, јер је западна страна цркве до саме стене; између тог западног зида и стене је мали узан замрачен простор, за који се верује да је био пребивалиште

[26] В. Ћоровић: *Списи*, 6, 4—11 и 146—147; С. Новаковић: *Законски споменици* 346—347, I и 369; др Мирјана Живојиновић: *Светогорске келије и пиргови у Средњем веку*, Византолошки институт САНУ, Београд 1972, 91—102; др В. Петковић: *Преглед*, 144.

[27] Др М. Живојиновић: о. с., 98.

[28] В. Петковић: *Преглед*, 144.

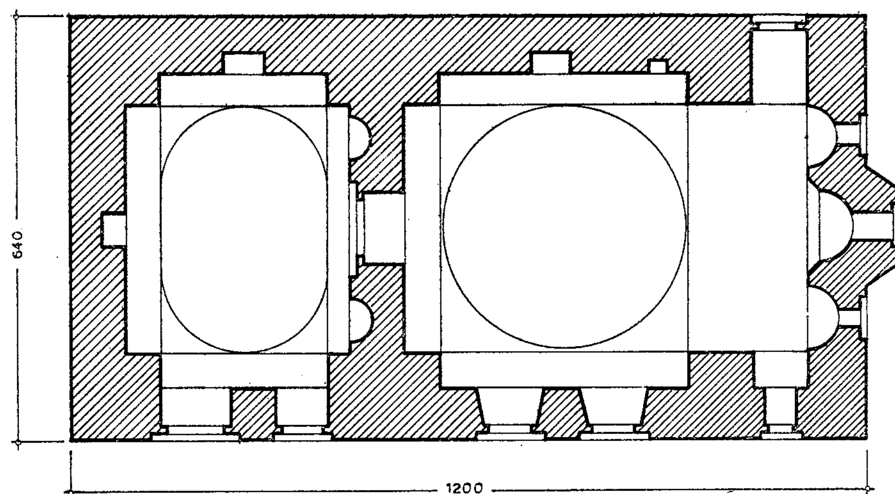

Сл. 80. ОСНОВА ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

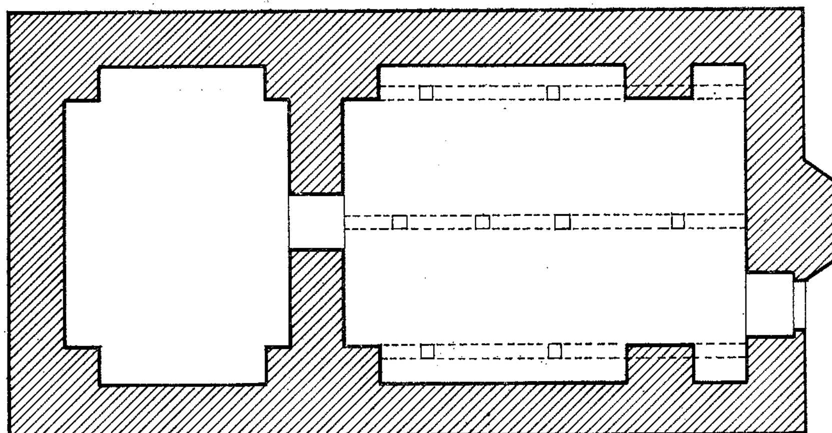

Сл. 81. ОСНОВА ПОДРУМА (КОСТУРНИЦЕ) ИСПОД ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

Св. Саве, док још није сазидао испосницу. Наос и нартекс су засведени слепом калотом, без прозора, што је одлика свих малих светогорских цркава и параклиса. Апсида је изнутра полукружна, а споља тространа и оживљена плитким пиластрима. Висина параклиса у наосу од пода до темена калоте је 6,50 м, а у нартексу је нешто мања и износи 5,95 м. Подрум је висок свега 2,0 м.

Зидови испоснице су од притесаног камена и опеке, која се налази у хоризонталним спојницама. Зидање није строго правилно. Са јужне стране, у у зиду, постоје два прозора са мермерним каменим оквирима; ови оквири су правоугаоног облика, а изнад њих је и полукружни отвор засведен опеком (сл. 187). Већ сам облик ових прозора говори да потичу чак с краја XVIII века и врло су слични свим прозорима на оним црквама манастира Хиландара које су у то доба зидане, као што је црква Дванаест Апостола и Рођење Богородице, или које су оправљане, као костурница манастира, црква Благовеш-

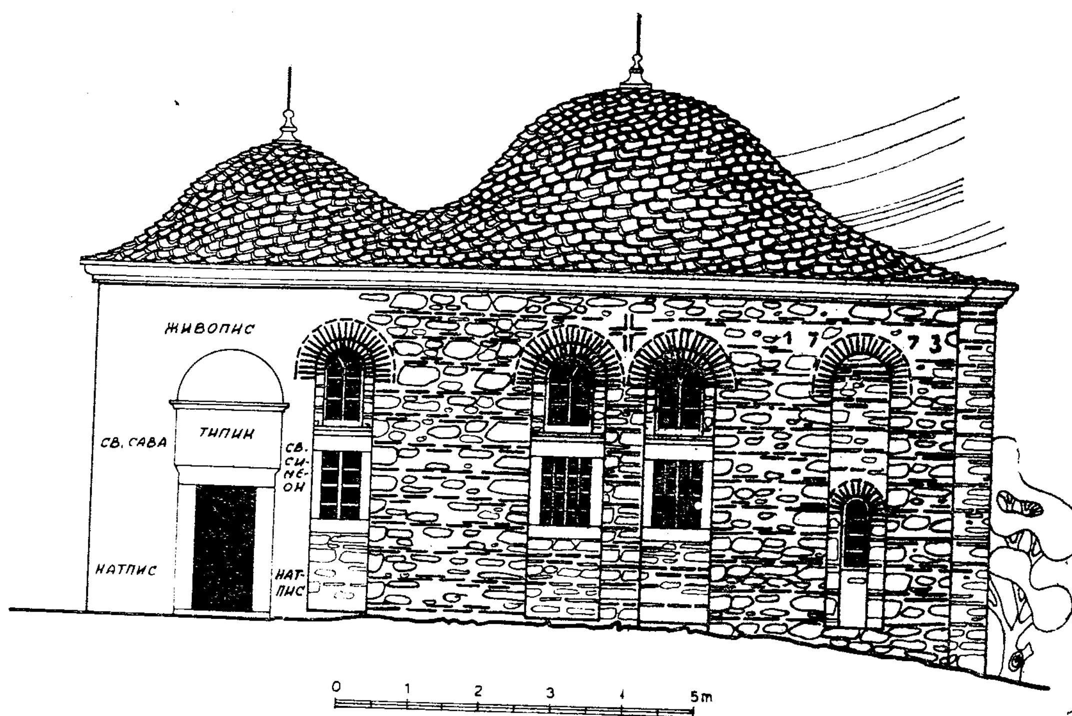

Сл. 82. ЈУЖНИ ИЗГЛЕД ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

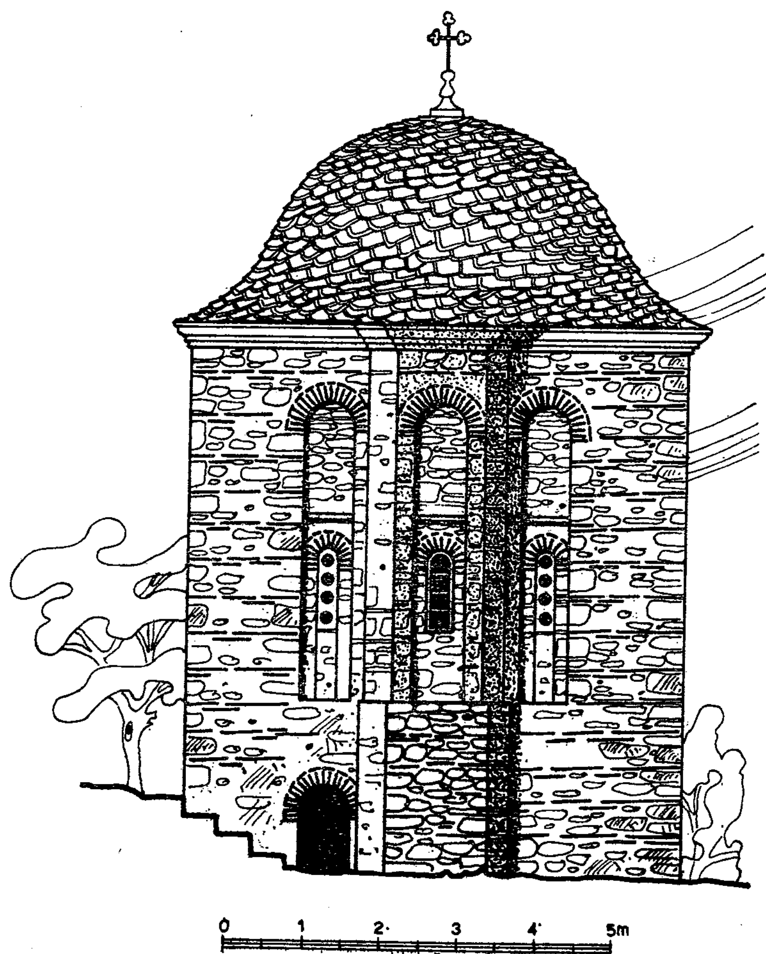

Сл. 83. ИСТОЧНИ ИЗГЛЕД ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

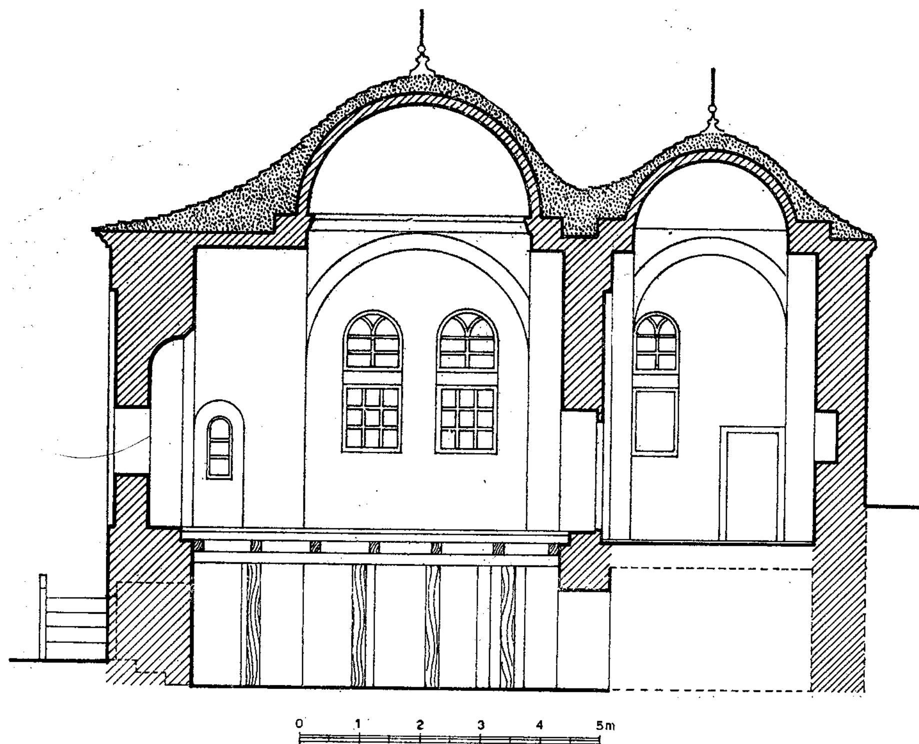

Сл. 84. ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ИСПОСНИЦУ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

теља. И врата између наоса и нартекса су од белог мермера; довратници су широки 23,5 и 25 cм, а високи су 1,55 м. Изнад њих је надвратник висок 51 cм, у коме је изрезан профил, који такође подсећа на оне радове који су извођени у Хиландару крајем XVIII века, као што су мермерна врата на припрати кнеза Лазара. Изнад овог надвратника је још и профилисан венац висине 10 cм.

Улазна врата у нартекс, иако су мермерна, једноставног су правоугаоног облика, са отвором 0,78 × 1,72 м. Довратници су широки 22,5 и 25 cм (скоро исто као и унутрашња врата), а надвратник 24,0 cм. Изнад њега налази се позната мермерна плоча величине 0,78 × 1,43 м са преписом типика св. Саве, а изнад ње у полукружној ниши је фреска св. Саве Освећеног.

У патосу нартекса постојала је једна мермерна плоча величине 75 × 37 cм, која је била украшена мозаиком на исти начин као што је био израђен под у цркви краља Милутина у Хиландару. Ова плоча пребачена је данас у подрум и служи као степеник.

Завршни венац испоснице је од опека које су профилисане и вертикално постављене (сл. 13). Овакав облик венца скоро да нема ниједна стара црква и он потиче очигледно из неке од најкаснијих обнова XVIII века. Кубета, као и цела црква, покривена су каменом плочом на начин како се то ради у Светој Гори, тако да се и обле површине могу покрити равном плочом (сл. 186).

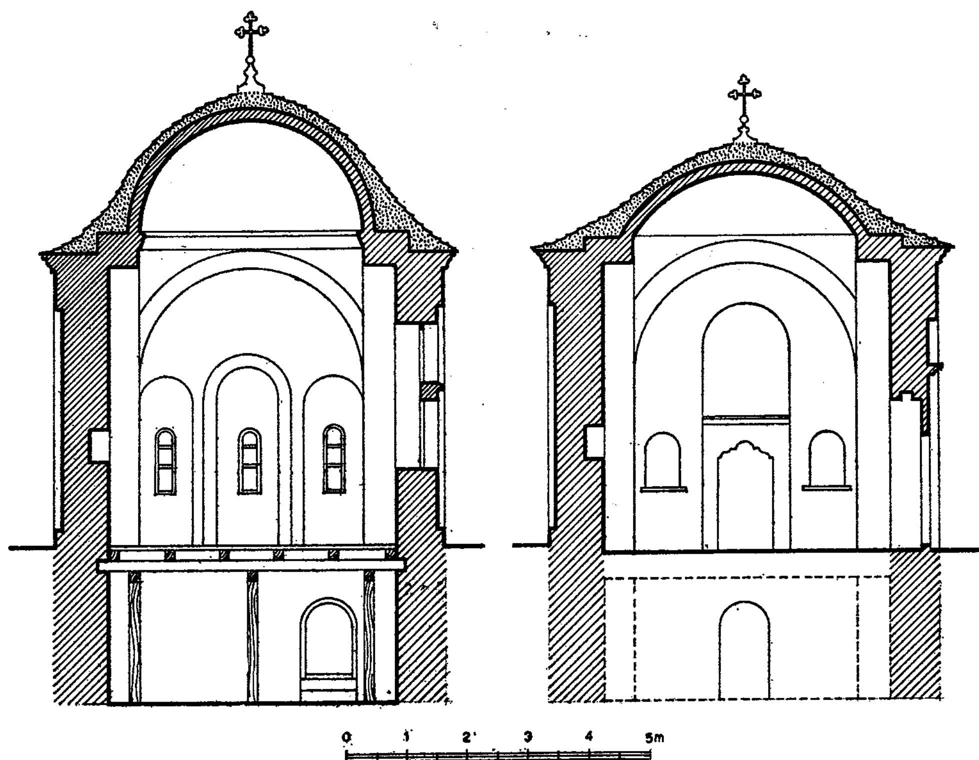

Сл. 85. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕЦИ КРОЗ ИСПОСНИЦУ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ: СЛ. ЛЕВО — КРОЗ НАОС СА ПОГЛЕДОМ КА ОЛТАРУ И СЛ. ДЕСНО — КРОЗ НАРТЕКС СА ПОГЛЕДОМ КА УЛАЗУ У НАОС.

Без већих рестаураторских радова не може се знати шта је овде остало из најстаријих времена, јер је било врло много обнова. Данашња црква можда се налази чак поред рушевина некадањег „пирга Св. Саве", који је обновила царица Јелена. Не постоји више ни црква посвећена св. Николи темишварског епископа Михаила. Чак и најмлађи конаци, који су се налазили поред типикарнице, а који су свакако потицали из XVIII века и у којима је становао чувар типикарнице, изгорели су пре десет година, па су на њиховом месту изграђени нови конаци од савременог материјала: бетона, камена и опеке.

Црква Вазнесења у манастиру Св. Василија (Старом манастиру на мору)

У време великих радова краља Милутина у Хиландару свакако је сазидан и данашњи манастир Св. Василија на мору који се назива и Стари манастир са црквом Вазнесења. Он је удаљен од Хиландара око 2,0 км и некада је служио као пристаниште (арсана) манастира Хиландара. Подизање овог манастира традиција приписује краљу Милутину. На једној фресци из XIX века, која представља краља Милутина, а налази се у цркви овог манастира, каже се да је он ктитор манастира. Познато је да је краљ Милутин сазидао један пирг Хрусију, у близини брда Самарије, на коме се налазила и црква Вазнесења, те неки научници сматрају да би то могао бити Стари манастир са својом црквом Вазнесења и пиргом који се налази у њему, док други мисле да је пирг Хрусија био данашњи морски пирг, који се налази на пола пута од обале мора до манас-

Сл. 86. ОСНОВА И ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВУ ВАЗНЕСЕЊА У МАНАСТИРУ СВ. ВАСИЛИЈА НА МОРУ ИЗВАН ХИЛАНДАРА.

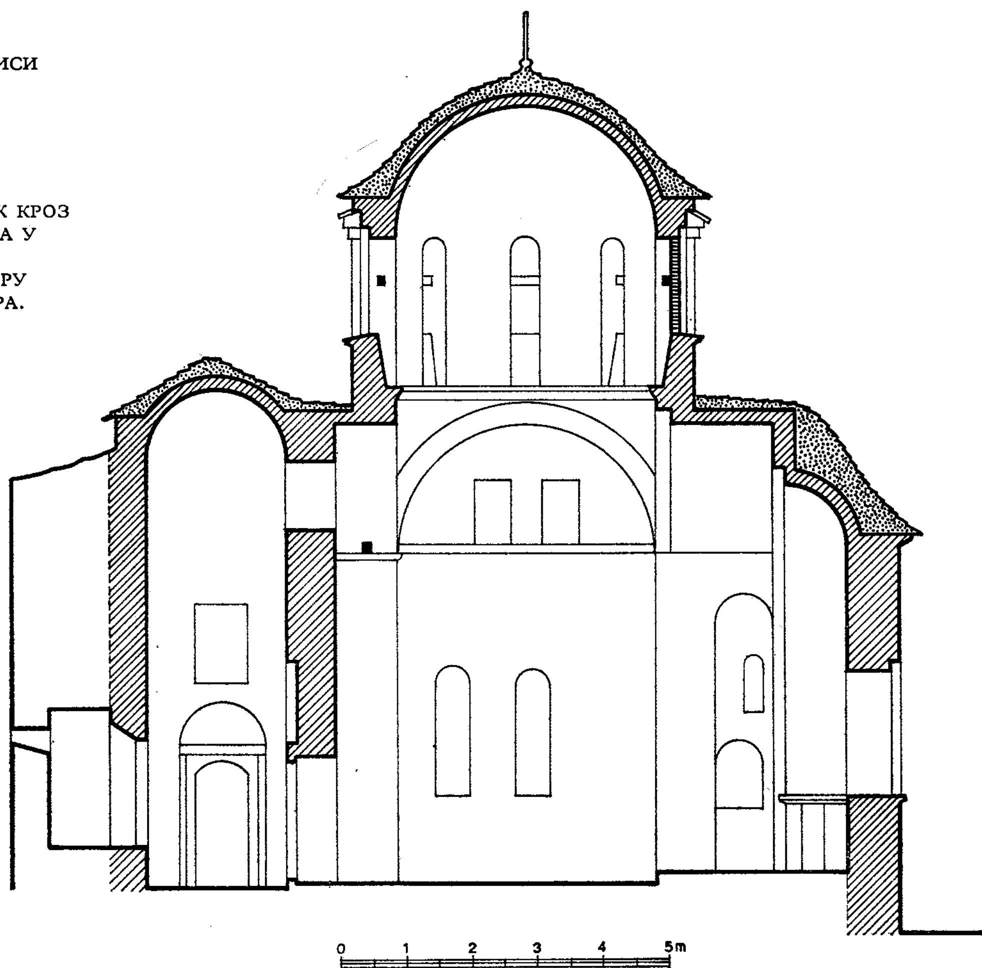

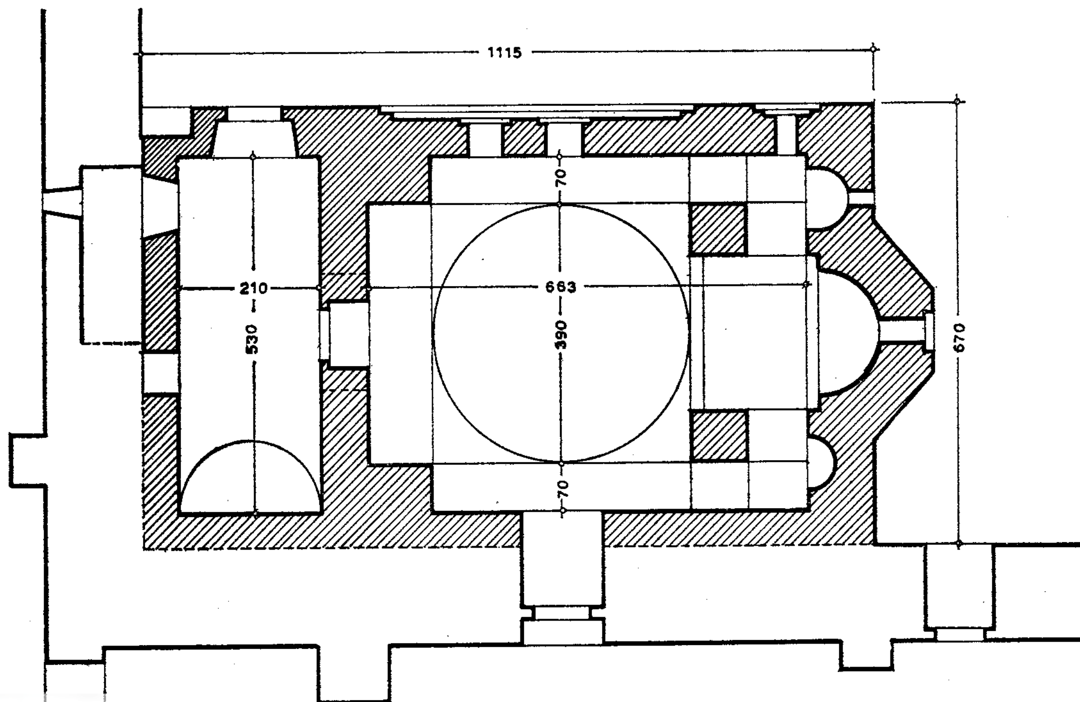

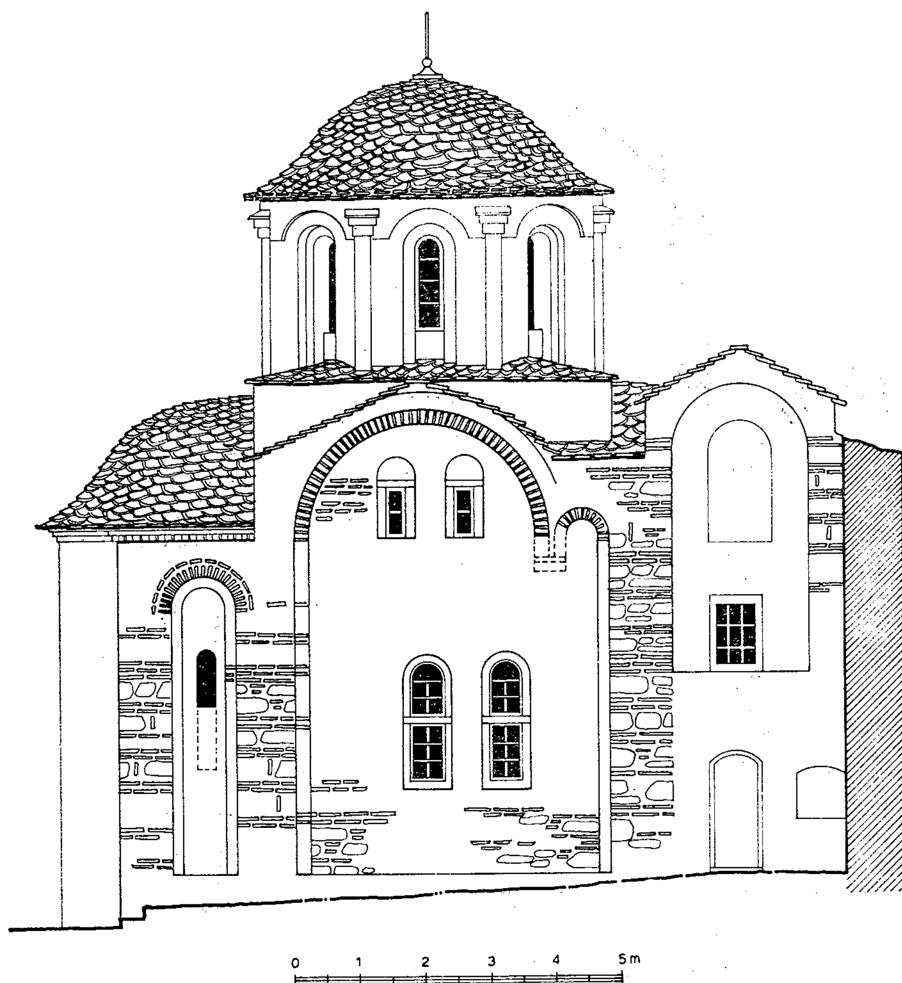

Сл. 87. СЕВЕРНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ ВАЗНЕСЕЊА У МАНАСТИРУ СВ. ВАСИЛИЈА НА МОРУ.

тира Хиландара.[29] Др Мирјана Живојиновић показала је да су пирг на Хрусији и Василијев пирг једна иста грађевинска и манастирска целина,[30] те је у сваком случају Стари манастир свакако настао, или је обновљен, за време краља Милутина од 1303. до 1321. године, односно до времена када је он умро. Цркву су много касније обнављали, према једном натпису у њој, проигуман Теофан, прилогом монаха Кирила и Теодосија, који су ту живели, као и господина Василија, родом од Калофера, а живопис је радио Макарије Галичанин са дружином.[31]

Манастир се налази на самој обали мора, на једној стени, и био је можда некада опкољен потпуно морем. Првобитни облик манастира био је квадратан; северозападни угао тога квадрата образовао је пирг, а у југозападном углу је црква. Касније, манастир је добио још један појас зида, који га је утврђивао. Пирг је данас у рушевинама, а неколико стамбених зграда сасвим су новог датума (сл. 189, 190).

[29] Др Радослав Грујић: *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија*, Гл. ск. науч. др. XIV, 1935, 1—32.

[30] Др М. Живојиновић: о. с., 119.

[31] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. V, 9000.

Црква је правоугаоног облика (сл. 86, 87). Дуга је 11,15 м, а широка 6,70 м (спољне мере). Западним и јужним зидом потпуно је прислоњена уз некадањи првобитни зид манастира. Грађена је у облику сажетог уписаног крста са кубетом изнад наоса, потпуно одвојеним нартексом и олтарским простором. Кубе је изнутра округло, а споља осмострано; има тамбур и калоту. Почива на два угаона пиластра на западној страни и два слободна ступца на источној страни, преко којих су полукружни луци. Прелаз из четвртасте у кружну основу изведен је пандантифима. Унутрашњи пречник кубета износи 3,90 м. Са два снажна ступца правоугаоног пресека и величине 78 × 90 см олтарски простор одвојен је потпуно од наоса. У њему је полукружна апсида са једним прозором; она излази из равни источног зида и има споља тространи облик.

Две полукружне нише у источном зиду служе за проскомидију и ђаконикон. Нартекс је потпуно одвојен зидом од наоса; широк је 2,10 м, а дугачак је 5,30 м. Пресведен је полуобличастим сводом.

У спољној архитектури, на византијски начин, са пиластрима и луцима који означавају донекле унутрашњи положај нартекса, наоса и олтарског простора, обрађена је само северна страна. Црква је више пута оправљана и преправљана, па је у спољној архитектури изгубила ону чистоту облика коју је имала.

Зидови су јој дебели 75—80 см, осим западног, који је прислоњен уз оградни зид, те је дебео само 56 см. Зидови су зидани тесаним каменом кречњаком и опеком и то са два до три реда опеке у хоризонталним слојевима, који се смењују са редовима камена. У вертикалним спојницама је по једна опека. Данас је споља омалтерисана, али је малтер гдегде опао, те се може видети како је зидана. Завршни венци цркве били су зупчасти.

Под у цркви је од великих камених плоча, а у средини била је плоча са мозаиком, израђена на исти начин као што је израђен и под у хиландарској цркви краља Милутина. Плоча је доста оштећена.

Црква је данас покривена каменом плочом, али је некада, у средњем веку, морала да има свакако оловни покривач.

Црква има извесне особине које се не налазе на црквама чистог византијског стила, а које су произишле из специфичних услова места на коме је саграђена, као и личности самога протомајстора. Ту је на првом месту врло узани, а врло високи, нартекс, који је наглашен и у спољној архитектури. На северној фасади, међутим, унутрашња конструкција не одражава се сасвим у спољној архитектури, те се средња архиволта према кубету ослања са источне стране на пиластер, док је на западној страни конзола. Само једна ниша, која означава олтарски простор, са прозором, изведена је, док на супротној страни не постоји симетрична одговарајућа, јер она не би имала шта да наглашава. Ту се види и извесно лутање мајстора градитеља. Исто тако неуобичајено је и решење дато са источним прислоњеним луком који подухвата кубе, а повучен је у односу на олтарске ступце.

Управа манастира Хиландара води и данас бригу о овом манастиру, али с времена на време он запусти, јер нема никог ко би у њему стално становао.

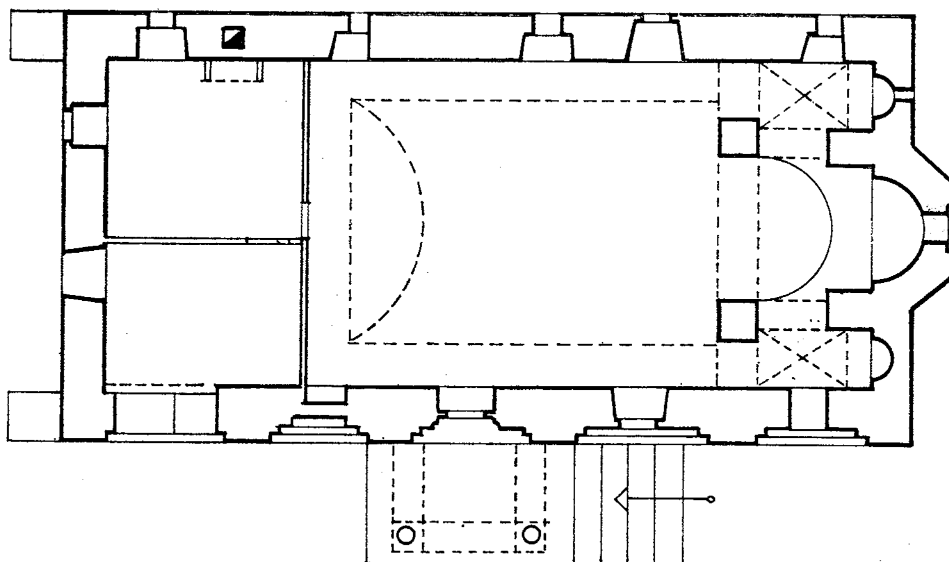

Сл. 88. ОСНОВА ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА ИЗВАН ХИЛАНДАРА.

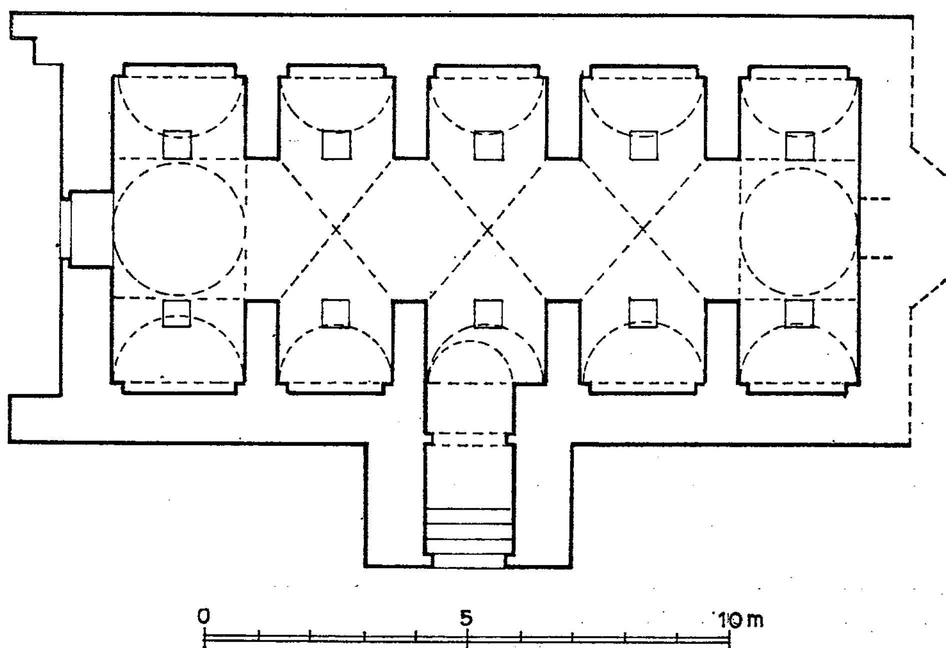

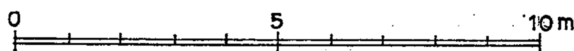

Сл. 89. ОСНОВА КОСТУРНИЦЕ КОЈА СЕ НАЛАЗИ ИСПОД ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА.

Црква Благовештења

Налази се одмах изван манастира, с доње стране прилазног пута, до манастирске баште, у манастирском гробљу. Ова црква имала је специјалну намену, да служи и као костурница, с обзиром на начин сахрањивања калуђера у Хиландару. Манастир у ствари нема право гробље, већ неку врсту привременог гробља, на коме се умрли сахрани, а после три године његови посмртни остаци се изваде и после обављеног верског обреда, лобања се оставља у костурницу, а остале кости бацају се у подрум. Неки од калуђера, вероватно по својој жељи, не ваде се и на њиховом гробу постоји и надгробни споменик.

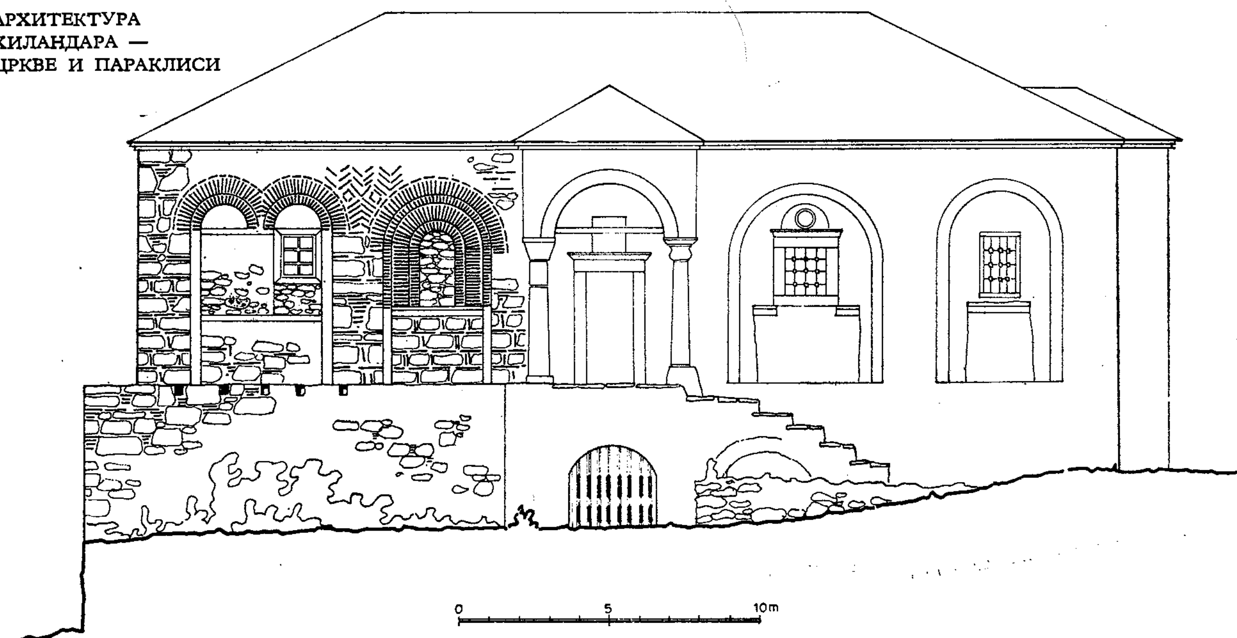

Сл. 90. ЈУЖНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА (САДАЊЕ СТАЊЕ).

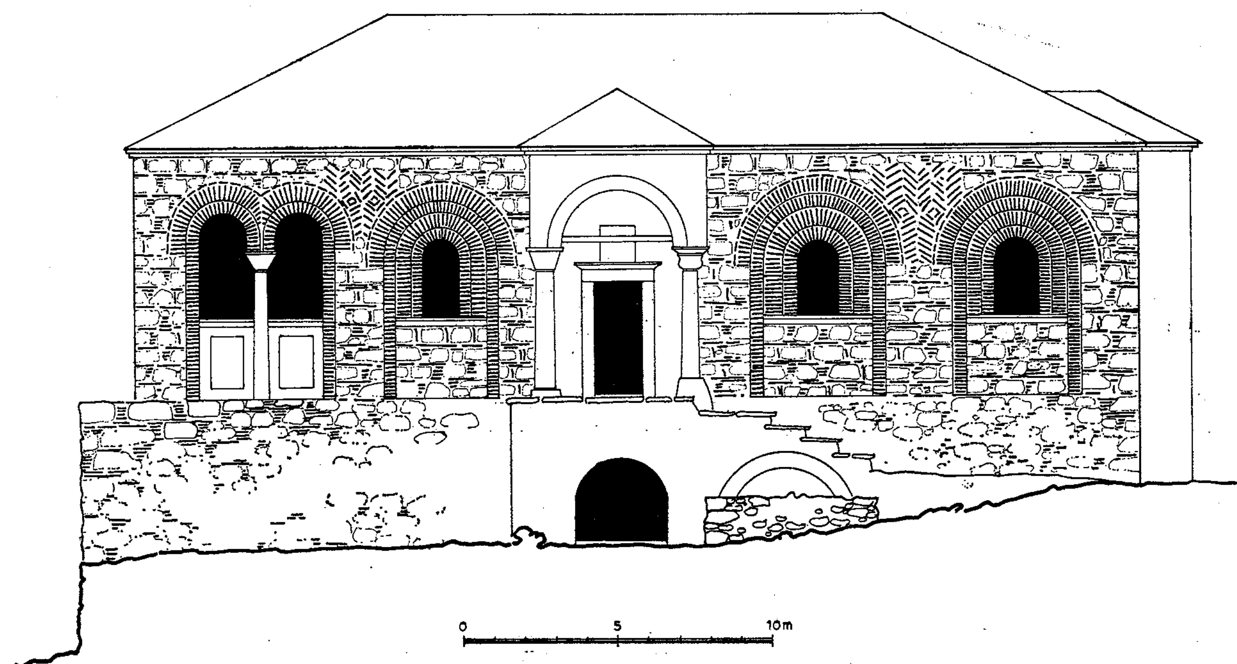

Сл. 91. ПОКУШАЈ ДЕЛИМИЧНЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ПРВОБИТНОГ ИЗГЛЕДА ЈУЖНЕ СТРАНЕ ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА. ЦЕНТРАЛНИ ТРЕМ СА УЛАЗОМ ЈЕ НОВИЈИ, АЛИ НЕМА ПОДАТАКА КАКО ЈЕ ТАЈ ДЕО НЕКАДА ИЗГЛЕДАО.

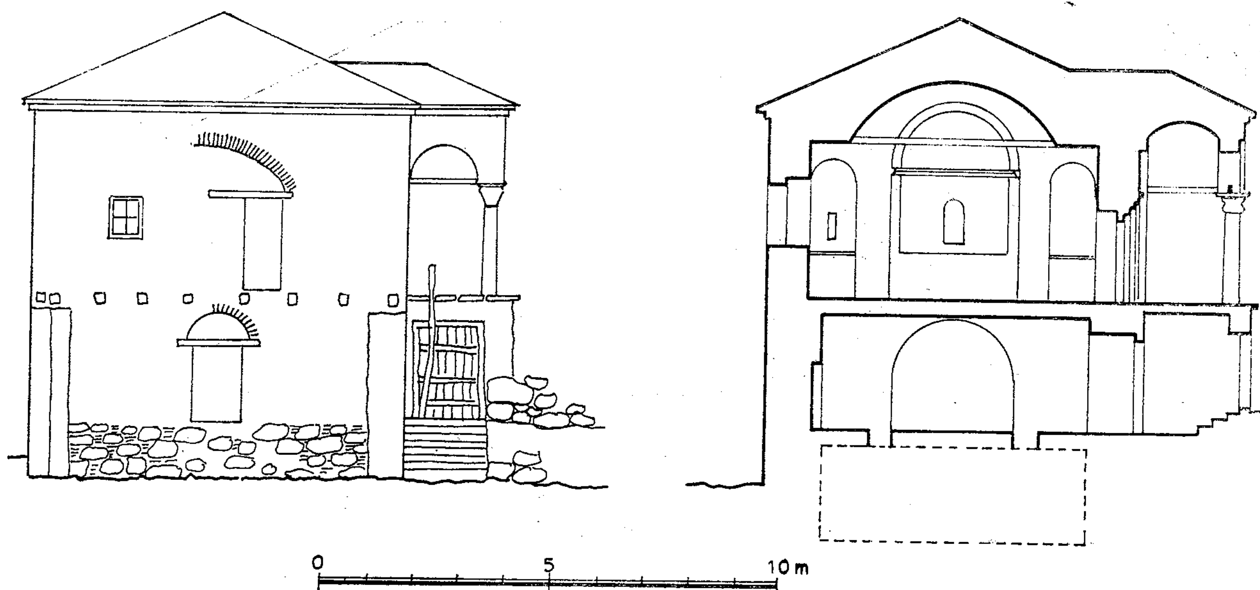

Сл. 92. СЕВЕРНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА ИЗВАН ХИЛАНДАРА (САДАЊЕ СТАЊЕ) (ЛЕВО).

Сл. 93. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВУ БЛАГОВЕШТЕЊА ИЗВАН ХИЛАНДАРА СА ПОГЛЕДОМ КА ОЛТАРУ (ДЕСНО).

Црква је постојала већ 1757. године, јер је уцртана у бакрорез Хиландара из те године. Но мора да је била оштећена, јер изнад улаза у цркву је камена плоча са натписом у коме се каже да ју је 1762. године обновио проигуман Герасим,[32] а још једна записана година црвеном бојом изнад улаза — 1868, не зна се шта означава. Но ова грађевина, која је доживела доста велике промене и била прилично оштећена, мора да је и много старија (сл. 191).

Грађевина је правоугаоног облика, са дужом страном од 16,20 м и краћом од 8,20 м. Она има подрум, који се вероватно пружа испод целе грађевине и делом је укопан, а делом не, јер је грађевина на нагнутом терену; изнад подрума је костурница са лобањама, а изнад ње је црква.

Облик подрума и евентуални распоред зидова и одељења, ако их има, није познат, јер је у њега немогуће ући. Он служи за пријем костију оних који се ваде из гробница.

Костурница је правоугаоног облика и уз подужне зидове има по четири велика пиластра пресека 0,70 × 1,50 м. Ти пиластри одређују са сваке стране по пет ниша, које су пресведене полуобличастим сводовима. По средини је ходник широк 2,70 м и пресведен са три крстаста свода, а само крајњи травеји имају неправилне калоте. У нишама се налазе полице са лобањама, а у поду сваке нише је по један четвртасти отвор са дрвеним поклопцем; кроз ове отворе бацају се кости у подрум. У костурницу се улази кроз мало предворје, силазећи преко неколико степеника, а које се налази према јужној страни. Висина костурница је 2,40 м (сл. 89, 193).

На спрату је црква Благовештења. У њу се улази са јужне стране, преко једног отвореног трема, који је изнад улаза у костурницу. Црква има наос

[32] Љ. Стојановић: *Зайиси и наїйиси*, књ. V, 8233.

и олтарски простор. Наос је одвојен од олтарског простора са два зидана ступца пресека 76 × 80 см. Са одговарајућим пиластирма на супротној страни у апсиди и луцима који иду од стубаца до пиластера, олтарски простор подељен је на три дела: средњи са апсидом, која је изнутра полукружна, а споља тространа и излази из равни зида, односно прикључена је уз источни зид и просторе за проскомидију и ђаконикон, са малим полукружним нишама, које су уграђене у дебљину зида (сл. 88, 90, 91). Травеј према апсиди пресведен је полуобличастим сводом, а бочни травеји крстастим сводовима. Наос је пресведен полуелипсастим сводом, али који не иде од зида до зида, већ му је распон смањен за по 1,0 м дуж бочних и дуж западног зида. Овај свод је свакако лажан и изведен је преко дрвених тавањача, које леже на подужним зидовима. Цела црква дуга је 10,70 м, а широка је 6,15 м (унутрашње мере).

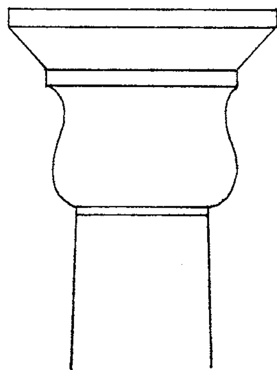

Сл. 94. ДЕТАЉ МЛАЂЕГ КАПИТЕЛА СА ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА.

Са западне стране цркве постоје још две собе ширине 3,70 м, које су направљене са лаким преградним зидовима. Оне су свакако служиле за стан монаха који опслужује цркву.

За испитивање некадашње спољне архитектуре ове цркве најзначајнији је њен јужни зид. На њему су остали трагови те архитектуре. Источни део фасаде ове стране, односно десно од улазног трема, је омалтерисан, док западни део, лево од трема, није. На томе делу види се да је црква, односно ова фасада, била озидана тесаним каменом и опеком, а да је са пиластрима и луцима, који се степенасто повлаче, била на византијски начин обрађена. Имала је један прозор до трема полукружно засведен и једну велику бифору. Сви луци били су зидани опеком. Профилација и облици прозора на овом делу фасаде имају стилски карактер византијских грађевина. На омалтерисаном делу ове фасаде постоје такође слепи аркадни луци, степенасто повучени, али су прозори очигледно нови: оба имају обичне правоугаоне отворе и један камени оквир.

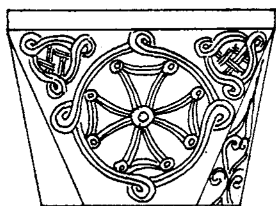

Сл. 95. ЈЕДНА СТРАНА СТАРИЈЕГ КАПИТЕЛА СА ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА.

Улазна врата на цркви су камена и свакако новијег датума. Трем се састоји од два камена стуба са стопама и капителима који носе луке и малу кровну конструкцију. Стубови, стопе и капители су покупљени као стари фрагменти и спојени у целину. Нарочито је карактеристичан капител на западном стубу, чија пластика припада XII столећу (сл. 94, 95, 126). Други капител има облик који је сличан облику капитела средњег дела иконостаса цркве краља Милутина.

Скит Свете Тројице

Скит Св. Тројице налази се око 2,0 км источно од манастира Хиландара у планинском пределу. Сазидан је на једном доста тесном платоу, изнад кога се са једне стране диже висока стена, а са друге је падина. Скит је у другој половини XVII столећа обновио старац Никанор[33], који је ту и живео. Он је сазидао данашњу цркву скита Св. Тројице.[34] Али и пре његове обнове скит је постојао. Извесно је да је на томе месту постојао неки параклис још у XIII веку. Скит је већ више деценија опустео.

[33] Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, 1813, 1844—46.

[34] Архимандрит Леонид: *Славено-српска књижница на св. Гори Антонској*, Гласник СУД 44, Београд 1877, 265—271.

У комплексу скита Св. Тројице, осим рушевина једног конака, постоји још црква Св. Тројице и рушевине једног параклиса (сл. 192). Црква Св. Тројице је мала грађевина која има подрум, приземље и спрат, у коме је параклис. Пошто је на неправилном и нагнутом терену, подрум је само са једне стране укопан, а на спрат се улази са северне стране, опет у нивоу терена. Грађевина је правоугаоног облика са странама 6,03 × 7,72 м (сл. 192). Подрум је висок 2,0 м, а ни висина спрата није много већа: она износи 2,10 м. Параклис на спрату има облик сажетог уписаног крста, који у спољној архитектури није изражен. Он има само наос и олтарски простор. Изнад наоса је слепо кубе, које носе три прислоњена лука са северне, западне и јужне стране и полуобличасти свод на источној страни. Кубе је изведено у облику полулопте из скоро квадратне основе. Прелаз из квадратне основе у кружни облик изведен је правилно помоћу пандантифа. У сваком пандантифу је по један лонац за акустику. Пречник кубета је 3, 55 м. У источном зиду су три полукружне нише, које служе као проскомидија, ђаконикон и апсида. Оне не испадају ништа споља изван равни зида. На северној страни црква Св. Тројице имала је један дрвени трем и преко тога трема улазило се у цркву. Трем је био у непосредној вези са конаком преко једног дрвеног мостића. Зидови цркве зидани су ломљеним каменом, а луци који носе кубе су од опеке. Зидање је доста слабо и са лошим је малтером. У зидовима су дрвени сантрачи на одстојању 1,20—1,50 м. Међуспратне конструкције су дрвене, а кровни покривач је од камених плоча.

Архитектура цркве Св. Тројице припада типу мањих параклиса, који је на многим местима у Св. Гори био примењен, нарочито код малих скитских цркава. Грађевина је била у доста рђавом стању, али је оправљена и спасена од рушења 1961. године.[35]

Са северне стране поред цркве Св. Тројице, под земљом, постоје остаци једног параклиса. Од параклиса је остала свега једна громада висока око 2,0 м са остацима ниша за апсиду и проскомидију. У овим нишама налазе се доста добро очуване фреске из XIII века, по чему се и види да су се на овоме месту налазиле и грађевине још у XIII веку. Остаци параклиса откривени су 1961. године.

Рушевине капеле налазе се на северној страни, на нивоу који је неколико метара виши од цркве Св. Тројице. Својом архитектуром подсећа много на цркву Св. Тројице, јер је била скоро истог облика, али мањих димензија (4,40 × 5,60 м). Имала је мало, слепо кубе, које су носила три прислоњена лука и источни свод изнад апсиде. Кубе је било пречника 2,40 м. Са западне и северне стране капела је имала зидан покривен трем. Капела је зидана врло рђаво, није била живописана и свакако потиче из каснијих времена или времена обнове скита за време старца Никанора.

Скит Св. Тројице представљен је и на бакрорезу манастира Хиландара из 1757. године, што је и разумљиво, јер је он сазидан још много раније. Постоји претпоставка да је у XIII веку на овоме месту постојала црква Св. Тројице,

[35] С. М. Ненадовић: *Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971. Пошто је архитектура у овом чланку детально обрађена са техничким цртежима и фотографским снимцима, то је овде дат само кратак извод.

која се помиње у једној повељи краља Милутина из 1318—1321. године.[36] Такође се претпоставља да би ови остаци олтарског дела параклиса могли бити остаци пирга Преображења, који је сазидао краљ Урош I. [37] Остаци средњовековног пирга на овом месту нису пронађени, а недалеко од скита Св. Тројице постоје знатни остаци једног пирга из XIII—XIV столећа, али за који се у легенди бакрореза манастира Хиландара из 1757. године каже да је то арбанашки пирг.

Црква Св. Трифуна

Ова црква налази се изван манастира, у његовој башти, недалеко од улаза у манастир и скоро покрај његових зидина (сл. 194). Уз њену западну страну сазидан је конак за баштоване, који има приземље и спрат. У цркву се улази са западне стране из хола тога конака.

На јужном зиду цркве налази се један крст, који је израђен од опека, и у његовим крацима је такође опеком израђена једна година. Она је нешто оштећена, али рекло би се да је то 1719. година. Вероватно да је то година зидања параклиса, јер је параклис уцртан у бакрорез манастира Хиландара, који је израђен у Москви 1757. године, што би значило да је тада већ и постојао.

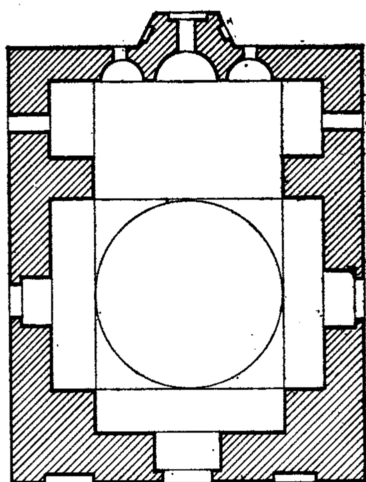

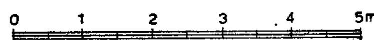

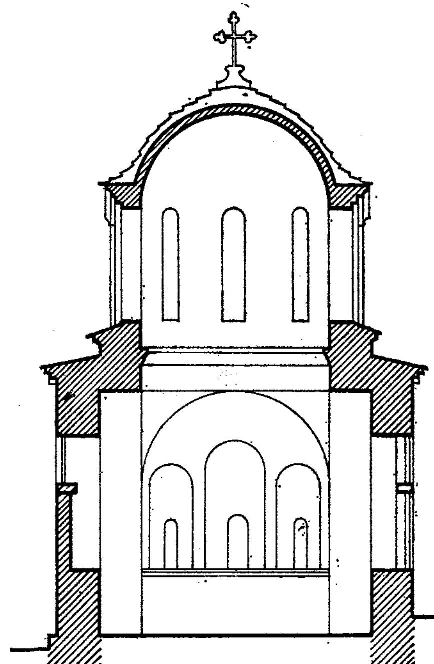

Сл. 96. ОСНОВА ЦРКВЕ СВ. ТРИФУНА ИЗВАН ХИЛАНДАРА (ЛЕВО).

Сл. 97. ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВУ СВ. ТРИФУНА СА ПОГЛЕДОМ КА ИСТОЧНОЈ СТРАНИ (ДЕСНО).

[36] Стојан Новаковић: *Законски споменици српских држава у средњем веку*, Београд 1912, 484—485; Р. М. Грујић: Гусари на Светој Гори, 22.

[37] Dr V. Djurić: *Fresques médiévales à Chilandar*, Contribution au catalogue de fresques du Mont Athos, Extrait des actes du XIIe Congrès international des Ètudes Byzantines, tome III, 1964, 61—65.

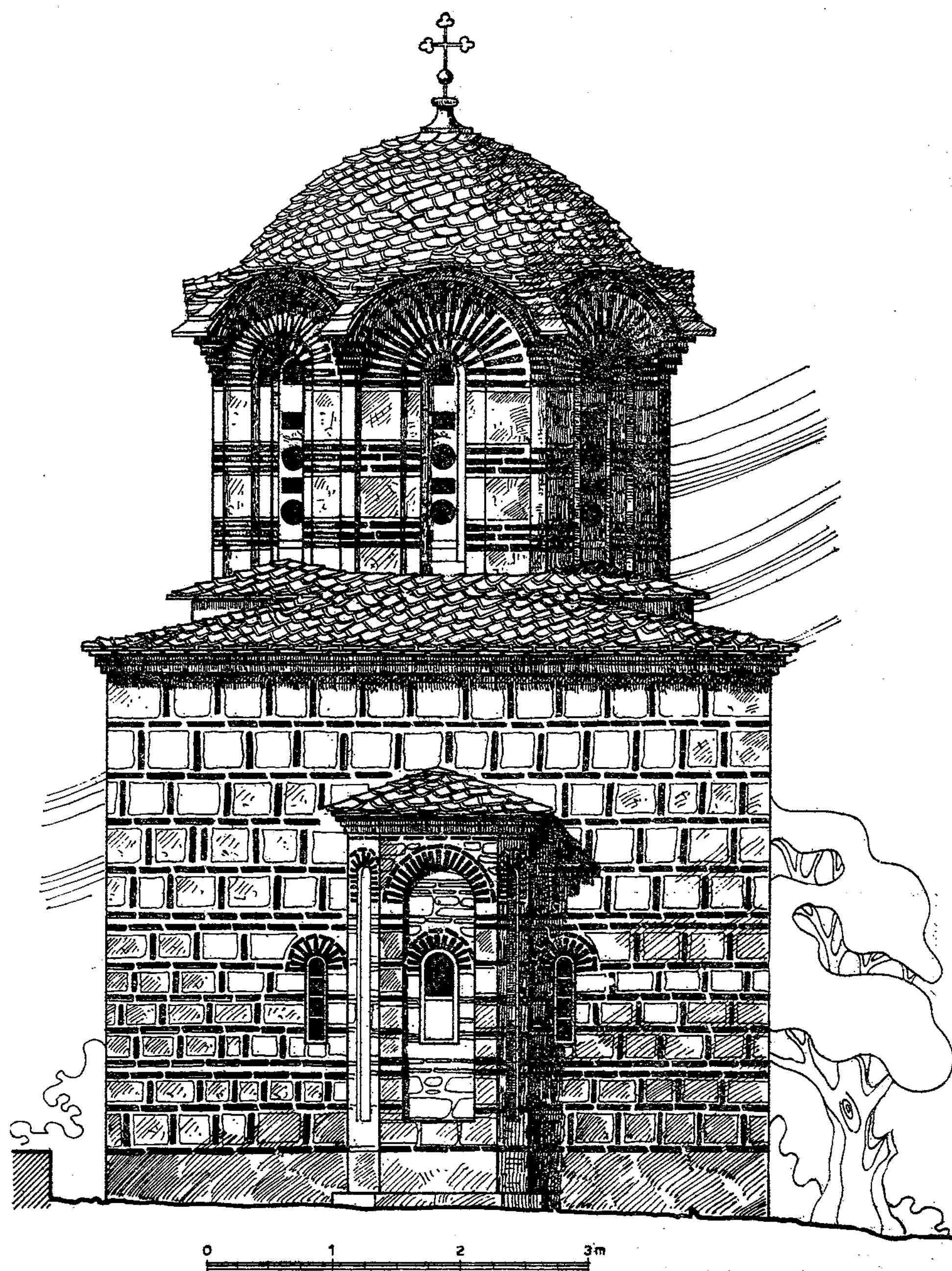

Сл. 98. ИСТОЧНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ СВ. ТРИФУНА.

Црква Св. Трифуна је по просторној концепцији слична цркви Св. Арханђела у манастиру Хиландару, само је мања од ње. То је правилна четвртаста грађевина, која има само наос и олтарски простор; унутрашњост је решена по типу сажетог уписаног крста са кубетом, које носе четири пиластра са полукружним луцима (сл. 97). Прелаз из четвртасте основе наоса у унутрашњи кружни облик кубета изведен је помоћу пандантифа. Уписани крст не одражава се и споља, већ црква споља има облик коцке; једино је кубично постоље на коме почива кубе нешто више издигнуто изнад крова. Димензије цркве нису велике; њена величина одређена је величином унутрашњег пречника кубета који износи 2,70 м. Олтарски простор је такође мали: широк је свега

1,70 м. У источном зиду су три полукружне нише за апсиду, проскомидију и ђаконикон. Апсида излази споља из равни зида и има тространи облик. Њене површине су оживљене и украшене са три нише. Кубе је споља осмострано, правилно и има тамбур и калоту. Свака страна има по један узани и висок прозор, а на угловима полуколонету. Стране кубета су рашчлањене још и са пиластрима. Са јужне и северне стране црква има по један већи прозор, те је врло добро осветљена.

Црква је споља озидана декоративно, брижљиво, комбинацијом камена и опеке и то тако да је сваки квадер уоквирен опеком, тј. она се налази и у хоризонталним и у вертикалним спојницама: по један ред опеке провучен је кроз хоризонталне спојнице, а по једна усправна опека је у вертикалним спојницама. Једино испод и изнад прозора су у хоризонталним спојницама по два реда опека (сл. 98).

Тамбур кубета такође је озидан врло правилно и декоративно од наизменичних редова тесаног камена и опеке без примене вертикалних опека у вертикалним спојницама. Редови камена смењују се са слојевима опеке, где је у сваком слоју по три реда опеке. Завршни венац кубета је зупчаст, од два реда зупчастих опека, и таласаст.

Кровни покривач цркве је од камених плоча и изведен је непосредно преко калота кубета, горње површине кубичног постоља и сводова цркве.

По својој архитектури ова црква представља један врло леп пример грађевине XVII века зидане у старим византијским традицијама, нешто мало измењених и прилагођених приликама, времену и материјалу. Њу су градили очигледно добри мајстори.

Улазна врата цркве Св. Трифуна представљају један од ређих сачуваних примера таквих врата, чија архитектура чини саставни део архитектуре цркве (сл. 196).

Врата су једнокрилна и велика су 0,71 × 1,63 м. На једноставну подлогу од тесаних дасака наковане су и упасоване дашчице, са преплетном декорацијом, али тако да је остварена мала композиција са међупросторима, који су попуњени дрвеним профилисаним (токареним) стубићима: по средини врата је издужени крст у чијим су крацима са горње стране по два, а са доње по три четвртаста поља. Горњу површину изнад крста попуњава једно правоугаоно поље.

Преплети на овим вратима, мотиви, узети су још из давне преплетне декорације моравске школе, али су неправилни, невешто урађени, доста плитки и показују приличну невештину неког приученог мајстора, али и то даје овим вратима опет, с друге стране, једну рустичност. Стубићи су сви истог облика и профилације и рађени су на „трakслерском точку". И они, као мотив, потичу још из старог средњовековног намештаја, али се овде јављају још и у XVII веку, јер иако су мотиви стари, она су свакако из каснијих времена.[38]

[38] С. М. Ненадовић: *Типови врата у народној архитектури*, Зборник заштите споменика културе, XVII, 1966, 34—35. *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*, Зборник заштите споменика културе XVI, 1965.

Овај скит налазио се недалеко од скита Св. Тројице и уцртан је у бакрорез манастира Хиландара из 1757. године, што значи да је тада већ постојао. У склопу овога скита постоји и данас мала црква, која је у потпуним рушевинама, као што су и конаци који су били око ње (сл. 200). Црква је била мала, правоугаоног облика и вероватно није имала кубе. Била је пресведена полуобличастим сводом од камена, а апсида је била полукружна и споља и изнутра, чиме се архитектура знатно разликује од цркава које су грађене по сличним скитовима. Године 1972. од цркве су постојали још вертикални зидови. У овоме скиту били су руски монаси, али је он припадао Хиландару.

Црква Св. Димитрија

На бакрорезу манастира Хиландара из 1757. године у легенди под бр. 8 обележена је црква Св. Димитрија изван манастира, на једном брду. Цртеж приказује кућу са приземљем и спратом; свакако да је то била мања црква на неком манастирском имању, са јужне стране манастира, али се о њој данас ништа не зна.

Келија Св. Стефана

Ова келија налази се код хиландарског пристаништа, арсане, на падини брда Самарија, у маслињаку. Бакрорез манастира Хиландара из 1757. године приказује и ову цркву, што значи да је тада већ постојала. У саставу мањег конака, у његовом продужењу, налази се мала црква (сл. 199). Зидана је од ломљеног камена; покривена је каменом плочом и омалтерисана је и споља и изнутра. У унутрашњости на зидовима нема фресака. Црква је правоугаоног облика величине 5,25 × 4,13 м. Има наос и мали олтарски простор. Наос има мало слепо кубе, које је ослоњено на четири пиластра (сл. 99). Нише за апсиду, проскомидију и ђаконикон утопљене су у источни зид и не виде се са спољне стране. То је основа по којој су рађени и други мањи параклиси у и изван Хиландара. Црква је данас напуштена и оронула, али манастир чини напоре да је обнови.

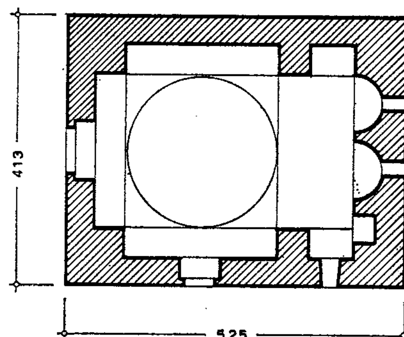

Сл. 99. ОСНОВА ПАРАКЛИСА (КЕЛИЈЕ) СВ. СТЕФАНА ИСПОД БРДА САМАРИЈЕ.

Црква Св. Харалампија

Црква се налази на пола пута између Старог манастира и Хиландара, а према пиргу краља Милутина. Порушена је 1932. године за време земљотреса, који је порушио и цело село Јерисос (сл. 195). Није познато када је и од кога је саграђена; на бакрорезу из 1757. године, који представља Хиландар и све објекте око њега, црква није уцртана, те вероватно тада није ни постојала. У манастиру Хиландару се мисли да је била сазидана око 1770. године, као виноградски параклис, јер се око ње налазио виноград.

Црква је била правоугаоног облика, величине 8,85 × 6,35 м (сл. 100). Са два пиластра са сваке стране подељена је на три дела. Квадратни простор са странама од 3,25 м по средини наговештава да је црква имала кубе. Старији ка-

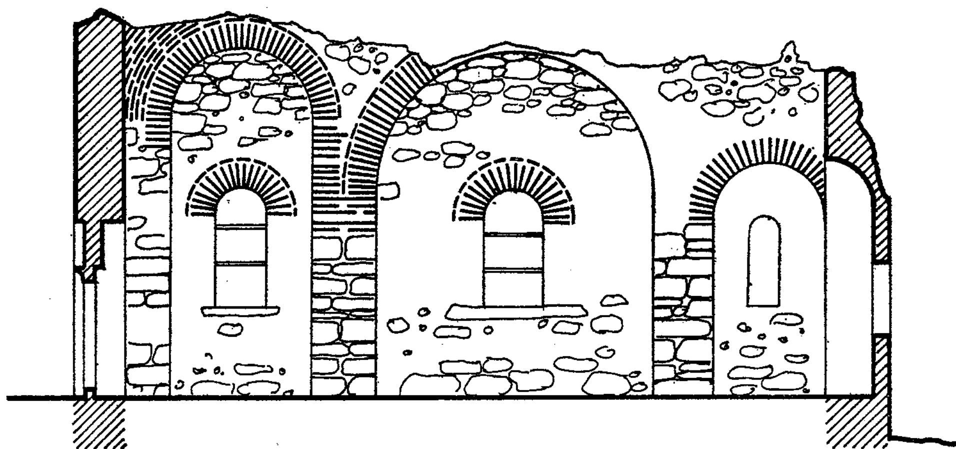

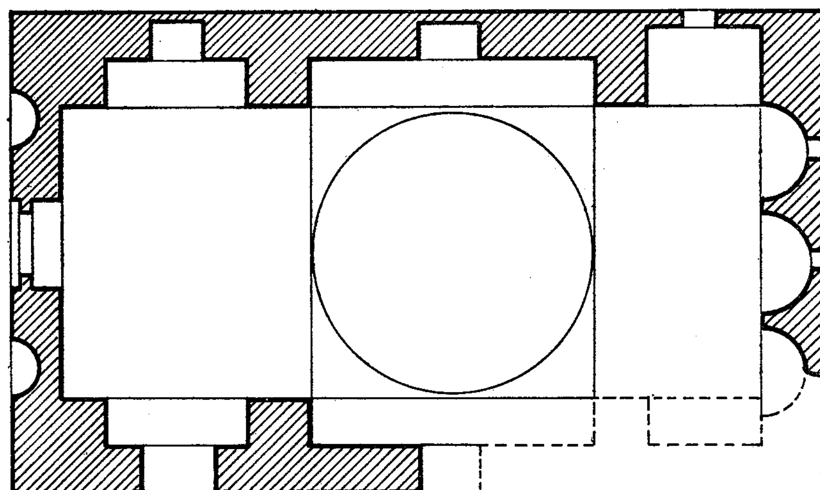

Сл. 100. ОСНОВА И ПОДУЖНИ ПРЕСЕК КРОЗ ЦРКВУ СВ. ХАРАЛАМПИЈА ИЗВАН ХИЛАНДАРА.

луђери из манастира Хиландара чак и знају да је оно постојало. Олтарски простор има три полукружне нише у источном зиду за апсиду, проскомидију и ђаконикон. Оне не излазе изван спољне равни зида. Уз подужне зидове налазе се прислоњени луци. Изгледа да је западни травеј био пресведен неком врстом крстастог свода.

И по својој техници зидања црква показује да потиче из новијег времена. Зидана је доста рђаво, каменом и опеком, и са слабим кречним малтером. Луци су од опеке. Зидови су доста танки: дебели су свега 55 см, те ту ширину имају и прислоњени луци, јер су и пиластри толико дебели. Сваки травеј имао је по један прозор или нишу на бочним зидовима. Рушевине цркве очувале су се до висине од 4,0 м.

Параклис Св. Николе на имању Каламарија

На манастирском имању Каламарији, које је удаљено од Солуна око 50 км, постоји параклис који је посвећен св. Николи. За њега се сматра да га је сазидао манастир. Параклис је мали и нема кубе.

Параклис Св. Харалампија на имању Кумици

На манастирском имању Кумици, које се налази на самој граници Свете Горе према месту Јерисоу, постоји црква Св. Харалампија, која потиче из XIX века. Мала је и без кубета.

Црква Св. Саве у Солуну

У Солуну код Галеријевог славолука, у улици Камвунион бр. 1, манастир Хиландар је сазидао једну зграду за своје потребе. На томе месту постојала је црква посвећена св. Сави, која се помиње још у XVI веку. Око 1900. године ова црква је порушена и сазидана је нова која је постојала до зидања ове зграде између 1950. и 1960. године. У овој згради манастир је адаптирао део укопаног приземља за цркву, која је и даље посвећена св. Сави.

Црква на имању Каково

Године 1959. на хиландарском имању Каково, које се налази око 10 км далеко од места Јерисоа, сазидана је црква која је посвећена Источнику св. Богородице (сл. 201). У цркви изнад проскомидије је натпис на мермерној плочи на грчком језику из кога се види да је ктитор цркве хиландарски старац Никанор, а приложници су још хиландарски старац Мојсије, монах Павле, Никола Адамидис и Евангел Калча.

Црква се налази у равници, али да би се видела што даље, сазидана је изнад једног постоља, које је високо 6,50 м, од ломљеног и притесаног камена, а прислоњено уз саме падине брда. До улаза са западне стране долази се степеницама које су прислоњене уз северни зид.

Сл. 101. ОСНОВА ЦРКВЕ НА ХИЛАНДАРСКОМ ИМАЊУ КАКОВО КОД ЈЕРИСОА.

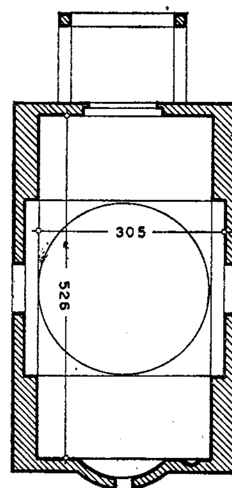

Црква је правоугаоног облика, сажетог уписаног крста, који се види и споља, и са малим кубетом изнад наоса. Унутрашње су јој димензије 5,25 × 3,05 м. Кубе носе бочни прислоњени луци који су широки свега по 20 см, као и западни и источни свод од по 1,30 м. Само кубе има пречник од 2,66 м (сл. 101). На западној страни је мали звоник, који почива на два стуба трема. Зидови цркве су сасвим танки, те је вероватно грађена од бетона. Споља и изнутра је омалтерисана. Од пода до венца кубета висока је 3,34 м. Није живописна.

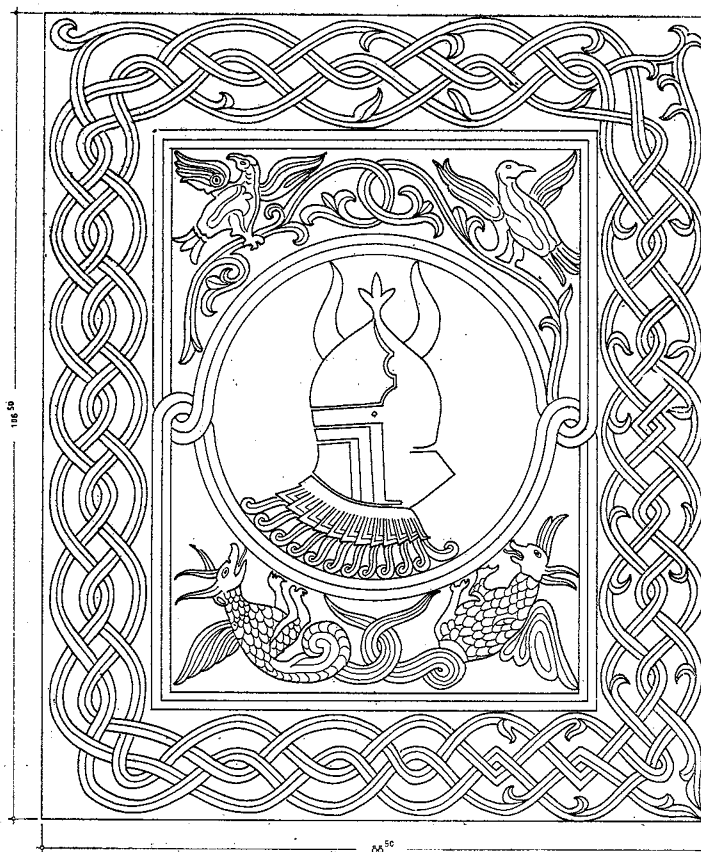

Сл. 102. ПАРАПЕТНА ПЛОЧА СА ГРБОМ ХРЕБЕЉАНОВИЋА НА ЈУЖНОЈ БИФОРИ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

XI — XII век		Најстарија византијска хиландарска црква. Данас више не постоји.
XII век	1198—1199.	Симеон Немања и син му монах Сава зидају у Хиландару (или само обнављају) најстарију цркву, која је пала у рушевине и запустела. Била је посвећена Ваведењу Богородице. Данас више не постоји.
	1198—1199. (?)	Параклис у пиргу Св. Саве. Можда су га сазидали Симеон Немања и син му Сава.
		Првобитна испосница Св. Саве у Кареји.
XIII век	Између 1242—1276.	Црква Преображења у истоименој кули изван Хиландара. Сазидао је краљ Урош I.
XIV век	1303.	Краљ Милутин срушио је Немањину и Савину цркву и сазидао је цркву Ваведења Богородице у манастиру. То је данашња хиландарска црква.
	пре 1321.	Краљ Милутин сазидао је пирг Хрусију са црквом Вазнесења изван манастира. Претпоставља се да је то Стари манастир (Св. Василије на мору) са данашњом црквом посвећеном Вазнесењу изван Хиландара.
	средина XIV	Црква Св. Арханђела у манастиру. Данас постоји.
	пре 1389.	Спољна припрата кнеза Лазара у Хиландару. Данас постоји.
		Гробљанска црква Благовештења изван манастира. Данас постоји.
		Старији параклис у пиргу Св. Ђорђа у Хиландару. Сачували су се само остаци.
XV век	1437. год.	Црква Сретења у Хиландару. Данас не постоји.
XVI век		
XVII век	1661. год.	Сазидао је Петроније, саборни старац или јеромонах Виктор, параклис Св. Николе у Хиландару. Данас постоји. На бакрорезу 1757. године то је засебна зграда код цркве Св. Арханђела, а не у склопу конака, као што је то данас.
	1671. год.	Старац Никанор обновио је скит Св. Тројице на Спасовој Води изван Хиландара. Данас постоји.
	1671. год.	Херцеговачки митрополит Василије сазидао параклис у пиргу Св. Ђорђа на остацима старог параклиса. Данас постоји.
	1682. год.	Митрополит београдски хаџи Симеон сазидао је параклис Св. Јована Претече на пиргу Св. Саве у Хиландару. Данас постоји.
	1682. год.	Старац Никанор сазидао је цркву Св. Тројице (скит) на Спасовој Води изван Хиландара. Данас постоји.
		Параклис на Спасовој Води изнад цркве Св. Тројице. Не зна се ко је и када га сазидао. Можда је био посвећен св. Тројици. Постоји на бакрорезу из 1757. год. Срушен је до темеља. Постоје рушевине.
XVIII век	1719. год.	Параклис Св. Трифуна изван манастира у манастирској башти. Данас постоји.
	1740. год.	Параклис Покрова Богородице у Хиландару изнад Пајсијеве ћелије; из те године је живопис, па је параклис нешто раније сазидан. Данас постоји.

пре 1757.	Параклис Св. Бесребреника Кузмана и Дамјана у Хиландару. Постоји на бакрорезу из 1757. год. Данас више не постоји.
пре 1757.	Параклис апостола Петра и Павла у Хиландару на месту данашње библиотеке. Постоји на бакрорезу из 1757. год. Данас не постоји.
1757. год.	Параклис Св. Јована Рилског и св. Архиђакона Стефана. Сазидао је хаџи Влчо у манастиру (у звонику). Данас постоји.
око 1770.	Црква Св. Харалампија изван манастира. Данас је у рушевинама.
1779. год.	Црква са параклисима Св. Саве и Св. Димитрија у Хиландару. Сазидали је хаџи Тома, кир Теодор, хаџи Никола, хаџи Цена, кир Геро, кир Добре, поп Најдин, хаџи Влк, хаџи Јањи, кир Петко Моровеник, хаџи Нејко, хаџи Станеја. Данас постоји. Црква Св. Димитрија можда је постојала и пре 1757. године, јер се налази на бакрорезу из тога времена, па су те зграде изгореле и обновљене 1779. године.
1784—1788.	Црква са параклисима Св. Апостола и Рођења Богородице. Данас постоји у Хиландару.
1784. год.	Фијала. Постоји.
пре 1757.	Параклис 40 мученика у Хиландару. Постојао је као засебна грађевина између пирга Св. Саве и северног конака. Тај параклис је вероватно порушен, а уместо њега саграђен у конаку северно од пирга Св. Саве, на последњем спрату, други параклис 40 мученика, који данас постоји. На бакрорезу из 1757. године постоји параклис 40 мученика.
пре 1757.	Параклис Св. Николе у Хиландару. Постојао је као засебна грађевина. Уцртан је у бакрорез 1757. године. Но 1664. год. црква Св. Николе је постојала, коју је сазидао проигуман Виктор, па је бакрорезац можда хтео на овај начин њу да представи.
пре 1757. год.	Параклис Св. Димитрија у Хиландару. Наводи се у легенди бакрореза из 1757. год., али није назначен у бакрорезу. Можда је то касније 1779. године обновљени параклис, изнад кога је сазидан 1779. године параклис Св. Саве.
пре 1757. год.	Црква у склопу Арбанашког пирга изван Хиландара. Види се на бакрорезу из 1757. год. Није познато ко је и када саградио. Можда постоје рушевине од ње у склопу рушевина Арбанашког пирга.
пре 1757. год.	Црква (параклис) Усековања главе Претече изван Хиландара. Постојала је недалеко од скита Св. Тројице и уцртана је на бакрорезу из 1757. године.
пре 1757. год.	Црква Св. Димитрија изван Хиландара. Уцртана је у бакрорез изгледа манастира из 1757. године. То је црква у неком манастирском имању. Данас не постоји.
пре 1757. год.	Црква Св. Стефана изван Хиландара. Недалеко од пирга краља Милутина. Уцртана је у бакрорез из 1757. год.

ЛИТЕРАТУРА

1. Н. Дучић: Старине хиландарске — монографија Хиландара, Гл. СУД, књ. 56, Београд, 1884.
2. Сава Хиландарац: Историја и опис манастира Хиландара, Београд 1894.
3. Н. П. Кондаков: Памятники христіанскаго искуства на АѲОНѢ, С.—Петербург, 1902.
4. G. Millet: L'ancien art serbe, les églises, Paris 1919.
5. Т. Бурковић: Хиландар у доба Немањића, Београд 1925.
6. М. Васић: Жича и Лазарица, Београд 1928, 106—109.
7. Ж. Татић: Трагом велике прошлости, Светогорска писма, Београд 1929, 1—95.
8. Ж. Татић: Сихастерија (посница) св. Саве у Кареји, Гл. ск. науч. друштва, књ. VII —VIII, Скопље 1930, 135—139.
9. Ђ. Бошковић: Светогорски пабирци, Старинар САН, III сер. књ. 14, Београд 1939, 71—104.
10. В. Р. Петковић: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 336—341.
11. Ђ. Бошковић: Архитектура средњег века, Београд 1957, 290.
12. А. Орландос: Допуна проучавању манастира Хиландара, АРХЕІОN, 1955—56, св. 2, 106—107.
13. А. Дероко: Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1953, 207—213, 234—235.
14. А. Дероко: Атос (Света Гора), Београд.
15. С. Радојчић: Уметнички споменици манастира Хиландара, д) Камени споменици, Зборник радова САНУ XIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 186—190.
16. А. ΟΡΛΑΝΔΟΣ: ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΑΘΗΝΑΙ 1958, 65—66, 113—114, 123, 136, 139—143.
17. С. Ненадовић: Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару, Зборник за ликовне уметности 3, Нови Сад 1967, 75—84.
18. С. Ненадовић: Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије, Зборник заштите споменика културе, Београд 1963, књ. XIV, 1—12.
19. А. Дероко—С. Ненадовић: Конаци манастира Хиландара, Споменик САНУ CXX, Београд 1971, 19—40 и 61 слика.
20. С. Ненадовић: Барокна архитектура XVIII века у Хиландару, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе IX, Београд 1970, 231—242.

Грађа за ову студију прикупљана је скоро једну деценију приликом многобројних посета манастиру, краћих и дужих боравака у њему, који су ми били омогућени финансијском помоћи од стране некадањег Југословенског института за заштиту споменика културе, Галерије фресака, Републичког секретаријата за просвету и културу, Универзитета и Хиландарског одбора САНУ, којима и овим путем изражавам своју захвалност. Исто тако посебну захвалност дугујем и академику професору др Светозару Радојчићу, председнику Хиландарског одбора САНУ, који је пратио овај рад и имао увек пуно разумевање за њега, као и академику професору Александру Дероку, који ми је својим саветима пружио драгоцену помоћ приликом обраде овога материјала.

L'ARCHITECTURE DES EGLISES DU MONASTERE CHILANDAR

DONNEES HISTORIQUES GENERALES SE RAPPORTANT A LA CONSTRUCTION DES EGLISES DU MONASTERE CHILANDAR

Le monastère Chilandar se trouve au Mont Athos, dans une vallée de l'un des derniers rameaux au nord de la montagne Velika Vigla (Grande Vigla), tandis que de la mer il n'est éloigné que de deux kilomètres. Il se trouve du côté opposé et tout au bout du plus haut massif montagneux du Mont Athos, qui descend en pente escarpée vers la mer et se trouve être le plus près, de tous les autres grands monastères, de la frontière actuelle du Mont Athos vers la Grèce. Il avait déjà été fondé au XIe siècle par un fondateur inconnu. A la fin du XIIe siècle, lorsque le moine Simeon Nemanja, l' ancien grand župan* de l'Etat serbe de Raška et son fils Sava, également moine, l'avaient reçu de l'empereur byzantin Alexis III Ange, il se trouvait déjà en ruines. Il nous est inconnu si Simeon Nemanja avait l'intention de fonder un quelconque monastère au Mont Athos à l'époque lorsqu'il était grand župan, mais cela semble décidé dès qu'il est arrivé au Mont Athos, en novembre 1197. Déjà au printemps de 1198, les travaux de restauration du Chilandar ruiné ont été entrepris. Les fondateurs ont profité de la période de quelques mois, depuis l'arrivée de Nemanja au Mont Athos jusqu'au début des travaux de restauration, pour obtenir le permis de construction et accomplir tous les autres préparatifs nécessaires pour que celle-ci puisse commencer. La restauration a dû être accomplie très hâtivement, du fait qu'au mois d'avril 1199, les principaux travaux se trouvaient déjà être dans leur phase finale et le vieux souverain a pu ainsi emménager au monastère, où il vecut ses derniers jours, de mai 1199, jusqu'en février 1200.

Actuellement, il n'est plus possible de se faire une idée exacte des travaux entrepris au cours de cette première restauration du monastère Chilandar, car on en est renseigné plutôt par des sources écrites, et beaucoup moins par des vestiges archéologiques. Ceci est d'autant plus difficile à établir du fait qu'il n'est guère connu dans quelle mesure se trouvait encore conservé l'ancien Chilandar lorsque la première restauration fut entreprise. On sait, qu'a cette occasion, Simeon Nemanja et Sava ont fait restaurer ou presque entièrement reconstruire la nouvelle église qu'ils ont dédiée à l'Annonciation, ensuite un réfectoire, une tour, des bâtiments d'habitation (konak) et le mur d'enceinte.

De tous ces bâtiments, actuellement il ne reste de conservé que la moitié de la tour de Saint Sava et quelques dalles sculptées, ainsi que quelques chapiteaux. Bien que l'église principale n'ait pas été, paraît-il, particulièrement grande, cette restauration représenta une très vaste entreprise. Faute de trouvailles archéologiques, l'architecture de la plus ancienne église de Chilandar, pas plus que de celle des nouveaux donateurs Simeon et Sava Nemanjić, ne nous sont plus connues.

L'église construite par Simeon Nemanja et son fils Sava a servi pendant tout un siècle. Cependant, au passage du XIIIe au XIVe siècle, tout a fait au début de sa grande période de construction, le roi Milutin prend une décision funeste pour

* Ancien titre des souverains serbes.

Chilandar. Il décide de détruire de fond en comble l'église bâtie par Simeon et Sava, ...„car elle était étroite" ... et d'en construire une plus grande. La construction de la nouvelle église commença après le quatrième mariage du roi avec la princesse byzantine Simonide, respectivement au moment du rétablissement de rapports amicaux entre la Serbie et l'Empire de Byzance, ce qui se refléta spécialement sur l'architecture serbe de l'époque du roi Milutin et plus particulièrement sur l'architecture du catholicon de Chilandar. Cette nouvelle église, achevée probablement en 1303, est de nos jours la plus grande et probablement la plus importante des églises de Chilandar.

Chilandar est un des rares monastères médiévaux serbes qui a continué de se développer et où on a constamment construit des églises, même après l'érection de son église principale, fondation du roi Milutin. Vers la seconde moitié du XIVe siècle, mais de toute façon avant 1389, on a ajouté à cette église un narthex. Cette annexe est attribuée au prince Lazare. Le monastère a encore aujourd'hui deux tours: la tour de St. Sava et la tour de St. Georges. Dans ces tours, il est probable que dans les temps les plus reculés, de petites chapelles, parecclésia, existaient au dernier étage. De la plus ancienne chapelle des vestiges sont conservés jusqu'à nos jours dans la tour de St. Georges. Cette chapelle a été entièrement restaurée en 1671. Il en est de même de la tour de St. Sava, où on a construit une chapelle dédiée à St. Jean le Précurseur.

Vers le milieu du XIVe siècle, le monastère s'agrandit d'encore une petite église, qui est dédiée aux Sts. Archanges, et dont la construction est attribuée à l'empereur serbe Dušan. Il y avait déjà en 1437 à Chilandar encore une église, celle de la Présentation au Temple, mais à présent, nous ne savons plus rien à son sujet, ni comment elle était, ni où elle se trouvait. Depuis le milieu du XVe siècle jusqu'au milieu du XVIIe siècle, il paraît qu'à Chilandar on a beaucoup plus détruit que construit et que ces deux siècles ont été très durs au point de vue matériel pour Chilandar. Cependant, au XVIIe siècle, et jusqu'au XIXe siècle, Chilandar s'enrichit de toute une série de petites et de grandes églises et parecclésia. Ainsi, en 1661, on a construit la chapelle de St. Nicolas, et en 1740, la chapelle du Pokrov de la Ste. Vierge. Le parecclésion des Sts. anargyres Côme et Damien a été construit avant 1757, ce que nous apprenons par une gravure sur cuivre de cette époque, qui est conservée au monastère Chilandar. Ce parecclésion n'existe plus. Grâce à cette même gravure sur cuivre, nous apprenons qu'au monastère de Chilandar existait déjà avant 1757, la chapelle des apôtres Pierre et Paul à l'endroit où fut située plus tard l'ancienne bibliothèque, mais elle aussi n'existe plus. En l'an 1757, on a édifié le parecclésion dédié à St. Jean de Rila et celui voué à saint archidiacre Etienne, et en 1779, l'église à deux parecclésia, dont l'un fut dédié à St. Sava et l'autre à St. Démétrios. En 1784, Chilandar s'agrandit encore d'une église à deux chapelles, dont l'une fut dédiée aux Apôtres et l'autre à la Nativité de la Vierge. Encore une chapelle dédiée aux quarante martyrs existe dans le plus ancien bâtiment d'habitation de Chilandar, et peut-être existait-elle déjà avant 1757, à moins que la première n'ait été détruite et que l'on ait construit à sa place celle que l'on peut voir encore aujourd'hui.

En dehors de toutes ces nombreuses églises et parecclésia que ont été construits dans l'enceinte du monastère, il existait encore plusieurs autres églises, chapelles, cellules d'anachorètes, skites et même de vrais monastères qui se trouvaient en

dehors de Chilandar, mais qui avaient été construits pour servir à ce monastère, ou par ses moines, ou bien gardaient des liens étroits avec Chilandar, se trouvant encore aujourd'hui sur ses domaines ou étant administrés par les moines de Chilandar.

A la tête de tous ces monuments, et comme le plus ancien, qui a été édifié après la restauration de Chilandar par Simeon et Sava, il faut mentionner l'église d'anachorètes de St. Sava conservée à Karyès. Entre 1242 et 1276, l'église de la Transfiguration fut construite dans la tour du même nom. Elle fut édifiée par le roi Uroš I, mais on ne connaît plus exactement son emplacement. Avant 1321, mais après la construction de la nouvelle église de Chilandar, le roi Milutin a construit la tour nommée Hrusija avec l'église de l'Ascension en dehors du monastère; on considère qu'il s'agit du monastère actuel de St. Basile situé au bord de la mer. C'est au XIVe siècle probablement que fut fondée à l'extérieur du monastère, l'église de l'Annonciation avec son ossuaire. De 1671 jusqu'en 1682, on a fondé la skite dédiée à la Ste. Trinité à Spasova Voda avec l'église qui existe encore et une chapelle, détruite actuellement, qui fut bâtie sur l'emplacement d'une ancienne église du XIIIe siècle, peut-être bien l'église de la Transfiguration. En 1719, non loin des murailles, près de l'entrée du monastère, fut édifiée l'église de St. Tryphon. Avant 1757, le parecclésion de St. Etienne fut fondé sur un flanc de la colline Samaria, près du port de Chilandar, et celui-ci existe encore de nos jours. Auprès de la tour des Albanais, à l'extérieur de Chilandar, un parecclésion fut construit avant 1757; ces vestiges persistent, paraît-il encore toujours, au près des ruines de la tour. De même, pas loin de la skite de la Ste. Trinité existait encore avant 1757 la chapelle dédiée à la Décolation de St. Jean le Précurseur, dont il ne subsistent de nos jours que des ruines. Vers 1770 avait été édifiée l'église de St. Charalambos, léglise dont on ne voit actuellement que des ruines, produites par un tremblement de terre catastrophique, qui a également détruit le village de Hiérissos.

Au monastère Chilandar on prolonge encore aujourd'hui la vieille tradition; sur ces terres s'élèvent de nouvelles églises. Ainsi, de petites églises ont été construites sur les terres monastiques de Kalamaria, non loin de Salonique, et aussi à Salonique même; une autre est bâtie sur le domaine de Kumica, qui se trouve à la frontière même du Mont Athos, puis une autre encore sur le domaine de Kakovo, dont le principal donateur fut starac Nikanor, quoiqu'à la construction de cette église contribuèrent aussi starac Moïse et le moine Paul. Cette église se trouve non loin de Hiérissos.

ARCHITECTURE DES EGLISES ET DES PARECCLESIA SITUES DANS L'ENCEINTE DU MONASTERE

L'église du roi Milutin et le narthex du prince Lazare (fig. 3—50, 103—178).

L'église principale est allongée, c'est un bâtiment rectangulaire fondé sur le plan en triconque, avec l'espace reservé au sanctuaire, nettement marqué par le diakonikon et la prothèse. Le narthex est séparé du naos. Au narthex primitif on a ajouté après coup un exonarthex (fig. 3, 4). Au-dessus du naos s'élève une grande coupole, portée par quatre colonnes en marbre, tandis que le narthex est dominé par deux petites coupoles. Toutes ces coupoles sont côtelées à l'intérieur de même qu'à l'extérieur (fig. 116).

L'église est bâtie en pierres taillées alternant avec des briques (fig. 6). La plupart des archivoltes extérieures sont faites seulement en briques; toutefois on en trouve sur quelques fenêtres bilobées qui sont construites en pierre. Les corniches bordant des toits sont en dents de scie, tandis que les conques latérales ont encore une corniche en pierre. Ces corniches des conques latérales sont soutenues par une frise de petits arcs brisés faits en briques.

Autrefois, avant la construction de l'exonarthex du côté ouest du bâtiment, on entrait dans le narthex directement de l'extérieur. Pour passer du narthex au naos, il y existent trois portes; de même, dans les deux murs latéraux du narthex, il existe une entrée dans chacun. Les conques latérales du naos sont ouvertes par de grands triforia en pierre, avec des portes au milieu et des fenêtres de côté, tandis que dans l'abside centrale il n'y a qu'une grande fenêtre en forme de triforium (fig. 32). Dans la zone supérieure du mur ouest trois triforia éclairaient le narthex avant l'achèvement de l'exonarthex; aujourd'hui ces fenêtres sont murées. Cependant, dans la zone supérieure des deux murs latéraux, se trouvent encore deux triforia identiques. Au-dessous de ces triforia des murs latéraux du narthex, on voit deux grands biforia dont les parapets sont fermés par des dalles sculptées, de la même manière que les triforia des conques (fig. 139—145). Les autres fenêtres ont été conçues sous forme de biforium ou bien à une seule ouverture.

Toutes les entrées de l'église ont été décorées par des portails en marbre blanc (fig. 18, 19, 20, 21). Le plus somptueux était celui de l'ouest avec trois sculptures et des ornements byzantins (fig. 128—131). La surface inférieure de la corniche y est ornée d'un entrelacs dans lequel les intervalles sont remplis d'une pâte noire goudronneuse. Ce procédé technique est aussi appliqué aux chapiteaux des triforia de l'abside, comme aussi au portail septentrional de l'exonarthex. Le portail du milieu, situé entre le naos et le narthex est plus grand que les portails latéraux (fig. 19, 21). La corniche surmontant ce portail est orné de reliefs, tandis que les portails latéraux sont pareillement profilés mais privés de corniches (fig. 28). Les portails des conques latérales sont de la même grandeur, cependant, différemment profilés (fig. 24, 25). Le décor du portail sud du narthex est différent de celui de tous les autres portails, car il a, en plus du profilé, également une bande de mosaïque incrustée (fig. 26). Dans cette bande horisontale se trouvait une inscription qui est aujourd' hui assez détériorée, mais les noms de Michel et de Barnabé se lisent clairement et l'on croit que ceux-ci pourraient bien être les noms des maîtres constructeurs de l'église. Par cela ce portail diffère essentiellement du portail septentrional et de tous les autres portails de l'église. Le relief des dalles sculptées décorant les biforia et les triforia attire l'attention des chercheurs par des motifs variés qui peuvent être datés du XIIe siècle. Ces dalles proviennent peut-être de l'ancienne église (fig. 139—145) à laquelle peuvent être attribués aussi deux petits fragments qui sont encastrés au mur de la conque septentrionale (fig. 158).

Les chapiteaux de l'église principale sont très simples, aux relief assez plat; cependant, les motifs y sont assez hétérogènes, ils rappellent ceux du XIIe siècle (fig. 120—122, 125) et font penser aussi bien à l'église byzantine primitive qu'à celle de Nemanja.

L'iconostase originale de l'église n'est que partiellement conservée (fig. 48); sa partie restaurée date peut-être de l'époque de la domination turque, c'est-à-dire du XVIe ou du XVIIe siècle.

Le plancher de l'église est fait en dalles de marbre aux incrustations en mosaïque (fig. 175—178). L'ornementation du plancher est purement géométrique, sans motifs végétaux ou zoomorphes. Ce plancher est celui qui est le mieux conservé de tous les planchers à mosaïques de l'époque, de l'architecture serbe médiévale.

L'architecture de l'église du roi Milutin nous montre les plus belles particularités de l'architecture constantinopolitaine et athonite. Le type du bâtiment à trois conques, que nous y voyons, avait été déjà adopté au Mont Athos depuis longtemps, mais les détails de cette architecture, ainsi: les coupoles côtelées à l'extérieur de même qu'à l'intérieur, l'aplatissement des arcades et leur forme presque carrée dans le naos, le grand diamètre de la coupole centrale assurant un très bel espace à l'intérieur, les triforia dans les zones supérieures du narthex, et, sur les côtés latéraux, de grand biforia et triforia avec des colonnes rectangulaires et profilées en pierre, comme aussi la décoration du portail aux entrelacs byzantins, et enfin, ce plancher, tout cela rattache l'architecture de cette église aux plus beaux monuments de l'architecture constantinopolitaine.

L'exonarthex, bâti par le prince Lazare, ressemble en tout au narthex de l'église du roi Milutin. D'autre part, sa disposition intérieure, avec les deux colonnes centrales corespond à la disposition de l'église plus ancienne; même, sa grandeur corespond à peu près à celle du narthex de l'église construite par le roi Milutin. La seule différence dans la conception générale des deux narthex est que l'annexe du prince Lazare n'a qu'une seule coupole par laquelle est visiblement exprimée la tendence de compléter, d'enrichir et d'harmoniser son arhitecture avec l'architecture de l'église du roi Milutin (fig. 104). D'ailleurs, la disposition générale des ouvertures y est semblable: il s'y trouve une porte et un grand biforium sur chacun des murs latéraux du narthex (fig. 4). La façon de construire les murs est de même semblable, mais on a employé plus de briques dans les murs de l'exonarthex. Toutes les archivoltes sont seulement en briques. Les corniches bordant les toits sont enrichies par une rengée de briques semi-circulaires, insérées entre les deux rengées extérieures, qui sont en dent de scie (fig. 14—16).

Toutefois, le décor en relief est tout entier traité dans l'esprit des monuments du style moravien, connus en Serbie. Le portail septentrional est orné d'entrelacs sculptés (fig. 27, 28) alors que celui du sud ne l'est pas. Dans les pignons semi-circulaires au-dessus des biforia des murs latéraux et du mur ouest, on voit des rosaces (fig. 45, 161, 162). Celle qui se trouve du côté nord est la plus grande et la plus riche. De même, quelques unes des dalles sculptées sont décorées d'entrelacs moraviens (fig. 148—155), avec des aigles à deux têtes et le blason de la dynastie Hrebeljanović, tandis que les autres laissent observer une ornementation typique du XIIe siècle qui est complétée par une frise éxécutée dans l'esprit de l'école moravienne (fig. 156). Sur la façade nord on trouve deux dalles encastrées, aux reliefs du type ancien (fig. 157, 159).

La plus intéressante énigme stylistique de ce narthex est posée par la sculpture des consoles, dont quelques unes montrent le style de la sculpture connue au XIIIe siècle en Rascie (fig. 132—134, 138) et les autres semblent ne pas être achevées (fig. 136), ou bien sont en relief plat, qui ne saillit pas hors des surfaces du cube de la console.

Il nous semble que le décor aux entrelacs moraviens n'ait pas été créé sur place, ni accordé aux dimensions de ce narthex (exemple du portail septentrional, fig. 27), mais qu'il ait été taillé ailleurs. A défaut de pierre de choix ou même de pierre usagée sur place, on apportait et ressemblait au Chilandar des fragments fabriqués ailleurs. La composition générale du portail principal occidental de l'église du roi Milutin a servi de modèle au maître qui a fait le portail septentrional. Il a même appliqué une certaine technique qui n'était pas d'usage en Serbie, comme c'est l'incrustation de la pâte goudroneuse sur les surfaces creuses entre les bandes saillantes. Cependant, ce portail a tout de même l'air d'avoir été rapiécé à l'aide des fragments fortuitement rassemblés. Les mêmes caractéristiques sont observées sur les deux fenêtres occidentales avec leurs corniches (fig. 40, 41) et leur ornementation sculptée (fig. 171, 173). Celle-ci est tout à fait différente; tandis que le décor de la corniche nord appartient sans aucun doute au XIIe siècle, celui de la corniche sud montre un motif qui n'est connu que dans l'ornementation moravienne. Cependant, il n'y est pas tout à fait achevé, mais seulement indiqué (fig. 171).

Le narthex a presque entièrement conservé son architecture originale. Ce n'est que sur la façade occidentale, que l'ancien portail avait été ou bien démonté, ou bien endommagé. Il fut remplacé en 1779 par un nouveau portail de style baroque (fig. 31), en partie en pierre et en partie en mortier. Une idée de l'aspect que cette façade pouvait avoir eu jadis est donnée par le dessin (fig. 55).

Hormis la sculpture des consoles et de vieux fragments du XIIe siècle, l'exonarthex du prince Lazare appartient entièrement à l'époque de son édification par son décor aux entrelacs sculptés. Or, ce décor aux entrelacs reste bien au-dessous de ce qui est réalisé par l'ecole moravienne en Serbie. Également, la façade sillonée par les demi-colonnettes, connue et appréciée en Serbie, n'a pas servi de modèle à l'architecte de cet exonarthex, qui évita ce travail particulièrement dur et de longue haleine. Le style de l'architecture serbe fut introduit à Chilandar probablement par un groupe d'artisants détachés de l'atélier de Lazarica ou de celui de Ravanica et envoyés au Mont Athos.

L'église des Sts. Archanges

L'église dédiée aux Saints Archanges se trouve dans la cour du monastère Chilandar; c'est un bâtiment indépendant situé au nord de l'église du roi Milutin (fig. 58—60). Du fait que cette église est édifiée sur le terrain en pente, une cave, qui a aussi servi de citerne, existe dans ces fondations. Le plan de cette église représente une croix inscrite avec la coupole. Le caractère stylistique du bâtiment n'est pas nettement défini dans la toiture (fig. 57). A cause de la configuration défavorable du terrain l'entrée de l'église se trouve dans le portique sud du côté de l'est, ce qui est assez exeptionnel. Pour se rendre à l'église on est obligé de passer par ce portique. A l'extérieur, les murs sont décorés par des rangées de briques peintes.

Parecclésion de St. Nicolas

Ce parecclésion se trouve au second étage, dans le bâtiment d'habitation (konak) en face de l'entrée du monastère. Il a été édifié par starac Petronije ou hégoumène Victor en 1661, et peint en 1667; le donateur, hiéromoine Victor a assuré l'éxécution de la peinture (fig. 62, 202).

Ce parecclésion est petit, conçu de la même manière que tous les autres parecclésia de petites dimensions et de cette date conservés à Chilandar. Son plan est en croix inscrite avec une calotte aveugle au-dessous du naos (fig. 61). L'architecture du parecclésion n'est point reconnaissable de l'extérieur, car il est abrité par les murs et le toit du konak.

Parecclésion situé dans la tour de St. Georges

Au dernier étage de la tour de St. Georges se trouvait l'ancien parecclésion, dont on voit conservés les murs du couloir (fig. 63), avec les fresques datant du XIIIe siècle. Ce parecclésion avait été entièrement restauré en 1671, grâce aux largesses du métropolite d'Herzégovine, Vasilije (Basile). A cette occasion fut réalisé l'aspect de son architecture actuelle, qu'il n'avait pas auparavant. Son plan est en croix inscrite avec la coupole au-dessus du naos, qui est complètement séparé du narthex par un mur (fig. 63). La croix inscrite n'est pas accentuée dans la toiture de laquelle se détache seulement la coupole. Sur le plancher du parecclésion on trouve trois dalles en marbre avec des ornements plastiques du XIIe siècle (fig. 146, 147). Dans les pendentifs, sous la coupole, existent toujours des pots creux qui amélioraient l'acoustique; dans chaque pendentif il y en a un.

Parecclésion de St. Jean le Précurseur

Ce parecclésion se trouve au dernier étage de la tour de St. Sava. Il a été édifié en 1682 par le métropolite de Belgrade, hadjdji Siméon. Edifié également sur le plan en croix inscrite, ce parecclésion a un naos, dominé par une calotte aveugle; le narthex y fait défaut. On ne reconnaît pas son architecture du dehors, car l'église, y compris la tour, est protégée par un toit à quatre versants (fig. 66). Le parécclesion a un portail en pierre qui est construit à l'instar des portails plus petits de l'église du roi Milutin. Sur le plancher, une dalle est décorée de mosaïques très simples et assez détériorées.

Pour que ce parecclésion puisse être construit au dernier étage de la tour, il a été nécessaire d'édifier sur toute la hauteur de la tour, de la base jusqu'au dernier étage, une construction en arcs assez compliquée. Une telle construction n'avait pas été nécessaire pour soutenir le parecclésion aménagé dans la tour de St. Georges, car elle possédait de gros pilastres. Dans ce cas le parecclésion s'appuie sur eux et sur les murs de la tour.

Parecclésion du Pokrov de la Ste. Vierge

Ce parecclésion se trouve dans l'angle sud-est du monastère, dans l'enceinte de l'hôpital. Il a été construit par l'archimandrite Gerasim en 1740 (fig. 68, 70). C'est une petite église dont le plan est en croix inscrite, dominée par une calotte aveugle qui s'aperçoit à peine de l'extérieur sous la couverture de plaques en pierre (fig. 180). Du reste, le plan de la croix inscrite avec la calotte aveugle n'est pas accentué à l'extérieur. Dans le parecclésion on trouve le portrait du donateur avec le modèle de l'église en mains.

Ce parecclésion se trouve dans le clocher, sous le dernier étage, où la cloche est fixée (fig. 71). Il a été construit en 1757 par hadjdji Vlčo (Vltcho) du village Bansko en Bulgarie. Son plan est à peu près le même que les autres, en croix inscrite. Cependant, au-dessus du naos on avait à peine marqué le passage à la calotte, tandis que la calotte même n'avait pas été édifiée, car elle aurait empêché la mise en place de la cloche à l'étage supérieur. Ainsi, le plafond y est plat. Le portrait du donateur qui tient en mains le modèle de l'église n'ajoute rien à notre étude, car ce modèle peint n'a rien de commun avec l'architecture réelle du clocher et du parecclésion (fig. 69).

L'église de St. Sava et de St. Démétrios

Cette église se trouve dans l'enceinte des konaks occidentaux du monastère. Elle a été construite en 1779, par de nombreux donateurs de Vidin et de Koprivštica en Bulgarie: hadjdji Thomas, hadjdji Nicolas avec son fils hadjdji Djena, le seigneur Théodore, hadjdji Vlk, hadjdji Janji (Iani) et le seigneur Pierre Morovenik.

L'église est construite au-dessus de l'espace occupé par les vieilles caves et les cellules des moines. Elle a deux parecclésia: à l'étage inférieur, c'est le parecclésion dédié à saint Démétrios, et à l'étage supérieur, celui de St. Sava (fig. 72—75). Les deux ont le même plan en croix inscrite, seulement, celui de l'étage inférieur est sans coupole, avec un plafond plat, tandis que celui qui est situé à l'étage superposé, a une coupole (fig. 73). L'église est bâtie en pierres taillées et briques. Sa façade de cour est particulièrement belle (fig. 74), tandis que sa façade visible du jardin n'est pas particulièrement élaborée. Une croix plantée au sommet des toits est en plaques de faïence.

L'église des Sts. Apôtres et de la Nativité de la Vierge

Cette église se trouve dans l'enceinte des konaks méridionaux du monastère, près de la tour de St. Georges. Elle a été construite en 1784, à l'endroit même où se trouvait autrefois l'église des Sts. anargyres Côme et Damien.

L'église a un haut parterre et deux parecclésia: le parecclésion inférieur est dédié à la Nativité de la Vierge, et celui aménagé à l'étage supérieur, aux Sts. Apôtres. Les deux parecclésia ont le plan de la croix inscrite, avec le narthex séparé du naos par deux colonnes en marbre. Le parecclésion supérieur est dominé par une coupole, et le parecclésion inférieur par un plafond plat en bois. La conception architectonique du plan est très altérée, du fait que les parois, les colonnes et les pilastres, et par conséquent aussi les arcs de soutènement, ont reçu les formes concaves et convexes de l'architecture baroque (fig. 77, 182). C'est de cette même façon que sont travaillées les surfaces extérieures de la coupole.

Le mur donnant sur la cour est le seul entièrement libre et particulièrement décoré par une construction polychrome de pierres taillées et de briques (fig. 78). La façade est animée également par des pilastres et aussi par des corniches en pierre. Les fenêtres ont des encadrements en pierre, de façon à ce que cette façade offre

plutôt l'apparence d'un palais, et beaucoup moins celle d'une église. Des éléments d'une élaboration baroque apparaissent sur les colonnes en marbre et sur les chapiteaux à l'intérieur.

EGLISES, SKITES, PARECCLESIA, CELLULES D'ANACHORETES, EN DEHORS DU MONASTERE

Cellule d'anachorète de St. Sava à Karyès

Cette cellule se trouve tout près du Protaton (fig. 184). C'est une fondation due à saint Sava, édifiée après la reconstruction de Chilandar. De cette époque la plus ancienne, peu de fragments sont conservés. Actuellement, c'est un bâtiment de forme rectangulaire avec une cave qui a servi d'ossuaire, et au-dessus de celle-ci se trouve l'église. Elle a un naos, qui est séparé du narthex et un espace réservé au sanctuaire. Au-dessus du naos et aussi du narthex s'élèvent deux calottes aveugles, recouvertes de dalles en pierre (fig. 80—83). Ce bâtiment avait été reconstruit à plusieurs reprises depuis le XIVᵉ siècle. On n'a retrouvé qu'une date, de l'une de ces reconstructions, qui a eu lieu en 1773. C'est alors probablement qu'ont été aménagées les deux fenêtres, visibles actuellement (fig. 187), de même qu'une corniche, faisant le tour du bâtiment au-dessous des toits, telle qu'on n'en avait jamais construite dans l'architecture médiévale (fig. 13). C'est du côté sud qu'on pénètre dans le narthex et de là au naos, par une entrée située du côté ouest. Les deux entrées sont ornées par des portails modeste, mais en pierre, qui proviennent également d'une époque ultérieure. Au-dessus du portail sud se trouve une dalle en pierre (0,78 m. × × 1,43 m.) où l'on trouve le texte transcrit du typicon de saint Sava. Sur le plancher on voit une dalle en marbre avec des mosaïques.

Auprès de cette cellule d'anachorètes, l'archevêque de Temesvar, Michel a fait édifier au XVIIᵉ siècle l'église de St. Nicolas, dont il ne reste de nos jours aucune trace.

L'église de l'Ascension dans le monastère de St. Basile (l'ancien monastère au bord de la mer)

Après la grande restauration de Chilandar, le roi Milutin a construit une tour, nommée Hrusija, dans laquelle se trouvait l'église de l'Ascension. Hrusija est à présent identifiée comme étant monastère de St. Basile au bord de la mer. Il se trouve à une distance de deux kilomètres de Chilandar et autrefois lui servait de port. Au monastère il existe actuellement une église dédiée à l'Ascension.

Par son architecture elle appartient de toute façon au XIVᵉ siècle. C'est une construction de forme rectangulaire, dont le naos est séparé du sanctuaire par deux colonnes. Le choeur n'a qu'une abside saillante, une prothèse et un diakonikon. A l'ouest on trouve un narthex séparé du naos par un mur (fig. 86). Cette église avait un plan en croix inscrite, cependant, son architecture est assez transformée par des restaurations ultérieures, bien qu'autrefois elle ait été exécutée dans un style pur. A cause de la configuration spécifique du terrain l'église a reçu un narthex exceptionnellement étroit et haut.

La façon de bâtir y est byzantine, en pierre et en briques, de même les éléments stylistiques y sont aussi byzantins. Seulement deux de ses façades sont décorées, celle du nord et celle de l'est, tandis que les deux autres sont appuyées aux murailles de l'enceinte du monastère (fig. 87).

L'église de l'Annonciation

Cette église se trouve à l'extérieur du monastère, à proximité immédiate des murailles, dans le cimetière monastique (fig. 191, 193). L'église existait en 1757. Cela est prouvé par une gravure sur cuivre de cette date, où figure l'église de l'Annonciation. Elle fut restaurée en 1762; cependant, la construction primitive est de toute façon beaucoup plus ancienne, probablement du XIVe siècle.

C'est un bâtiment de forme rectangulaire, avec une cave creusée où sont jetés les os des moines morts, un ossuaire dans lequel sont conservé les crânes, et enfin, l'église. Par une telle architecture, ce bâtiment se range parmi les construction très intéressantes et très rares. Sa forme est adaptée aux bésoins des moines. Du fait que Chilandar n'a pas de vrai cimetière, on enterre les moines temporairement dans un petit cimetière provisoire. Après trois ans, on en enlève les os et les jette dans la cave, tandis que les crânes des moines sont gardés dans l'ossuaire.

L'ossuaire est spécialement conçu avec le but d'assurer la conservation des crânes; du côté des murs latéraux, il y a dans chacun de ceux-ci six niches profondes surmontées de voûtes en berceau, tandis que la nef centrale est surmontée soit de voûtes en arête (les trois travées du milieu), soit des calottes (les deux travées extérieures, fig. 89).

Le plan de l'église est rectangulaire, avec l'espace reservé au sanctuaire, clairement marqué par deux piliers. Dans le choeur on voit une abside et deux niches plus petites, où sont aménagés la prothèse et le diakonikon. Du côté opposé de l'abside, se trouve une petite pièce dans laquelle habitait le gardien de l'église. Aujourd'hui, elle est surmontée par une fausse voûte en bois, mais il est évident qu'auparavant elle était couverte autrement (fig. 88—91).

Le mur sud de l'église était tout particulièrement élaboré à la façon byzantine, un biforium y est à l'extrémité ouest et trois fenêtres terminées par des archivoltes. Or, cet aspect ancien est très détérioré (fig. 92). La photo (fig. 93) nous montre l'aspect supposé, que cette façade pouvait avoir eu autrefois. Le portique ouvert de cette église est aussi ultérieur, tandis qu'un chapiteau témoigne des temps anciens par son ornementation qui évoque le XIIe siècle (fig. 126). L'église sert encore de nos jours aux mêmes buts qu'au temps de sa construction.

La Skite de la Ste. Trinité à Spasova Voda

Ce petit complex de bâtiments est situé à une distance d'à peu près deux kilomètres de Chilandar, dans la montagne, du côté de l'est. La skite a été restaurée vers la seconde moitié du XVIIe siècle par starac Nikanor. Il est certain qu'à cet endroit il y avait eu un parecclésion dès le XIIIe sieclè, dont on n'a retrouvé que des vestiges (fig. 192).

L'église de la Ste. Trinité est une petite construction, de forme rectangulaire, qui a été édifiée à peu près comme une tour. Elle a une cave dont une partie seulement est creusée dans la terre, un haut parterre dans lequel on habitait, et enfin, à l'étage se trouvait l'église. Elle a été construite sous forme de croix inscrite, avec la calotte au-dessus du naos et trois niches dans l'espace réservé au sanctuaire. Il n'y avait pas de narthex. On y entrait par une porte située du côté nord en traversant une petite galerie en bois. De ce côté, au-dessous d'un petit escalier en pierre, on a retrouvé les vestiges d'un parecclésion du XIIIe siècle.

Les murs de l'église sont assez mal bâtis, avec des pierres cassées et des morceaux de pierres taillées. Le toit est recouvert de plaques de pierre.

Dans l'enceinte de cette skite, dédiée à la Ste. Trinité, on a trouvé des vestiges d'un parecclésion qui avait été construit au nord-est de l'église de la Ste. Trinité. Il est aujourd'hui complètement en ruines, mais il est possible de constater que son architecture fut conçue de la même façon que celle de l'église dédiée à la Ste. Trinité.

L'église de St. Tryphon

Cette église se trouve dans le jardin, tout près des murailles du Chilandar. Elle a été probablement construite en 1719, en tout cas avant 1757, car elle se trouve également représentée sur une gravure sur cuivre de Chilandar.

C'est une petite église, extraordinairement bien construite, à la manière byzantine, en pierre et en briques (fig. 98). Son architecture est très simple, élevée sur un plan de la croix inscrite avec la coupole, dont la base cubique se voit au-dessus du toit, tandis que les arcs sont sous le toit et ne sont pas visibles de l'extérieur (fig. 96, 97). L'emplacement du sanctuaire est accentué également à l'extérieur car l'abside saillante est tripartite. Il n'y a pas de narthex. Du côté ouest on y a construit un konak par lequel on penètre dans l'église. Ses murs ne sont pas décorés de fresques. Toutefois, une porte en bois attire notre attention. Elle ferme l'entrée ouest. On y observe les entrelacs du style moravien, transformés à la manière populaire, garnis des éléments faits par les tourneurs (fig. 196). Les portes sont sans aucun doute contemporaines à la construction de l'église, bien que les motifs décoratifs en soient très anciens.

La Skite de St. Jean le Précurseur

Cette skite se trouvait tout près de la skite dédiée à la Ste. Trinité. Il y avait une petite église voûtée en berceau avec une abside semi-circulaire à l'intérieur de même qu'à l'extérieur. Par la forme de son abside cette église diffère des plans typiques des parecclésia décrits antérieurement. Aujourd'hui elle est en ruines (fig. 200).

L'église de St. Démétrios

Cette église existait avant 1757, en dehors du monastère. Aujourd'hui, on ne connaît plus son emplacement.

Ce parecclésion est situé sur les flancs de la coline Samarija, au-dessus du port de Chilandar. En effet, c'est une toute petite église, dont le plan est en croix inscrite avec calotte (fig. 199). Bien qu'elle soit conservée ensemble avec les autres bâtiments du cite, elle est abandonnée.

L'église de St. Charalambos

Les ruines de cette église sont visibles encore aujourd'hui à l'endroit situé entre le monastère Chilandar et le monastère de St. Basile. L'église avait une forme rectangulaire avec quatre pilastres au milieu, qui à l'aide des arcs soutenaient la coupole. A présent, seuls les murs sont conservés jusqu'à la hauteur où commençait la coupole (fig. 100, 195). Elle s'est ecroulée par suite d'un tremblement de terre.

L'église du domaine monastique à Kakovo

Cette église a été édifiée en 1959, sur le domaine du Chilandar, près du village Hiérissos (fig. 201). Le donateur est starac Nikanor de Chilandar, cependant, starac Moïse, le moine Paule, Nicolas Adamidis et Evangel Kalca, ont contribué à la construction de celle-ci. Elle est dédiée à la Ste. Vierge, Source de vie.

C'est une petite construction élevée sur une haute base en pierre, pour que de la vallée on puisse la voir du plus loin possible. Son plan montre une croix inscrite allongée, qui est aussi extérieurement visible, avec une petite coupole et une galerie du côté occidental, où est situé le clocher. Ses formes architecturales sont influencées par la tradition ancienne.

Les autres églises

A Salonique, il y avait une ancienne église de Chilandar qu'on mentionne déjà au XVIe siècle. Vers 1900, elle a été démolie et une nouvelle fut construite à sa place. Celle-ci aussi fut démolie à son tour, et sur le même emplacement on érigea une grande maison d'habitation pour les moines de Chilandar. Dans la cave de cette maison, une nouvelle église a été aménagée. Elle est dédiée à St. Sava.

Sur le domaine du Chilandar, à Kumica, à la frontière entre la Grèce et le Mont Athos, aussi bien que sur le domaine de Kalamaria, près de Salonique, il y a encore de plus petits parecclésia construits à une époque récente.

ПРИЛОЗИ

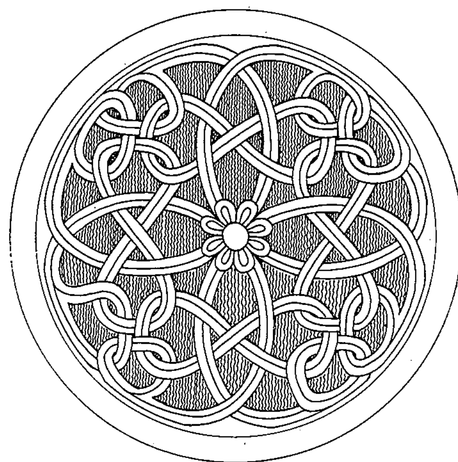

Сл. 103. ОПШТИ ПОГЛЕД НА МАНАСТИР ХИЛАНДАР СА ЈУГОЗАПАДНЕ СТРАНЕ УЗЕТ СА ОКОЛНИХ БРДА. СНИМАК ПРОФ. А. ДЕРОКА.

Сл. 104. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ЦРКВУ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТУ КНЕЗА ЛАЗАРА СА ЈУГОЗАПАДНЕ СТРАНЕ. СНИМАК ПРОФ. А. ДЕРОКА.

Сл. 105. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ЦРКВУ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТУ КНЕЗА ЛАЗАРА СА СЕВЕРОИСТОЧНЕ СТРАНЕ СНИМЉЕН СА ПИРГА СВ. САВЕ. СНИМАК ПРОФ. А. ДЕРОКА.

Сл. 106. СЕВЕРНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 107. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА НА КАПИТЕЛУ ИСТОЧНЕ ТРИФОРЕ АПСИДЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 108. ДЕЛИМИЧНИ ИЗГЛЕД СЕВЕРНЕ СТРАНЕ ПРИПРАТЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА И ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 109. ДЕТАЉ СКУЛПТУРЕ ИЗМЕЂУ АРХИВОЛТИ СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА (СЛ. 108).

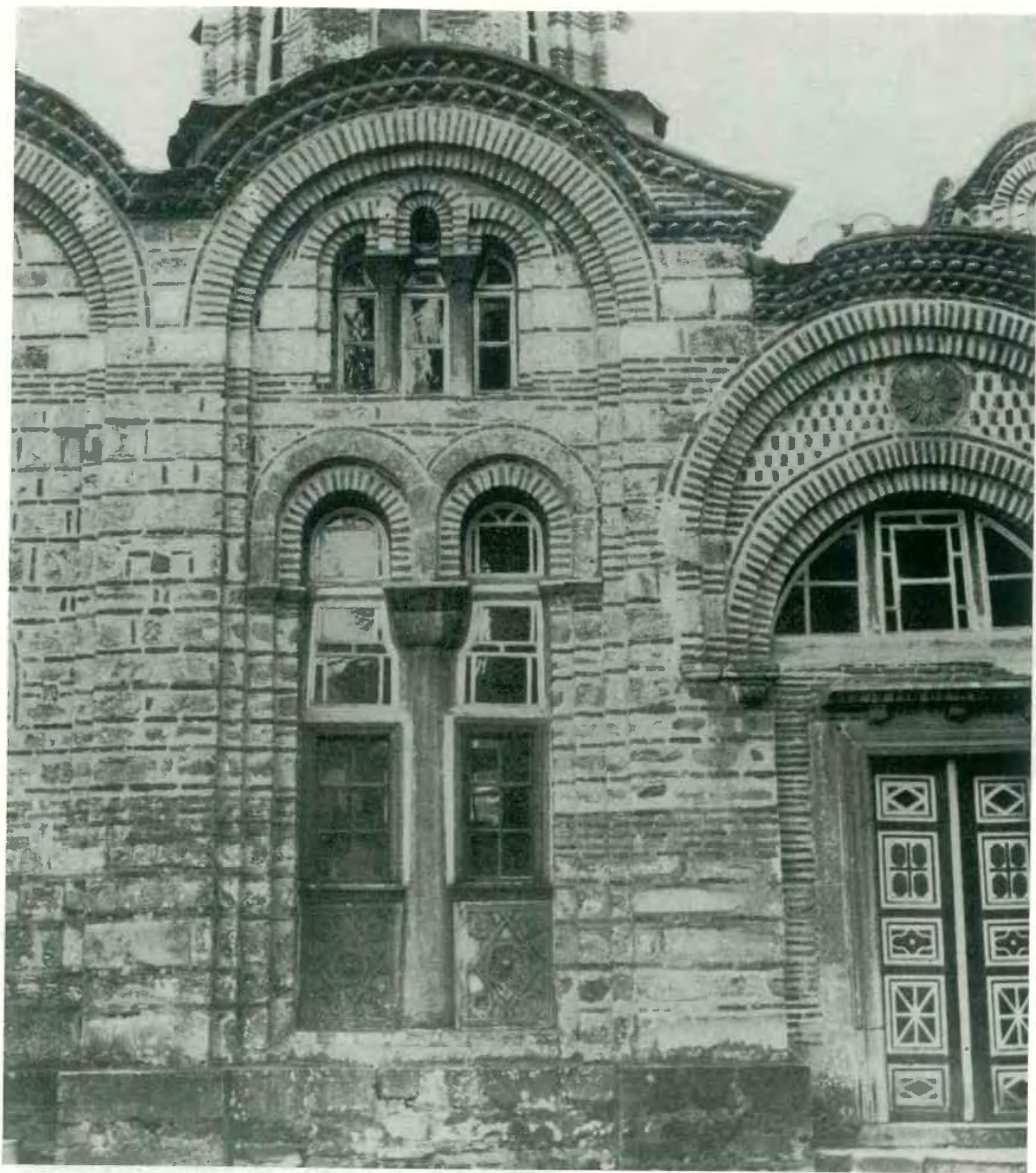

Сл. 110. ДЕТАЉ СЕВЕРНЕ СТРАНЕ НАРТЕКСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА.

Сл. 111. ДЕТАЉ ЈУЖНЕ СТРАНЕ НАРТЕКСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА.

Сл. 112. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА СЕВЕРНЕ ПЕВНИЦЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 113. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА ЈУЖНЕ ПЕВНИЦЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

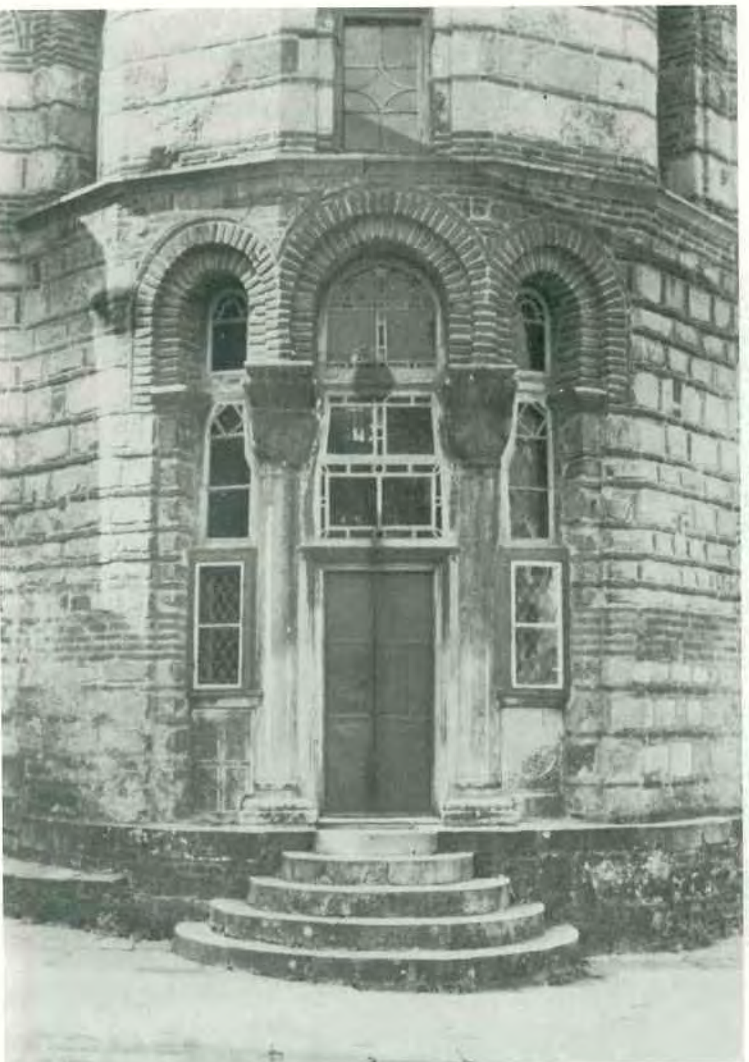

Сл. 114. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА ВЕЛИКЕ СЕВЕРНЕ ТРИФОРЕ НА ЦРКВИ КРАЉА МИЛУТИНА (ЛЕВО).

Сл. 115. ДЕТАЉ ЈУЖНОГ ИЗГЛЕДА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 116. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА ГЛАВНОГ КУБЕТА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 117. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА УНУТРАШЊОСТИ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА. (ДЕСНО).

Сл. 118. БИФОРА ИСТОЧНОГ ТРАВЕЈА НА ЈУЖНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

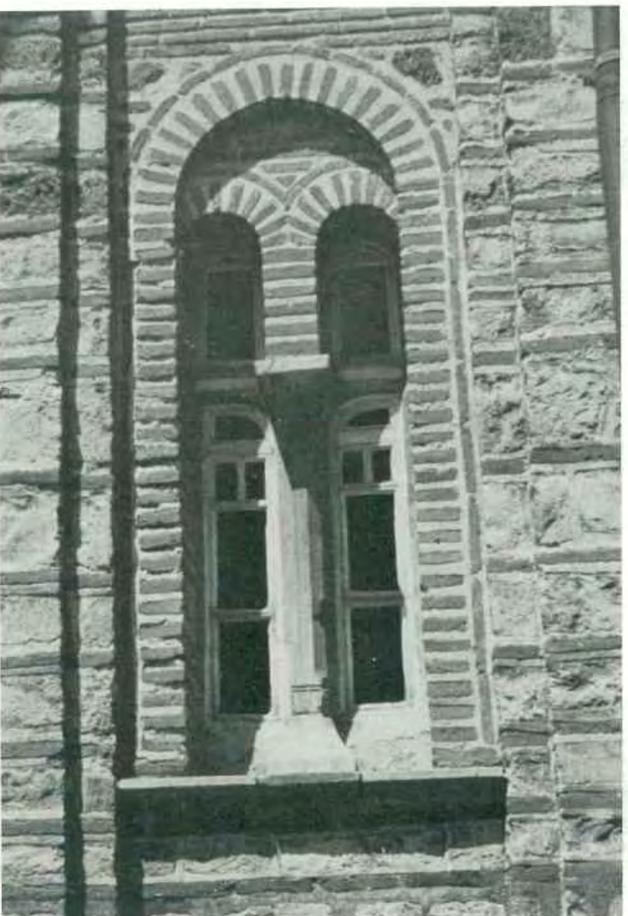

Сл. 119. БИФОРА ИСТОЧНОГ ТРАВЕЈА НА СЕВЕРНОЈ СТРАНИ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 120. КАПИТЕЛ СА ЈУЖНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА (ГОРЕ ЛЕВО).

Сл. 121. КАПИТЕЛ СА СЕВЕРНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА (ГОРЕ ДЕСНО).

Сл. 122. КАПИТЕЛ ИЗ НАРТЕКСА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 123. КАПИТЕЛ СА КУБЕТА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА (ГОРЕ ЛЕВО).

Сл. 124. КАПИТЕЛ СА КУБЕТА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА (ГОРЕ ДЕСНО).

Сл. 125. КАПИТЕЛ СА ЈУЖНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 126. КАПИТЕЛ СА ТРЕМА ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА. (ГОРЕ).

Сл. 127. КАПИТЕЛ СА НЕКОГ СТАРИЈЕГ ИКОНОСТАСА. ПРОНАЂЕН ЈЕ У НЕКАДАЊОЈ МАНАСТИРСКОЈ ПРОСФОРИ.

Сл. 128. ДЕТАЉ ИЗГЛЕДА НАДВРАТНИКА ГЛАВНОГ УЛАЗНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ГАЛЕРИЈЕ ФРЕСАКА У БЕОГРАДУ. (ГОРЕ).

Сл. 129. ДЕТАЉ СРЕДЊЕ СКУЛПТУРЕ СА ГЛАВНОГ УЛАЗНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ГАЛЕРИЈЕ ФРЕСАКА У БЕОГРАДУ.

Сл. 130. ДЕТАЉ СКУЛПТУРЕ И ОРНАМЕНТА СА ГЛАВНОГ УЛАЗНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА.

Сл. 131. ДЕТАЉ СКУЛПТУРЕ СА ГЛАВНОГ УЛАЗНОГ ПОРТАЛА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.
СНИМАК ГАЛЕРИЈЕ ФРЕСАКА У БЕОГРАДУ.

Сл. 132. СКУЛПТУРА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА ИЗНАД УЛАЗА.

Сл. 133. СКУЛПТУРА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА ИЗНАД УЛАЗА.

Сл. 134. ПРОФИЛ СКУЛПТУРЕ СА СЛ. 132.

Сл. 135. ДЕТАЉ НАДВРАТНИКА ЈУЖНОГ ПОРТАЛА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА. СА ОБЕ СТРАНЕ НАДВРАТНИКА ЈЕ ПО ЈЕДНА СКУЛПТУРА.

Сл. 136. ДЕТАЉ СКУЛПТУРЕ ПОРЕД НАДВРАТНИКА СА СЛ. 135.

Сл. 137. ДЕТАЉ СКУЛПТУРЕ ПОРЕД НАДВРАТНИКА СА СЛ. 135.

Сл. 138. СКУЛПТУРА СА СЕВЕРНЕ СТРАНЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

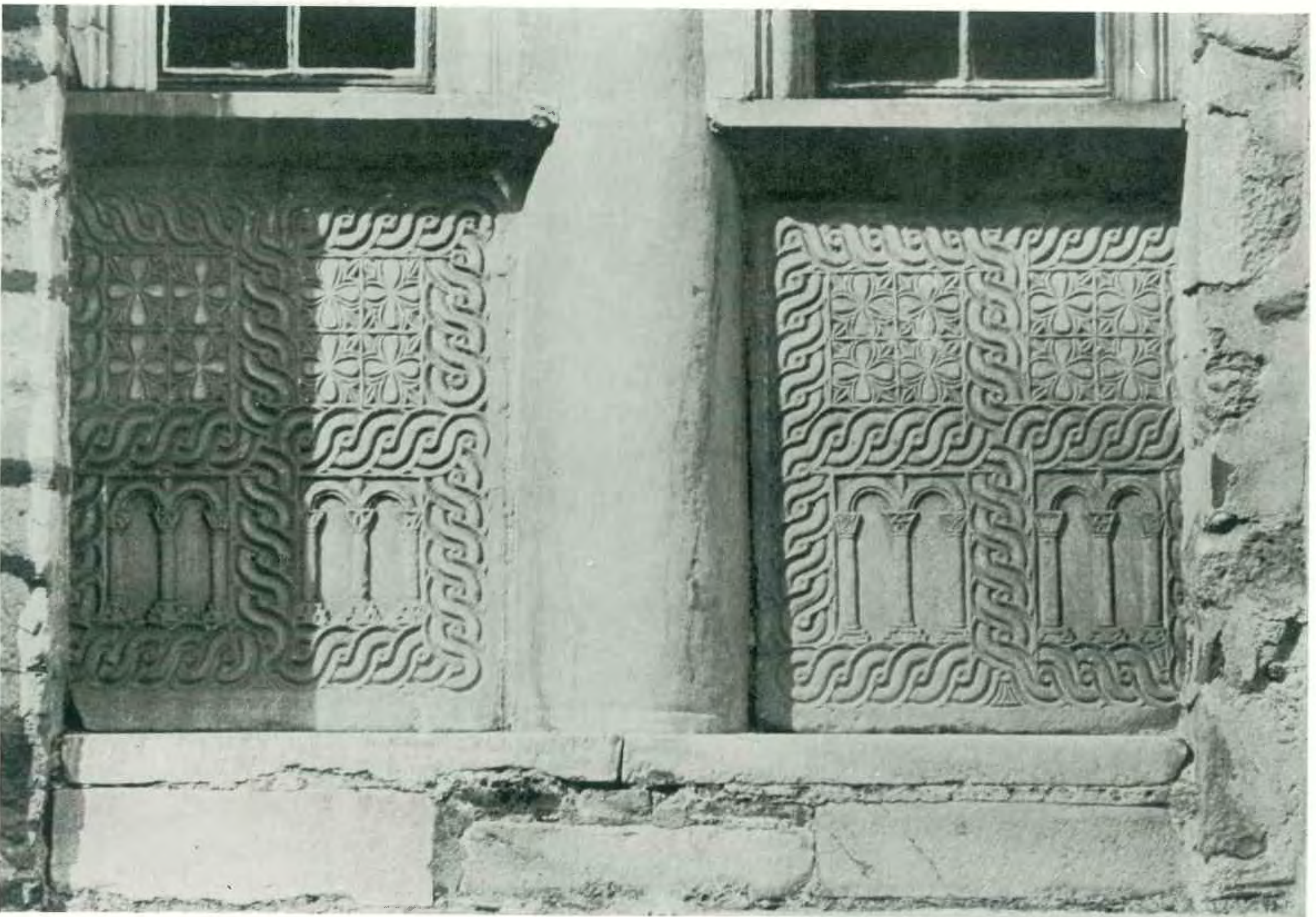

Сл. 139. ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА ЈУЖНЕ СТРАНЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА НА БИФОРИ НАРТЕКСА.

Сл. 140. ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ БИФОРЕ НАРТЕКСА СА СЕВЕРНЕ СТРАНЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 141. ДЕТАЉ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ БИФОРЕ СА СЛ. 140.

Сл. 142. ИСТОЧНА ПАРАПЕТНА ПЛОЧА СЕВЕРНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 143. ЗАПАДНА ПАРАПЕТНА ПЛОЧА СЕВЕРНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА

Сл. 144. и 145. ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА ЈУЖНЕ ПЕВНИЧКЕ ТРИФОРЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 146. ДЕТАЉ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ КОЈА СЕ НАЛАЗИ У ПОДУ ПАРАКЛИСА У ПИРГУ СВ. ЂОРЂА У ХИЛАНДАРУ.

Сл. 147. ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ ИЗ ПОДА У ПАРАКЛИСУ ПИРГА СВ. ЂОРЂА.

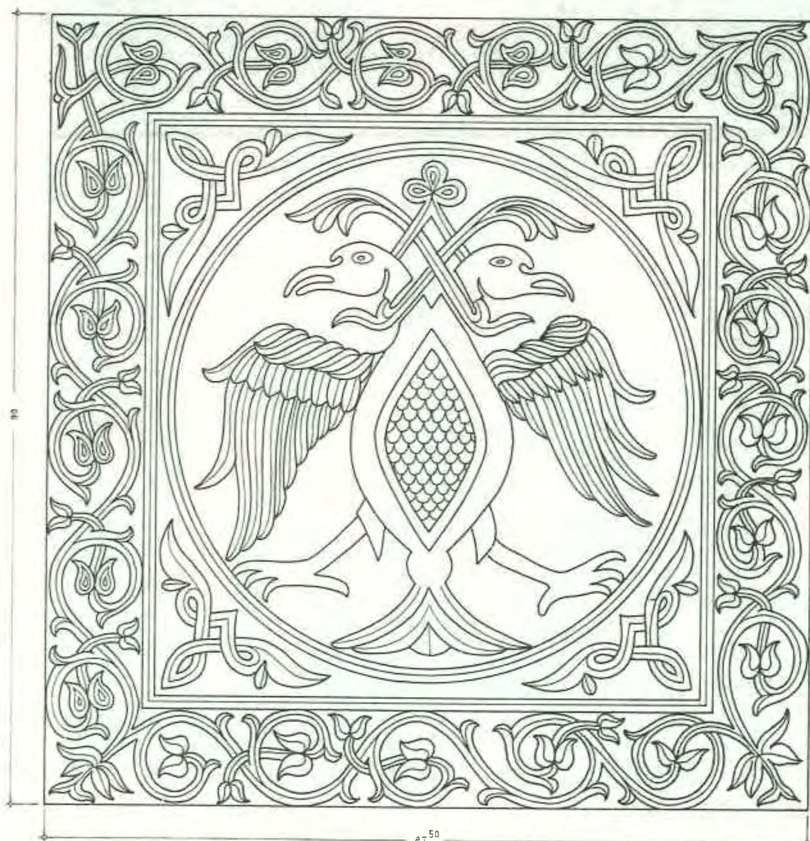

Сл. 148. ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА У ХИЛАНДАРУ. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА (ГОРЕ).

Сл. 149. ЦРТЕЖ ЛЕВЕ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА СЛ. 148.

Сл. 150. ДЕТАЉ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА (ДЕСНА ПЛОЧА СА СЛ. 148).

Сл. 151. ЦРТЕЖ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА СЛ. 150 СА ДЕЛИМИЧНОМ РЕКОНСТРУКЦИЈОМ ОШТЕЋЕНОГ ОРНАМЕНТА.

Сл. 152. ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА ЈУЖНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА.

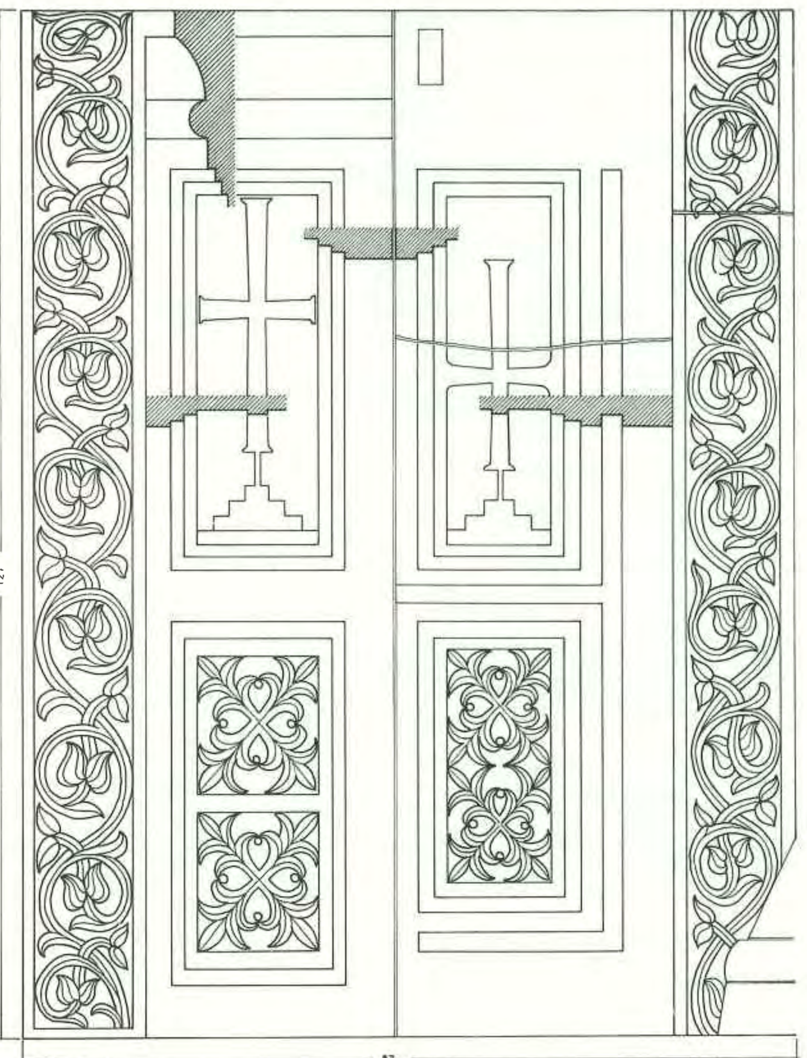

Сл. 153. ЦРТЕЖ ЛЕВЕ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА СЛ. 152. (ЛЕВО).

Сл. 154. ЈУЖНА БИФОРА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 155. ДЕТАЉ ИСТОЧНЕ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА ЈУЖНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА СА ГРБОМ ХРЕБЕЉАНОВИЋА.

Сл. 156. ДЕТАЉ ЗАПАДНЕ ПАРАПЕТНЕ ПЛОЧЕ СА ЈУЖНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА. СТАРЕ ПЛОЧЕ РАЗЛИЧИТИХ ПАРАПЕТНИХ ПЛОЧА СПОЈЕНЕ СУ У ЦЕЛИНУ И НА ЊИМА ЈЕ ИЗРАЂЕН НОВ ПРЕПЛЕТНИ ОРНАМЕНТ МОРАВСКОГ СТИЛА.

Сл. 157. ПАРАПЕТНА ПЛОЧА УЗИДАНА У СЕВЕРНИ ЗИД ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 158. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТИ УЗИДАНИ У ЗИД СЕВЕРНЕ ПЕВНИЦЕ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ГАЛЕРИЈЕ ФРЕСАКА У БЕОГРАДУ (ДОЛЕ).

Сл. 159. ПАРАПЕТНА ПЛОЧА УЗИДАНА У СЕВЕРНИ ЗИД ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 160. МЕРМЕРНИ ФРАГМЕНТ УЗИДАН У ЗИД УЛАЗА МАНАСТИРА СВ. ВАСИЛИЈА НА МОРУ.

Сл. 161. ВЕЛИКА СЕВЕРНА БИФОРА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА НА КОЈОЈ СЕ ВИДИ ПОЛОЖАЈ ФРАГМЕНАТА СА СЛ. 148—151 И ФРАГМЕНАТА СА СЛ. 157 И 159.

Сл. 162. РОЗЕТА СА ЈУЖНЕ СТРАНЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 163. ДЕТАЉ ПРЕПЛЕТА СА СЕВЕРНОГ ПОРТАЛА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 164. ДЕТАЉ АРХИВОЛТИ СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА (ГОРЕ).

Сл. 165. РОЗЕТА СА ЗАПАДНЕ СТРАНЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 166. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТИКЕ НА АРХИВОЛТАМА СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

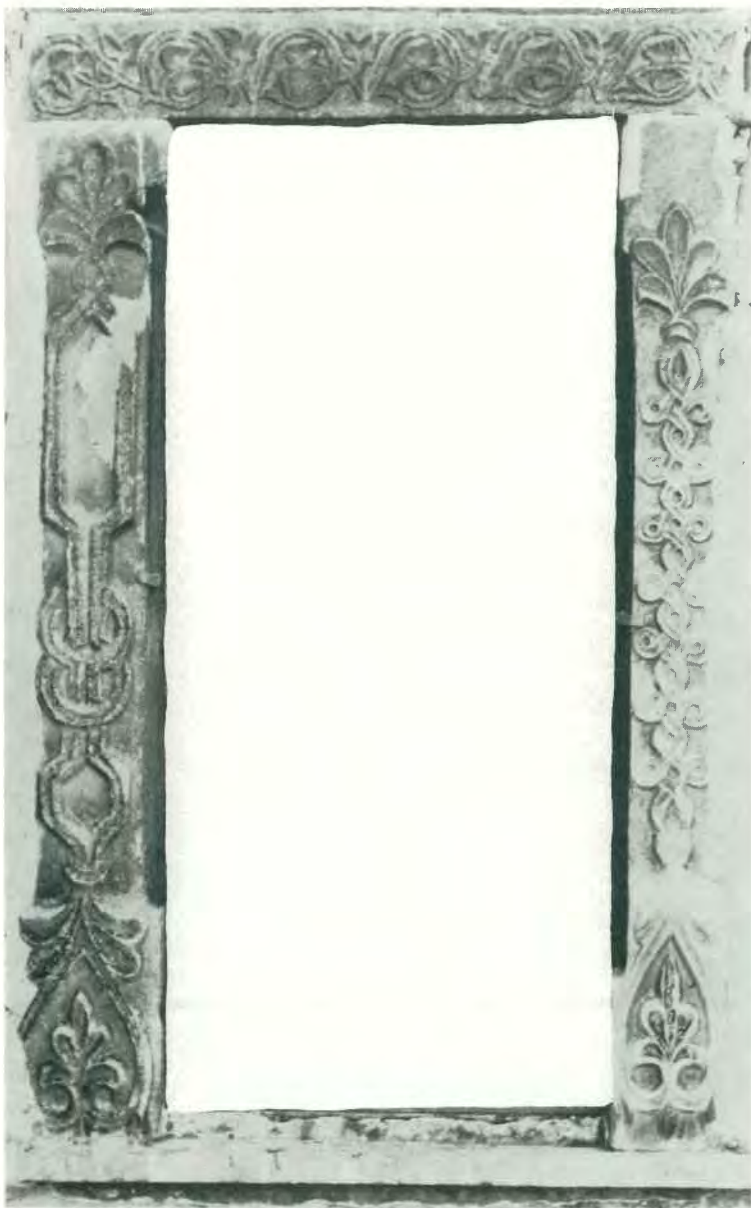

Сл. 167. ЗАПАДНИ ПРОЗОР СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

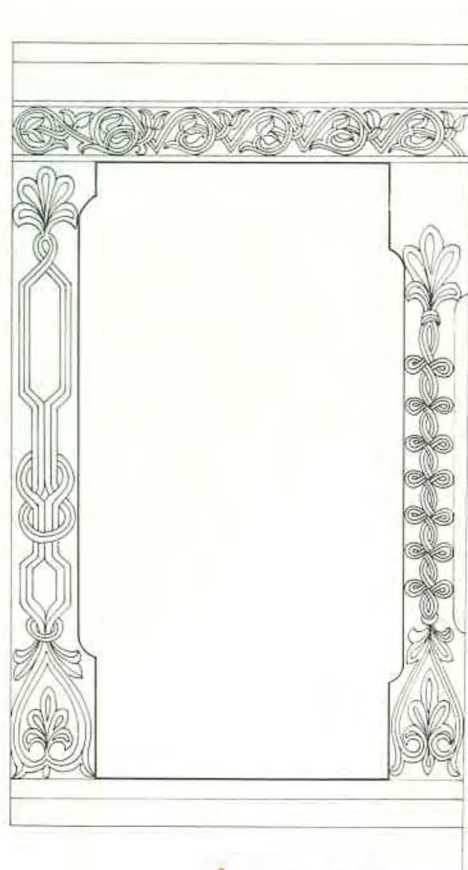

Сл. 168. ЦРТЕЖ ЗАПАДНОГ ПРОЗОРА СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

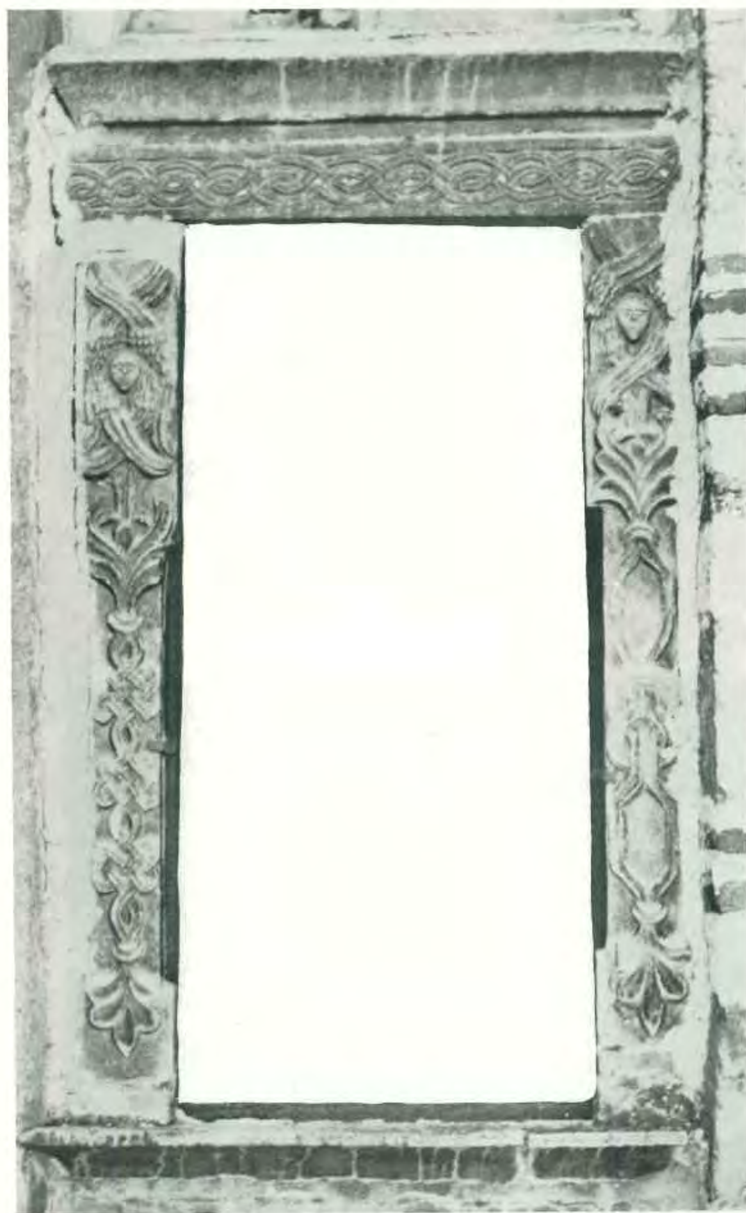

Сл. 169. ИСТОЧНИ ПРОЗОР СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

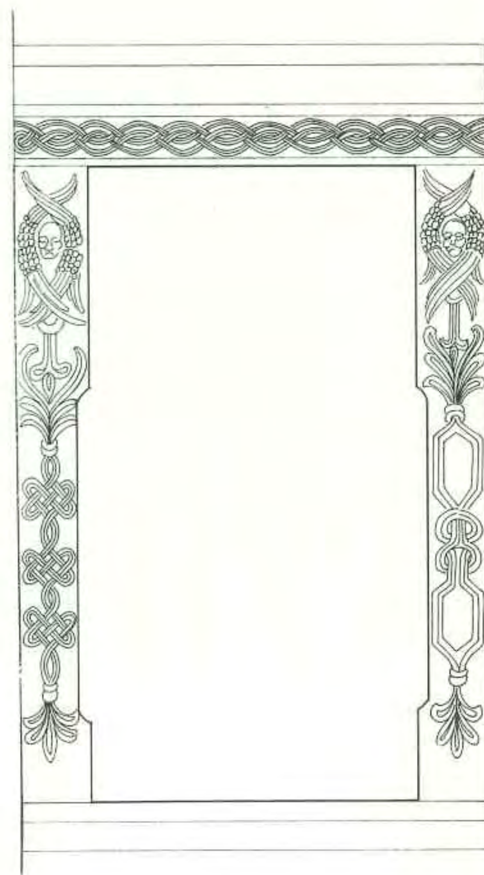

Сл. 170. ЦРТЕЖ ИСТОЧНОГ ПРОЗОРА СЕВЕРНЕ БИФОРЕ ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 171. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА НАТПРОЗОРНИКА ЈУЖНОГ ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ НАРТЕКСА КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 172. ДЕО ЈУЖНОГ ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ НАРТЕКСА КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 173. ДЕТАЉ ОРНАМЕНТА НАТПРОЗОРНИКА СЕВЕРНОГ ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ НАРТЕКСА КНЕЗА ЛАЗАРА.

Сл. 174. ДЕО СЕВЕРНОГ ПРОЗОРА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ НАРТЕКСА КНЕЗА ЛАЗАРА.

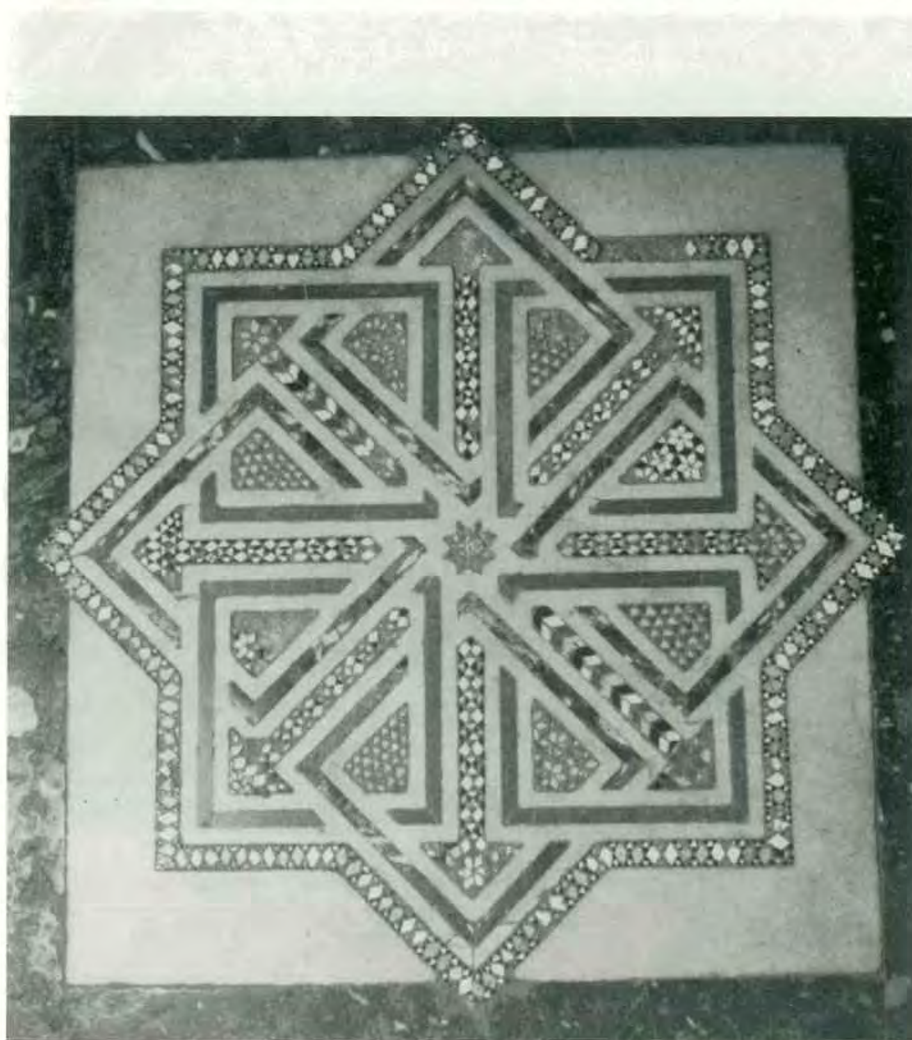

Сл. 175. ДЕТАЉ ПЛОЧЕ ИЗ МОЗАИЧКОГ ПОДА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ПРОФ. А. ДЕРОКА (ГОРЕ).

Сл. 176. ДЕТАЉ ПЛОЧЕ ИЗ МОЗАИЧКОГ ПОДА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 177. ДЕО МОЗАИЧКОГ ПОДА ИЗ ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК ПРОФ. А. ДЕРОКА (ГОРЕ).

Сл. 178. ДЕТАЉ ПЛОЧЕ ИЗ МОЗАИЧКОГ ПОДА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА.

Сл. 179. ЦРКВА СВ. АРХАНЂЕЛА У ХИЛАНДАРУ. ПОГЛЕД СА СЕВЕРОЗАПАДНЕ СТРАНЕ. (ЛЕВО).

Сл. 180. ПАРАКЛИС ПОКРОВА БОГОРОДИЦЕ У ХИЛАНДАРУ.

Сл. 181. ЦРКВА СВ. САВЕ И СВ. ДИМИТРИЈА У ХИЛАНДАРУ.

Сл. 182. ЦРКВА ДВАНАЕСТ АПОСТОЛА И РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ У ХИЛАНДАРУ.

Сл. 183. ДЕТАЉ БАРОКНОГ КАПИТЕЛА ИЗ ЦРКВЕ РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ.

Сл. 184. ИСПОСНИЦА СВ. САВЕ У КАРЕЈИ. ПОГЛЕД СА ЈУГОИСТОЧНЕ СТРАНЕ (ГОРЕ).

Сл. 185. ДЕТАЉ ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ.

Сл. 186. НАЧИН ПОКРИВАЊА КУБЕТА КАМЕНОМ ПЛОЧОМ У ХИЛАНДАРУ (ГОРЕ)

Сл. 187. ДЕТАЉ ПРОЗОРА СА ИСПОСНИЦЕ СВ. САВЕ У КАРЕЈИ (ДОЛЕ, ЛЕВО).

Сл. 188. ДЕТАЉ ТРАНЗЕНЕ И ПРОЗОРСКИХ СТАКАЛА СА ЦРКВЕ КРАЉА МИЛУТИНА У ХИЛАНДАРУ (ДОЛЕ, ДЕСНО).

Сл. 189. МАНАСТИР СВ. ВАСИЛИЈА НА МОРУ. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА.

Сл. 190. ЦРКВА ВАЗНЕСЕЊА У МАНАСТИРУ СВ. ВАСИЛИЈА НА МОРУ. СНИМАК ХИЛАНДАРСКОГ ОДБОРА.

Сл. 191. ЦРКВА БЛАГОВЕШТЕЊА СА КОСТУРНИЦОМ ИЗВАН ХИЛАНДАРА. ПОГЛЕД СА ЈУЖНЕ СТРАНЕ.

Сл. 192. СКИТ СВ. ТРОЈИЦЕ ИЗВАН ХИЛАНДАРА. ПОГЛЕД СА ЈУЖНЕ СТРАНЕ.

Сл. 193. ДЕТАЉ УНУТРАШЊЕГ ИЗГЛЕДА КОСТУРНИЦЕ ИСПОД ЦРКВЕ БЛАГОВЕШТЕЊА. СНИМАК ПРОФ. А. ДЕРОКА.

Сл. 194. ЦРКВА СВ. ТРИФУНА ИЗВАН ХИЛАНДАРА.

Сл. 195. РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ СВ. ХАРАЛАМПИЈА ИЗВАН ХИЛАНДАРА (ДОЛЕ).

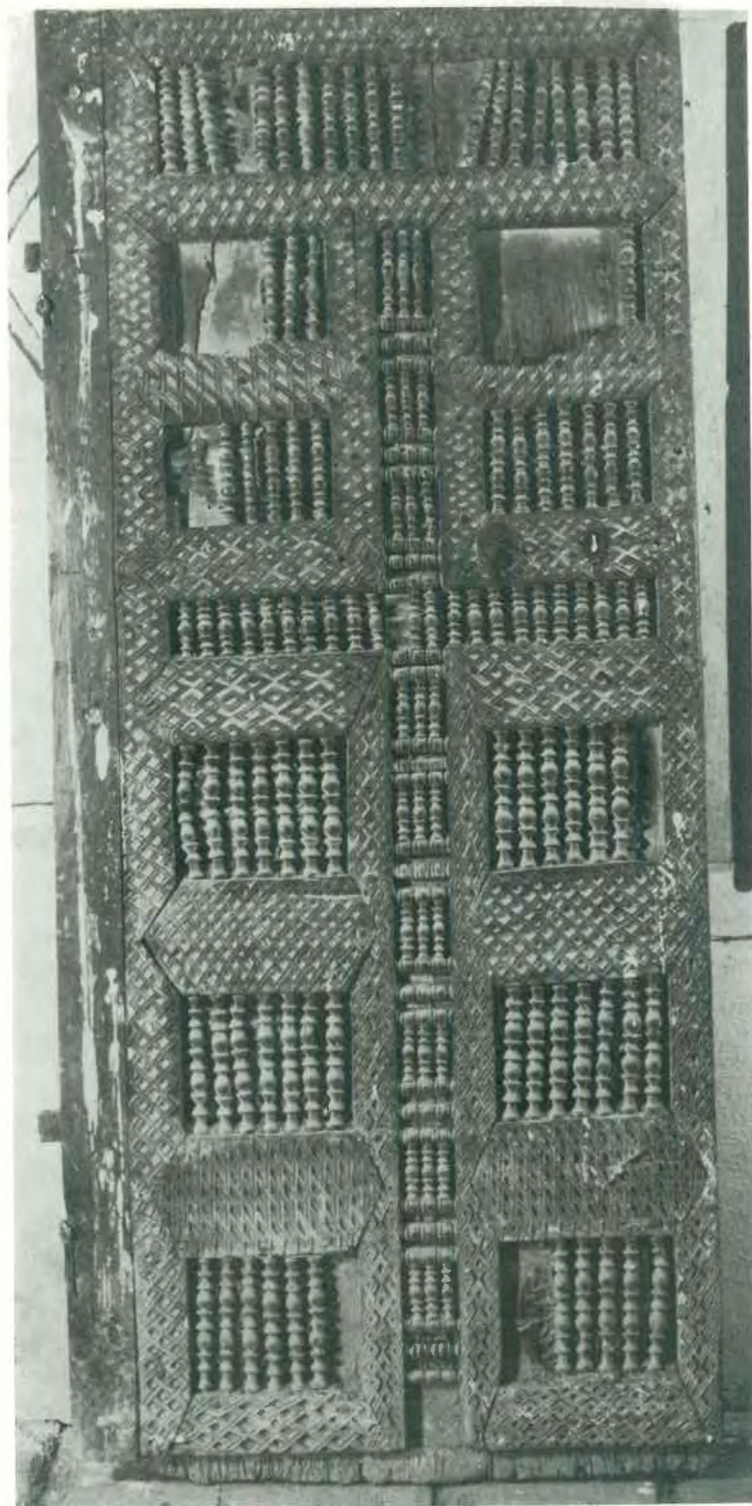

Сл. 196. УЛАЗНА ВРАТА НА ЦРКВИ СВ. ТРИФУНА. СНИМАК Д. КАЖИЋА.

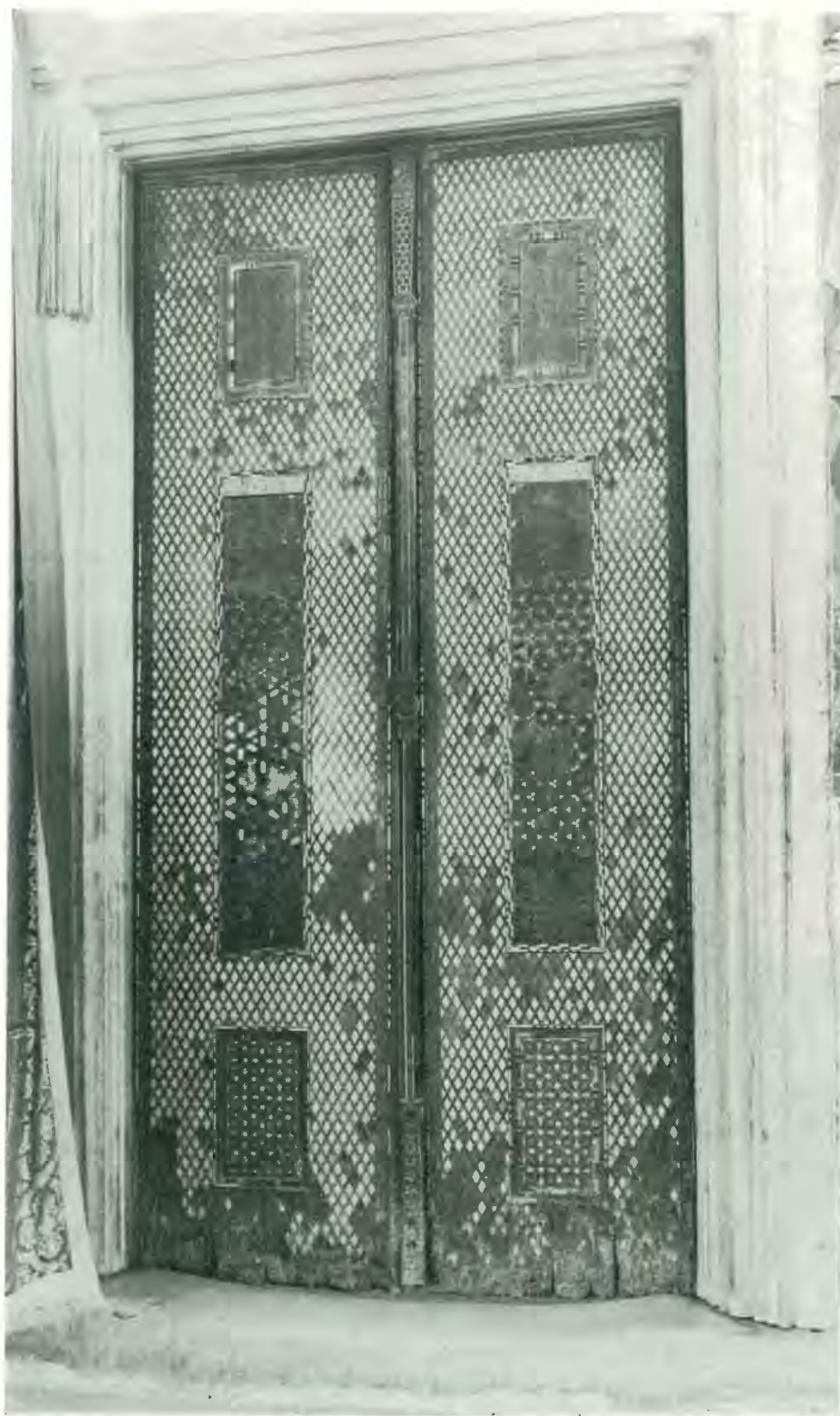

Сл. 197. ВРАТА ИГУМАНА ФИЛИПА НА ЦРКВИ КРАЉА МИЛУТИНА. СНИМАК Д. КАЖИЋА.

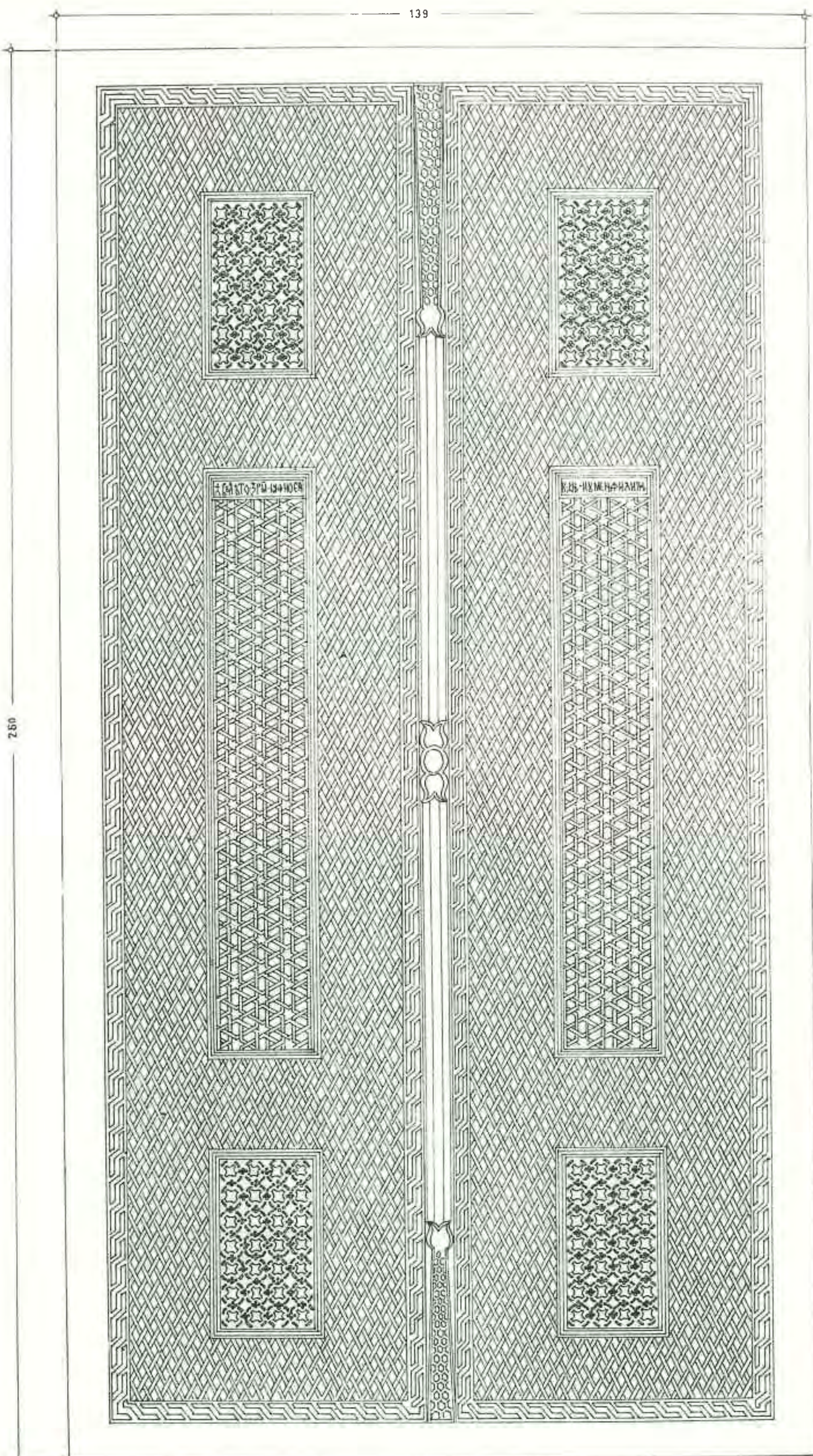

Сл. 198. ЦРТЕЖ ВРАТА ИГУМАНА ФИЛИПА СА СЛ. 197.

Сл. 199. ПАРАКЛИС СВ. СТЕФАНА ИСПОД БРДА САМАРИЈА.

Сл. 200. РУШЕВИНЕ ЦРКВЕ СКИТА СВ. ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ ИЗВАН ХИЛАНДАРА.

Сл. 201. ЦРКВА НА ХИЛАНДАРСКОМ ИМАЊУ КАКОВО КОД ЈЕРИСОСА.

Сл. 202. ПЛОЧА СА НАТПИСОМ О КТИТОРУ ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ У ХИЛАНДАРУ СТАРЦУ ПЕТРОНИЈУ.

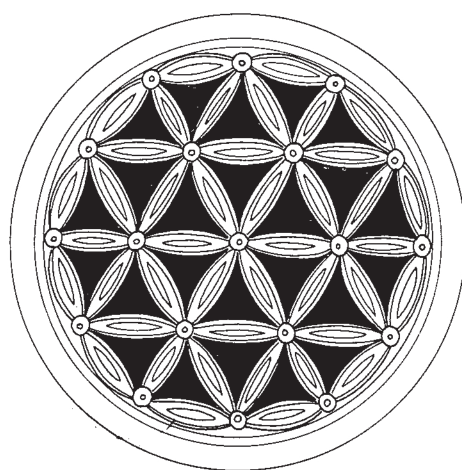

Сл. 203. РОЗЕТА СА ПРИПРАТЕ КНЕЗА ЛАЗАРА
У ХИЛАНДАРУ.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIERES

Дејан Медаковић	Манастир Хиландар у XVIII веку	7
Dejan Medaković	Kloster Hilandar im 18. Jahrhundert	73
Слободан Ненадовић	Архитектура Хиландара	85
Slobodan Nenadović	L'architecture des églises du monastère Chilandar	197

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАСЛОВНА СТРАНА: Арх. НИКОЛА ДУДИЋ
ШТАМПА: „НАУЧНО ДЕЛО" — БЕОГРАД